

O`zbekstan Respublikasi Xaliq bilimlendiriw ministrliqi

A`jiniyaz atindag`i No`kis ma`mleketlik pedagogikaliq instituti

Pedagogika fakul`eti

Pedagogika ha`m psixologiya kafedrasi

Assistent oqitiwshi Ibragimova R.

«PSIXODIAGNOSTIKA HA`M EKSPERIMENTAL PSIXOLOGIYA»

pa`ni boyinsha lektsiya toplami

(bakalavriat basqishi talabalari ushin)

NO`KIS

1-tema. Psixodiagnostikanin` predmeti, maqseti ha`m waziypalari.

Reje:

1. Psixodiagnostika predmeti.
2. Psixodiagnostikanin` maqset ha`m waziypalari
2. Psixodiagnostikalik izertlew qa`siyetleri.

Tayanish tu`sinikler:

Psixologiyaliq diagnoz, psixodiagnostika, psixologiyaliq aniqlaw, psixologiyaliq mashqala, psixologiyaliq prognoz, aktselratsiya, metod, metodika, laongityud usili.

1. Psixodiagnostika predmeti maqset ha`m waziypalari.

Balalar baqshasindag`I balalardin` qa`bilet ha`m uqiqlarin ha`r ta`repleme rawajlandiriwg`a, olardin` shaxsliq qa`liplesiwine qaratilg`an taraw sanaladi. Pedagogikalik protsesstin` na`tiyjeliligi pedagogtin` o`z waziypalarin jaqsi biliwge, ta`lim ha`m ta`rbiyanin` ha`r tu`rli metodlarin qollawg`a baylanisli xizmetti o`z ishine aladi. Balalardin` bunday jag`daylari normal jag`day sipatinda, psixikalik rawajlaniwindag`i kemshilik sipatinda shaxs aktsentuatsiyasinin` ha`r tu`rdegi ko`rinisi sipatinda klassifikatsiyalaniwi mu`mkin.

A`llette, pedagogika pa`n sipatinda ta`rbiyashig`a pedagogikalq psixologiya tarawindag`i tayar`retseptlerdi` bere almaydi.

Bunday ko`nlikpeler balalar menen tuwridan-tuwri sa`wbet protsessinde, olardin` minez qiliqlarinin` motivlerin, ishki-jeke qa`siyetlerin dodalaw protsessinde iyelenedi. Bul tuwrili belgili rus pedagogi K.D.Ushinskiy to`mendegishe jazg`an edi: Biz onday yaki bunday qiliq dep tu`sinik bermeymiz. Biz olarg`a: Siz basqarmaqshi bolg`an psixikalik ha`diyselerdin` nizamliqlarin u`yreniwinin` ha`m olarg`a say ra`wishte ha`reket etin`,`- deymiz.

Biraq ta`rbiyashilar balalar psixologiyasi boyinsha bilimlerin ju`da` az qollaydi, tiykarinan oqiwhilar o`zlestirmegenligin de yaki rawajlaniwdan shetletiw yaki buziliwlar ju`z bergende g`ana paydalaniwg`a ha`reket etedi. Balalardin` shaxs aktsentuatsiyasinin` ha`r tu`rli ko`rnisi sipatlarida sa`wleleniwi mu`mkin. Olardi aniqlaw ushin balalar psixologiyasi klinikalik potopsixologiya ha`m psixiatriya kibi taarawlardag`i bilimler talap etiledi. Bunnan tisqari ta`rbiyashig`a balalar psixologiyasinin` akseleratsiya (tez jetiliw), pedagogikalik qarawsizlik kibi mashqalalarin sheshiwine tuwri keledi.

Oqiwhi ta`lim-ta`rbiyadag`i qiyinshiliqlar ne ushin ha`m qanday payda boliwin tu`siniwi ushin, a`weli bala psixologiyaliq rawajlaniwidin` tiykarig`i nizamliqlarin biliwi ha`m ha`r tu`rli jag`daylardi psixologiyaliq diagnostika metodlarin iyelewi za`ru`r. Oqiwhinin` psixodiagnostikalik izertlew yaki u`zliksiz baqlaw protsessinde alinatug`in na`tiyjelerin balalar menen islesiwde qansheli duris paydalana aliwi da za`ru`r esaplanadi. Ta`jiriybege tiykarlang`an psixologiyaliq diognostika pa`n sipatinda XIX a`sir aqirinda payda boldi. Tap sol da`wirde psixologiyada o`lshew ideyasi ken` tarqaldi. Psixodiognastikanin` g`a`rezsiz pa`n tarawina aylaniwi alimlardin` insanlar psixikasindag`i individual pariqlarina qizig`iwinin` artiwi menen baylanisli.

Psixodiagnostika psixologiyaliq diagnoz qoyiw haqqindag`i pa`n esaplanadi. Bunda diagnos ko`rsetkish ha`m na`tiyjelerdi birgelikte dodalaw tiykarinda sinaliwshinin` jag`dayi ha`m qa`siyetleri haqqindag`i juwmaqlardan ibarat.

Psixologiyaliq diognos (grekshe, aniqlaw biliw degen ma`nilerdi an`latadi) shaxs individual-psixologiyaliq qa`siyetlerinin` ha`zirgi halatina baha beriw, rawajlaniw aldinnan aytip beriw (prognoz qiliw) ha`m psixodiagnostikalik tekseriw waziypalarinan kelip shig`ip, usinislar islep shig`iwg`a qaratilg`an psixolog xizmetinin` son`g`i na`tiyjesi esaplanadi.

Psixodiagnostikalik izertlewler a`melyatinda psixologiyaliq diognos qoyiwdin` **3 basqishi** pariqlandi:

1) Simptomatikaliq diognosta bar bolg`an ha`r qanday EEM orinlawi mu`mkin bolg`an izertlewlerden aling`an na`tiyjeler qayta islenedi.

2) Etnologiyaliq diognosda (kelip shig'iwı sebepleri) qandayda bir qa'siyetinin` bar ekenligi g`ana emes, ba`lkim onin` payda bolıw sebepleri de esapqa alinadi.

3) Tipologiyaliq diognosda sinaliwshi shaxs du`zilisinde aling`an na`tiyjelerdin` a`hmiyeti ha`m orni aniqlanadi.

Psixodiagnostikaliq izertlewlerdin` waziypalari ha`m qa`siyetleri.

Balalardi psixodiagnostikaliq aniqlaw jas qa`siyetlerine, ol yaki jas da`wiri ushin jetekshi xizmet tu`rinin` ta`sirine, individual tipologiyaliq usinisnamalardin` ha`r bir jas da`wiri balalar menen islewdin` usillari ha`m metodlarin, eksperemental izertlewdin` o`z maqsetleri ha`m waziypalarin talap etedi. Kishi jastag`i balalardi psixodiagnostikaliq tekseriw jas ha`m pedagogikaliq psixologiyandin` taraw esaplanadi.

Aling`an na`tiyjeler ja`rdemshi xarakterge iye bolip, pedagog ta`repinen bala psixik rawajlanıwı qa`siyetlerin aniqlawda qollaniladi. Bunda ta`lim ha`m ta`rbiya da`stu`ri, ha`r tu`rin turmisliq sharayatda (xxizmette, sa`wbette h.b.) shaxs minez-qulqinin` xarakteristikalarin du`ziwde esapqa alinadi. Eksperemental izertlewden aling`an na`tiyjeler shan`araqta, bag`shada, mektep ha`m basqa ja`ma`a`t jerlerinde individual ha`m toparliq ta`rbiyalıq pedagogikaliq ushırasıwlar sxemasiin du`ziwde qollanıw mu`mkin.

Oqitiwshi o`z jumisinde barliq waqıt balalar psixofiziologiyaliq ma`seleler menen duslasadi. Oni waqtinshaliq na`tiyjeleri g`ana emes. (ma`selen, sherektin` aqirina kelip oqiwshılardin` o`zlestiriw kibi) menen ol yaki bul fizikalıq ha`m ruwxıy sıpatlardı rawajlandiriw erkinligin aytıp beretug`in na`tiyjeler qızıqtıradi.

Balalar baqshalarında yaki baslang`ısh mekteplerde psixodiagnostikaliq izertlewler to`mendegi waziypalardı sheshedi.

1. Diagnostika ushin za`ru`rli bolg`an mag`liwmatlardı aliw. Bunda bala psixikalıq halati ha`m jeke qa`siyetlerinin` bazi belgilerinin` ko`rnisin u`yreniw maqsetinde izertlew alıp bariladi. Izertlewden aling`an mag`liwmatlar ja`rdemshi xarakterge iye bolip, balanin` minez-qulqinin` haqıyqiy qa`siyetleri, onin` psixikalıq funktsiyaları rawajlanıw da`rejesi menen salıstiriwdı paydalaniladi. Ma`selen: sabaqta balanin` diqqatinin` turaqlı emesligi, diqqattin bir jerge toplawg`a qıynalıwı, aqiliy jumis qa`biletinin` pa`sligi tez shalg`ıwı ha`m basqalar menen ajiralıp turadi. Biraq minez-qulıqtin` ko`rsetilgen belgileri balanin` minez-qulqinin` mu`ta`jlikleri ha`m motivleri ierarxiyasinin` (basqshpa-basqish) o`zgeriw na`tiyjesi bolıwı mu`mkin.

Bunda oqitiwshi shaxstin` normal halati ko`rnislerinen birine, yaki miydin` jetispewshiliginin` funktsional belgelerine dus keledi. Eki jag`idayda da ol yaki bul oqiwshi o`zlestiriw ha`m intzaminin` pa`seyiwı sırttan seilse de, psixodiagnostikaliq izertlewlerde u`yrenilip atırg`an o`zgerisler, tabilmalar rawajlanıwı ha`m keleshekte qanday bolıwı psixologiyaliq haolat belgileri de u`yreniledi. Psixodiagnostikaliq izertlewler balanin` psixik funktsiyalarinin` rawajlanıwı da`rejesinin`, aqiliy rawajlanıw da`rejesi, jas ha`m mag`liwmat penen o`z-ara baylanisligin` u`yreniw ushin da o`tkiziledi. Bul izertlewler menen ma`lim bir qizig`iwlar, a`meliy ta`jriybeler ha`m ka`sip tan`law waqti kelgende ju`da` za`ru`rli esaplanadi.

2. Pisxikalıq rawajlanıw o`zgerisin u`yreniw ushin za`ru`rli mag`liwmatlar tallaw.

Eger `ku`ndelikli kesim` metodları arqalı psixodiagnostikaliq izertlew ma`lim bir basqishta bala psixikalıq rawajlanıw da`rejesin, yag`niy psixikalıq funktsiyalar rawajlanıw aktual zonasi aniqlanatug`in bolsa `lagityud kesim` psixodiagnostikaliq izertlewlerde balanin` psixikalıq rawajlanıwı qa`siyetleri rawajlanıwında, yag`niy ta`lim-ta`rbiya protsessinde u`yreniledi.

Oyin ha`m oqiw xizmetinde ju`da` ko`p o`tkizilgen eksperemental psixologiyaliq izertlewler bala shaxisinin` qa`liplesiwı ha`m rawajlanıwına ma`lim bir xizmetinin` ta`sir ko`rsetkishi bolıwı mu`mkin. Balalar o`tkizilgen psixodiagnostikaliq izertlewler za`ru`rli prognostikalıq a`hmiyetke iye, sebebi qollanılg`an metodlardin` oqiw-ta`rbiyalıq ta`sirin esapqa alg`an halda shaxs rawajlanıwı erkinliklerinin` aniqlaw imkanı jaratiladi.

3. Aqili zayıplıq da`rejesin yaki bastan keshergen kesellik sebepli psixologiyaliq kemshiliklerdi aniqlawg`a qaratilg`an psixodiagnostikaliq izertlewler arnawlı yaki ja`rdemshi

mektepte oqiwi haqqida ma`sele sheshilip atirg`anda meditsinaliq pedagogikalik sinawshilar (komissiya) ja`rdeminde paydalaniw mu`mkin.

**4. Balalarda payda bolg`an jeterlishe u`yrenilmegen jan`a psixologiyaliq halatlardi dodalaw** ushin ilimiy maqsette psixologiyaliq izertlew o`tkeriw. Wziypa bunday qoyilg`an izertlewshinin` qiziqtirg`an ma`sele boyinsha toparlarda izertlewler o`tkiziledi. Bul jerde aling`an na`tiyjelerdin` statistikaliq isenimsizligin za`ru`rli a`hmiyetke iye.

Kontrollaw ushin sorawlar.

1 Psixodiagnostikalik izertlew a`meliyatinda psixologiyaliq diagnos qoyiw din` neshe basqishi bars

2. Balalar baqshalarinda yaki baslang`ish mekteplerde psixodiagnostikalik izertlewler qanday waziypalardi orinlaydis

3. Psixologiyaliq diagnos qoyiw din` ekinshi basqishi haqqinda toqtalip o`tin`.

2-Tema. Psixodiagnostika tariyxi

Reje:

1. Psixodiagnostika pa`n sipatinda ju`zege keliwi.

2. Psixodiagnostikanin` rawajlaniwi.

3. Shet el psixologiyasinda test metodikalarinin` qayta isleniwi ha`m tarqaliwi

Tayanish tu`sinikler:

Test metodi: proektiv metodlar, birllestirilgen (kombinatsiya etilgen) testler, tematikalik appertsepsion testi (TAT), eksperimental izertlew.

1. Psixodiagnostika pa`n sipatinda ju`zege keliwi ha`m rawajlaniwi.

Psixologiyaliq diagnostika pa`n sipatinda XIX a`sir aqirinda eksperimental tiykarinda ju`zege keledi. Psixologiyaliq diagnostikanin` payda boliwinda Gaeton (1879), Kettell (1890), Ebbingauz (1891), A.Bine ha`m Xenri (1896) ha`m Z.Simon (1905) lardin` jumislari u`lken a`hmiyetke iye boladi. Bul izertlewlerde individual pariqlardi u`yreniw din` jan`a statistikag`a tiykarlang`an qurali-test isletile baslag`an. Psixologiyada psixomerikalik bag`dar tiykarshisi **Gal`ton** birinshi ret testler jaratqan. Da`slepki test aqildi o`lshew sipatinda qollanildi, keyinala bolsa, onnan shaxsin, onin` reaksiyalarin u`yreniwde paydalanila basladi. Shvetsariyalik psixolog ha`m psixatr H. Rorshax (1921) nin` `psixodiagnostika`shig`armasi baspadan shig`iw menen psixodiagnostikag`a tiykar saladı.

Psixodiagnostikada jan`a metodlardi islep shig`ariw psixatriyalik shipaxanalardin` mu`ta`jlikleri menen ku`sheytildi. Keyin ala bolsa ka`sip tan`law isleri menen baylanisli psixotexnikaliq rawajlaniw menen ja`ne de rawajlandirildi. Psixologiyaliq diagnostika pa`ni sipatinda 1920-jillarda ken` qa`liplese basladi. Psixodiagnostika tu`sinigi individual u`yrentug`in barliq metodlardin` jiynag`i o`z ishine aladi. Bul kitaptin` baspadan shig`iwi menen psixologiyaliq diagnostikanin` rawajlaniwinda jan`a da`wir baslandi, bul psixometriyadag`i jan`a shaxsti u`yretiw metodlari boyinsha proektiv metodlar menen baylanisli edi. Proektiv psixologiya bir pu`tin shaxsti u`yreniw mu`mkin emes dep da`lillewshi psixometrik na`zerden ha`m bileviorizmga` qarsiliq bildiriwshi pa`n sipatinda rawajlana basladi.

Keyin ala psixodiagnostikada jan`a metodlar rawajlaniwi menen birge birllestirilgen (kombinatsiya etilgen) testlar qollana baslanadi. Ma`selen. Aqildi u`yreniw metodlari arasinda Amerikanin` psixologi D.Veksler (1939-1955) nin` subtlisleri ken` tarqaldi. Jan`a proektiv metodlar da jaratilip ten` qollanila baslandi. (Amerikalik psixolog J.Myurrey (1935-1943) nin` tematikalik appertsepsion testi (TAT), nemets psixologi S.Rozentsvey nin` frustratsiyag`a bolg`an reaksiyani u`yreniw boyinsha testi ha`m basqalar.) Jeke sorawlari (MMPI, 16PG) ken` tarqaldi.

Buring`i sovet psixologiyasinda diagnostika metodlarinda paydalaniw o`z tariyxina iye. Bul protsesste sha`rtli ra`wishte eki basqishti ajiratiw birinshi basqish 20-jillarinin` basinan 30

jillardin` ortasina shekem bolg`an da`wirdi o`z ishine aladi. Bul da`wirde pedagogika ha`m psixotexnikada testmedlar ken` tarqaldi.

Bug`an baylanisli ra`wishte pedagogika bala haqqindag`i pa`n rawajlana basladi. Onin` predmeti balalar turmisin u`yreniw, fizikaliq ha`m ruwxiy rawajlaniw nizamliqlarin aniqlaw, balalar psixosinda kesellik ko`mislerin u`yreniwden ibarat. (K.N.Kornilov 1917). Bul da`wirde psixologiya diagnostikalarinin` rawajlaniwinda M.S.Bernshteyn, L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, S.T.»ellrshteyn, N.D.Lividov, «I.Rossomio, P.I.Shpil`reil, A.M.Shubert ha`m basqalar u`lken u`les. Alimlar ta`repinen ilgeri su`rilgen bir qatar 7 pikirler keyin ala rawajlandirilmadi sebebi 1936 jildan keyin bul tarawdag`i barliq izertlewler toqtatildi ha`m psixodiagnostikanin` keyingi rawajlaniwinda u`lken tosiq ju`zege keldi.

Belgili rus psixologi L.S.Vigodtskiy shaxstin` psixologiyaliq rawajlandiriw qa`siyetlerdin` u`yreniwge u`lken u`les qosti. Onin` talimati insang`a ma`s bolg`an. Psixikaliq protsessler ha`m insan sanasinin` tariyxiy rawajlaniwina bag`ishlandi. Onin` pikirinshe balalar psixikaliq rawajlaniwin insaniyat ma`deniyatinin` o`zlestiriw na`tiyjesinde ju`z berdi. Bunda shaxs qa`liplesiwinde ta`lim ha`m ta`rbiya protsessleri jetekshi rol oyinaydi.

Shet el psixologiyasinda test metodikalarinin` qayta isleniwi ha`m tarqaliwi.

Pisxodiagnostikanin` rawajlaniwindag`i ekinshi basqish 50-60 jillarg`a tuwri keledi. Bul da`wirde aqiliy rawajlaniwig`a u`lken itibar beriledi. Solardan A.A.Lyubinsakaya izertlewlerinde so`z ha`m onin` funktsiyalarinin` rawajlaniwi qa`siyetleri u`yrenilgen. A.R.Luriya basshilig`inda xizmettin` roli u`yrenildi. A.N.Leontev ha`m A.V.Zaporjets basshilig`inda tiykarg`i psixikaliq protsesslerdin` rawajlaniwinda xizmettin` roli u`yrenilgen. D.B.El`konin basshilig`inda so`zdin` rawajlaniwi ha`m baqsha da`wirinde oyinnin` jetekshi xizmet tu`ri sipatindag`i roli aniqlandi. Bul izertlewlerden aling`an na`tiyjeler balalar ushin ta`lim ha`m ta`rbiya da`stu`rlerin du`ziwde tiykar bolip xizmet etedi

Rus psixologlari ta`repinen islep shig`ilg`an aqiliy rawajlaniwdi sipatlap u`yreniw jollari bir qatar wazyipalardi sheshiliwde o`zinin` na`tiyjeliligini ko`rsetti ha`m ko`plegen izertlewlerde sa`wlelendi. (Z.I.Kalmikova, 1975, 1982; «A.Vardanyan, 1979; L.A.Venger, 1974; K.M.»urevich, 1980; V.I.Voytko, Yu.Z.»il`bux, 1981; D.B.El`konin, 1982; V.V.Stolin; A.»Shmelev, 1987; L.F.Burlachuk, S.M.Morozov, 1989 ha`m basqalar)

Psixologiyaliq diagnostikag`a kishi a`meliy bag`dar mas bolip ol yamasa bul ha`diselerdi biliwge qaratilg`an . B.»Anan`ev (1968) psixologiyaliq diagnostikani psixologiyaliq izertlewlerge qaratilg`an bag`dar dep ta`riyplep, onin` maqseti., psixofiziologiyaliq funktsiyalar, protsessler ha`m shaxs qa`siyetleri, onin` rawajlaniw da`rejesin aniqlaw, ha`r tu`rli qozg`atiwshilar ta`sir etkende insan jag`idayin biliw, insannin`miynet qabiletin, itibarin aniqlawdan ibarat.

K.K.Platonov (1974) psixologiyaliq dignostikani psixikaliq ha`diyselerdin` qa`siyetlerin u`yreniw haqqindag`i pa`n dep esaplag`an. K.Gurevich (1974) insanlardi psixologiyaliq ha`m psixofiziologiyaliq belgiler boyinsha ajiratiw ha`m jiynaw metodlari haqqindag`i pa`n dep esapladi. V.V.Stolin ha`m A.»Shmelev (1984) psixodiagnostikanin` psixologiyaliq diagnos qoyiw haqqindag`i pa`n dep esapladi.

Shet ellerle birinshi ma`rte laboratoriya sharayatinda sotsialiq jeke ta`rtipte ha`m topar sharayatinda shaxisdag`i biliw protsesleri oy sezgirlik h. b. bir qatar protseslerdin` aniqlawlarin G. Olport, V. Mode, Mayer, K. Levin h. t. b. u`yrenen bolsa, Rossiyada 1- shi ma`rte laboratoriya sharayatinda sotsialliq psixologiyaliq aniqlamani oris alimi V.M. Bexterev o`tkergen edi. Ol arnawli a`sbaplar ja`rdeminde eriktin` aniqlig`in yadtin` sipatin baqlawshinin` qa`siyetlerin jeke halda ha`m topar sharayatinda salistirip u`yrendi ha`mde topardin` barlig`i ha`r bir onin` ag`zasi psixologiyasina belsindi ta`sir etiwini da`lilledi. Laboratoriya eksperimenti keyin ala B. G.Anan`ev, E. S. Kuzmin, V. S. Merlin., V. N. Mesishev, L. I. Umanskiyler ta`repinen jan`a bo`limleri islep shig`ildi ha`m sotsialliq psixologiyada apparatura usili ken` qollanila basladi.

Ma`selen, ingliz alimi R. Eshbi ta`repinen oylap tabilg`an keyin ala F. D. Gorbov ha`m basqalar ta`repinen dawam etilgen gomesostat metodi L. I. Umanskiy ta`repinen jaratilg`an topar ushin

integratorlar payda boladi ha'm beretug'in ha'diyselerdi tiykarinan topardag'i birlik o'z- ara siyqliq liderlik siyaqli ha'diyselerdi tekseriwde ken` paydalanila basladi. Proektiv metodlar. Olar test ussillariniñ bir ko`rnisi esaplanip, olarda tekseriliwine aniq dizimge yaki ko`rniske iye bolmag`an aniq emes na`rseler beriledi ha'm bulardi aytip beriw tapsirmasi beriledi. Tekseriliwshige ha`r tu`rli analiz qiliw mu`mkin bolg`an su`wretler tamamlanbag`an gu`rrin`ler bir aniq ko`rnisi belgili emes buyimlar ag`ashlar beriliwi, yaki olarg`a qarap tekseriliwshi o`zinin` sezim keshirmeleri, qarap tekseriliwshi o`zinin` sezim keshirmeleri, qizig`iwshiliqlari du`n`ya qarasi ko`z- qarasinan bahalawi belgili., Rorshaxtin` siya daqlari G` testin kirgiziw mu`mkin (1921-jil). Bul eki ta`replemi simmetrik formada berilgen 10- tu`rli daqlardan ibarat bolip ha`r bir daq nenin` formasin esletiliwi soraladi. Onin` awzinan shiqqan so`zler, assotsitsiyalarg`a shaxs qa`siyetleri ju`zesinen juwmaq shig`aradi. Ja`ne bir proektiv usil-bul

S. Rozentseveyxtin` su`wretli assotsitsiyalari. Bunda turmista tez-tez ushirap Turatug'in jag`daylardi ko`rsetken su`wretler tekseriliwshige usiniladi.

Bul su`wretlerde bir ta`repte turg`an personajlar nelerdedur so`ylep atirg`an jag`dayda su`wretlenedi, og`an qarama-qarsi ta`areptegi shaxs tekseriwshiden tekseriwshi tez qisqa mu`ddet ishinde bos kletkalarg`a qaytariliwi ku`tilip atirg`an juwapti jaziwdi soraydi. Berilgen juwaplarga qarap shaxistin` bag`darlanivi onin` qatnasi ashiw seziminin` qa`siyetleri bul sezimnin` kimlerge qatarilig`anlig`i ha'm using`an uqsas za`ru`r faktler toplanadi

Kontrol` sorawlari.

1. Psixodiagnostika pa`ninin` ju`zege keliwinde u`les qosqan ilimpazlar kimler ha'm olar haqqinda qisqasha tu`sindirip o`tin`.
2. Psixodiagnostikanin` tiykarin salg`an kim.
3. Psixodiagnostikanin` rawajlaniwinda u`les qosqan jerleslerimizdi atap o`tin`.

3-Tema: Psixodiagnostikaliq metodikalar klassifikatsiyasi.

Reje:

1. Psixodiagnostikaliq metodikalar tipleri
2. Testler klassifikatsiyasi.
3. Psixodiagnostikaliq islerdin` formasi ha'm ko`rinisleri

Psixodiagnostikaliq metodikalar tipleri

Psixologiya balaliq da`wirinde shaxs qa`siyetleri ha'm psixik rawajlaniw da`rejesin aniqlaw ushin ha`r tu`rli eksperimentel psixologiyaliq metodlardan paydalanadi.

Psixologiyaliq izertlewlerde paydalanilg`an metodikalar ol yamasa bul xizmet protsessinde shaxstin` psixologiyaliq qa`siyetlerinin` ko`riniwin aniqlawdan ibarat.

Balalar psixologiyasinda eksperimentel metodikalardi islep shig`iw ha'm sinawdan o`tkeriw psixolog ha'm pedagoglardin` tiykarg`i waziypasi esaplanadi. Eksperimentel tapsirmalar sebebinen bala psixikaliq rawajlaniw, aqiliy da`rejesin, onin` mektepte oqiwg`a tayarlig`in aniqlawg`a mo`lsherlengen. Olardan mektepte oqiwg`a taryaliqti bildiriwshi belgiler to`mendegiler:

- A) psixikaliq protsesslerdin` iqtiyariyig`i;
- B) Aqiliy jumis qa`biletinin` jeterlishe dawamlilig`i;
- V) jan`a bilim ha'm ta`jriybelerdi maqsetke bag`darlag`an ra`wishte o`zlestiriw imkaniyati;
- «) Barliqti biliwge qizig`iw din` bar ekenligi;
- D) Do`gerek-a`tiraptag`i waqiya ha'm ha`diyselerdi pariqlay aliwi ha'm uliwmalastra aliwi;
- E) Pariqlay aliw ha'm basqalar;

Joqarida aytilg`an belgilerdin` barlig`in pedagoglar oqiw protsessinde ha`r tu`rli didaktikalıq qural ha`m usillar ja`rdeminde a`melge asiradi. Ha`r bir konkret halda aling`an mag`liwmatlardı sipatı jag`inan qarap shig`iw ha`m olardı basqa metodlardan aling`an na`tiyjeler menen baylanistiriw za`ru`r.

Psixologiyalıq diagnostikada metodikalardın` isenimliliği u`lken rol oynaydı. A`piwayı etip aytqanda, bul tu`sinik`testte aling`an na`tiyje qanshalıq durislig`in ko`rsetedi` (A. Anastazi). Ha`r qanday metodikanın`, testtin` islengenligi u`yrenilip atirg`an psixologiyalıq qa`siyetlerdin` olarda sa`wleleniwi jag`inan (tuwri keliwi) duris qollawdı xarakterleytug`in mag`liwmatlar jyinag`i sipatında qaralaw kerek (L.F.Burlachuk, S.M.Moroz, 1989). Solay etip, maqsetke muwapiq tan`lang`an metodika ha`m testler psixik xızmet ko`rnislerin toliq ha`m ha`r tu`repleme u`yreniliw imkanin beredi.

Balalar u`stinde psixologiyalıq izertlewler o`tkiziw ta`jriybesi son bildiredi, qollanıp atirg`an psixodiagnostikalıq metodlardı sha`rtli ra`wishte ol yamasa bul psixik protsesslerdı u`yreniw metodlarına ajiratiw mu`mkin. (L.I.Poperechnaya, 1978; L.A.Venger, V.V.Xolmovskaya, 1978; Z.I.Kalmikova, 1982; V.M. Bleyxer, I.V.Kruk, 1986) ma`selen, balanin` este saqlawı haqqında tek bir metod tiykarında juwmaq shig`ariw mu`mkin emes, bunin` ushin metodikalar jyinag`in qollaw kerek.

Sonin` menen bir waqıtta, ha`r bir eksperemental metodikalar o`zinin` tiykarig`i bag`darlarinan tisqari (yag`niy shaxstin` ma`lim bir qa`siyetin u`yreniwden tisqari) psixikalıq basqa qa`siyetlerin jag`idayı haqqında baxzi bir mag`liwmatlar beredi. Ma`selen : Balag`a berilgen 10 so`zden qanday yadlawına qarap, tek onin` este saqlawı haqqında g`ana emes, ba`lki iqtyarlı diqqat, xarakterinin` maqsetke bag`darlang`anlig`i, olardin` sebepleri haqqında da bilse boladı.

Ta`rbiyashi izertlew ushin ol yaki bul metodikanın` tan`lag`anda ko`rsetpeni azg`ana o`zgertkende metodikanın` bag`dari o`zgerip ketiwin na`zerde turiwi kerek. Tapsirmanı oirnlawg`a kirisiwden aldın bala og`an bolg`an ko`rnsetpeni duris tu`singenligine isenip aliwi kerek. Orinlanıp atirg`an tapsirmanın` jetiskenligi ko`pshilik jag`idayılarda usig`an baylanisli boladı.

Psixologiyalıq pedagogikalıq izertlewın` sipatı eksperementte qollanilatug`in metodikalar son`ına baylanisli boladı. Biraq baqsha ha`m mektep jasındag`i balalarda izertlew o`tkizgende olardin` tez sharshawın esapqa aliw kerek. Sonin` ushin bir izertlew o`tkizgende, izertlew waziypalarına baylanisli ra`wishte tan`lang`an 5-7 metodikadan paydalanıw usinis etiledi. Bir neshe basqishta o`tkeriletug`in izertlewlerde ko`birek metodikalardan da paydalanıw mu`mkin. Eksperemental izertlew usillarin jaqsi iyelew de za`ru`rli. Izertlewshi ta`jriybe waqıtında bala menen qansha jaqsi mu`na`sebtte bolsa, bala tapsirmanı sonsha jaqsi orinlaydı.

Izertlew o`tkeriw ushin eksperemental metodikalardı tan`lawda to`mendegilerdı itibarg`a aliw kerek:

A) Izertlew maqseti-psixikalıq rawajlanıw da`rejesin aniqlaw, onin` jasına, mag`liwmatına maslig`i, shaxs qa`siyetlerin aniqlaw;

B) Sinaliwishinin` jasi ha`m onin` turmis ta`jriybesi, onin` ta`lim ha`m ta`rbiyasi a`melge asirıp atirg`an sha`rayat;

V) Balanın` eksperemental izertlewge maslasıw, sa`wbetke kirisıw, verbal baylanis ornatiw qa`siyetleri;

Tan`lag`an eksperemental psixologiyalıq metodikalardı balag`a qiyinshiliq o`sip bariw da`rejesinde beriw kerek.

Testler klassifikatsiyası. Ha`r bir pa`nde bolg`anı siyaqli psixodignostikanın` o`z metodları ha`m olardı qollanıw quralları belgili. Duris olardin` ko`rinisi psixologiya ha`m sotsiologiya pa`nlerinde qollanilatug`in usillarg`a jaqin lekin pa`nnin` predmetindegi o`zine ta`nlikti esapqa alg`an halda olardı isletiw jolları ha`m mag`liwmatlardı ilimiy ta`repten analiz qiliwda belgili o`zgeshelik bar. Ma`selen, uliwma psixologiyada bolg`anı siyaqli sotsialliq psixologiyada da baqlaw metodi qollaniladı lekin baqlaw ob`ekti konkret shaxstag`i psixik xızmeti emes, ba`lkim

shaxstin` sotsialliq qatnaslari tiziminde o`z aldina baqlaw mu`mkin bolg`an sotsialliq minez-quliy bolip esaplanadi, yag`niy baqlawshi aniq aldinan belgilen joba tiykarinda o`zi u`yrenip atirg`an topardin` Soraw metodlari sotsialliq psixologik aniqlawlarda ken` qollaniladi, a` sirese anketa sorawi ha`m interv`yu usilar menen birgelikte alip bariladi. Usi metodlarda qollaniwda bir qatar metodologik qiyinshiliqlar payda boladi, 1 – shiden ba`rhama shaxslar araliq qatnaslar o`z-ara ta`sir formalari belgili, 2 – shiden aniqlawshinin` sub`ektiv qatnaslarin da aytip bolmaydi. Aniqlaw waqtinda shaxslar araliq erk protsessi ha`m sub`ektiv bir- birin tu`siniwge qaratilg`an barliq nizamliqlar isleydi. Usig`an qaramay ju`da` ko`p sotsialliq psixologik mag`liwmatlardi toplawda soraw metodlari en` qolayli usillar sipatinda isletip kelmekte.

Inter`yu o`tkeriw ushin Adam aranwli tu`rde tayarliq ko`riwi kerek. Sebebi ol aniqlawshidan bir qatar aniq shaxs sipatlarinin` boliwin talap etedi.

Sonin` ushin da sotsialliq psixologiyada rolli oyinlar metodi ja`rdeminde psixolog yaki sotsiolog arawli tayaarliq kurisinan o`tedi.

Anketa metodi ha`mege tanis bolg`an usillardan biri. Lekin ko`bnesi anketanin` o`tkizgen adam onin` du`zilisi qanshelli qiyinlig`in yaki aling`an mag`liwmatlardi qayta islew, olardi duris ta`riplew qanday qiyin ekenligin ko`z aldinda keltire almaydi. Anketag`a kirgizilgen sorawlar mag`liwmatina qarap anketa ashiq ha`m jabiq tu`rlerge bo`linedi.

Ashiq anketa respondent tap o`z pikirin erkin bayan etiw talap qiladi. Jabiq formadag`i anketa sorawlarinin` bolsa juwaplari aldinan berilgen bolip, tekserilewshi o`zine maqul bolg`an o`zinin` qaraslari, pikirleri menen say kelgen juwapti belgilep beredi.

Ashiq sorawlaridin` kemshiligi respondentlardin` ha`r dayim da qoyilg`an waziypani jeterli da`rejede itibarlig`i penen karamawlari ha`mmde berilgen juwaplardi statistik jaqtan islew beriwdegi qiyinshiliqlar bolsa jabiq anketada respondentke tekserilewshi ta`repinen o`z pikirine erisiwge uqsas jag`daydin` bar ekenligi yaki ha`r waqitta da barliq sorawdin` ha`mme juwap variantlarin tawip bilmeslik bolip esaplanadi. Usunday jag`daylarda respondent uliwma juwap bermewi yaki ta`wekel qilip bir variantti belgilep bermewi mu`mkin.

Cotsialliqpsixologik testler. Testler psixologiyaliq arawli yaki bul sotsialliq ha`diyse qisqa mu`ddet ishinde bir texnik qural sipatinda onin` ja`rdeminde tekseriledi.

Testler a`sirimizdin` bassinda shig`arilg`an bolip, olar 20- 30 jillarda o`mirge a`milyata sonsheli tezlik penen kirip keledi, na`tijedi arawli taraw psixometrika ju`zige keledi. Testlerdi qollaniwdin` qolayliq ta`repi sonda bir test ja`rdeminde ma`lim ob`ektin` ol yaki bul o`zgesheligin` bir neshe ma`rte, ta`kirar- ta`kirar sinap ko`riw mu`mkin.

Psixodiagnostikalik islerdin` formasi ha`m ko`rinisleri

Dignos (tashxiz) sinaliwishinn` ayriqsha ko`rsetkishi ha`m xarakteristikalarin teren` izertlew tiykarinda onin` qa`siyeti ha`m jag`dayi haqqindag`i juwmaqlar. Sonin` menen birge psixodiagnostikalik ta`liymat, eksperimental`, izertlewden pu`tkilley pariqliq qiladi. Psixodiagnostikalik izertlewde aniq individ yaki individler topari haqqinda mag`liwmat alinadi, eksperimental izertlewde teoriyalik parax tekseriledi. Sonin` esabina psixodiagnostika arawli metodikalik qurallarg`a boysinadi.

Biraq psixologiyaliq diagnostikag`a ha`r tu`rli ta`riyp beriwine qaramastan onin` tiykarig`i tu`sinigi «`psixologiyaliq diagnos»` tu`sinigi bolip qaladi.

Turmista biraz keselxanalarda tu`rli keselliklerge diagnos qoyiwlarina u`yrenip qalg`anbiz. Bunda diagnostin` durislig`i tekseriwdin` ha`r tu`rli klinik metodlarlan paydalaniwg`a baylanisla boladi. Bir qansha jag`daylarda bunday diagnostika quramali apparaturali test metodlarin da paydalang`annan keyin g`ana mu`mkin boladi. Eksperimental diagnostikada da izertlewshi tu`rli imetodlar, apparaturali testlar qollaydi. Aling`an mag`liwmatlar tiykarinda psixolog sinaliwshinin` minez-qulqinin`, xizmeti haqqinda juwmaq shig`aradi, yag`niy shaxsqa psixologiyaliq diagnos qoyadi.

Psixologiyaliq diagnos qoyiwdin` uliwma sha`riyatlarina baylanisli tiykarig`i ko`rsetiw mu`mkin.

- Psixologiyaliq diagnos insang`a mas bolg`an arnawli ha`diyse ha`m qa`siyetlerdi aship beriwi kerek.
- Ha`r qanday diagnos aling`an na`tiyjelerdi bayan etiw menen shegaralanbaslig`i, ol yaki bul belginin` ju`zege keliw sebepleri, aqibeti keyingi rawajlaniwida qoyiliwi kerek.

Psixologiyaliq diagnos izertlew sharayatinda insan minez-qulqinin` xarakterleytug`in bayan etilgen material tiykarin tu`sindiriliwi kerek. Psixologiyaliq diagnos sinaliwshinin` jeke turmis ha`m psixikaliq xizmeti haqqinda eksperimental izertlew joli menen mag`liwmatlar tiykarinda qoyiladi. Izertlewshilik psixikaliq xizmet na`tiyjeleri haqqinda mag`liwmat aliw ushin ha`r tu`rli psixodiagnostikaliq metodlardan paydalaniwdi (N.A.Menchinskaya, 1966, Z.I.Kal`mikova, 1968, S.Ya.Rubinshteyn, 1970, V.V.Zeygarnik, 1976, V.M.Bleyxer 1976, L.F.Burlachuk, 1979, M.K.Turevich, 1984 ha`m basqalar). Respublikamizda psixodiagnostikaliq rawajlaniwida M.»Davletshin, B.R.Qodirov, “.B.Shaumarov, E.”.”oziev, V.A.Pokareva, F.Zaynutdinov, V.M.Karimova, R.I.Sunnatova, Sh.R.Baratov, A.Jabbarov, Sh.A.Dustmuhammedova, E.N.Sattarov, .Tulaganova kibi alimlar o`z u`lesin qosqan.

4. Tema. Kishi formadag`i metodlar

Reje

1. Baqlaw metodi
2. Sa`wbetlesiw, xizmet o`nimin u`yreniw metodi. (kontent-analiz)

Baqlaw metodi. Ilimiy izertlew metodlari- bul ilimpazlar son` ilimiy teoriyalar du`ziw ha`m praktikaliq usinislar islep shig`iwda paydalanilatug`in isenimli mag`liwmatlardi jiynewda ja`rdem беретug`in metod ha`m qurallar. Ilimnin` ku`shi ko`binese izertlew metodlardin` jetiskenligine, olardin` qanshelli da`rejede isenimliligine, basqa ilimler usullarinda payda bolg`an jan`aliqlardi bilimnin` bul tarawi qanshelli tez ha`m na`tiyjeli qabillaw ha`m paydalaniwina baylanisli. Usilarg`a erisilgen jerde alg`a ilgerilewshilik ko`zge taslanadi.

Joqarida aytilg`anlar psixologiyag`a da tiyisli. Onin` qubilisleri sonshelli da`rejede quramali ha`m ha`r qiyli, u`yreniw ushin ju`da` qiyin bolg`anlig`i sebepli bul ilim tariyxi dawaminda onin` tabislari, jetiskenlikleri tikkeley izertlew usullarin qollaniwdi jetilistiriwge baylanisli edi. Waqittin` o`tiwi menen onda ha`r qiyli ilimlardin` usillari integratsiyalandi. Bul filosofiya ha`m sotsiologiya, matematika ha`m fizika, informatika ha`m kibernetika, fiziologiya ha`m meditsina, biologiya, tariyx ha`m tag`i basqa bilimler usillari.

Ta`biyiy ha`m aniq ilimler usullarin qollaniw na`tiyjesinde psixologiya o`tken a`sirdin` ekinshi yarimnan baslap o`z aldina ilim sipatinda ajratilip shig`ip, jedel rawajlana basladi. Sol waqitqa shekem psixologiyaliq bilimlardi tiykarinan o`zi baqlaw (introspektsiya) oy juwirtiwig`a tiykarlang`an talqilaw, basqa adamlardin` ha`reketlerin baqlaw jollari menen alinatug`in edi. Usunday turmisliq faktlerdi tallaw ha`m duris uliwmalastiriw psixologiya tariyxinda o`zinin` unamli rolin oynadi. Olar psixologiyaliq fenomen ha`m adamnin` minez-qulqi negizin tu`sindiriwshi da`slepki ilimiy teoriyalardi du`ziwge tiykar boldi. Biraq bul usillardin` sub`ektivizmi, olardin` jeterli da`rejede isenimli bolmawi ha`m quramalilig`i aqibetinde psixologiya psixikaliq ha`m basqa qubilislar arasindag`i sebep-aqibet baylanislarin da`lillewshi emes, al shamalawshi, eksperimental emes, filosofiylaliq ilim bolip qaldi. Sonin` menen birge og`iri teoretizatsiyalang`anlig`i sebepli praktikadan u`zilip qaldi. Psixologiyaliq qubilislardi sanliq bahalawg`a uriniwlari XIX a`sirdin` 2-yarimnan baslap a`melge asirilmaqta. Bunday uriniwlardin` da`slepkerinen biri adam seziwinin` ku`shin, organizmge ta`sir etiwshi fizikalik ko`lemde ko`rsetilgen stimuly menen baylanistiriwshi nizamlar toparin ashiw ha`m formulirovkalaw (aniq aytilg`an pikirlew) boldi. Bug`an Buger-Weber, Veber-Fexner, Stivens nizamlari kiredi. Olar adamnin` seziw ha`m fizikalik stimuly arasindag`i baylanisti aniqlawg`a, sonda-aq seziwdin` absolyut ha`m do`rendi bosag`asi ja`rdem беретug`in matematikalik formuladan ibarat.Differentsial-psixologiyaliq izertlewdi rawajlandiriwdin` baslang`ish etapin da usig`an jatqariwg`a boladi, (XIX a`sirdin` aqiri) bunda adamlardi bir-birinen ayiriqsha etetug`in

ulwma psixologiyaliq qa'siyet ha'm uqiylardi aniqlawda matematikaliq statistika usillari qollanila basladi. Son`, XX a`sirde matematikaliq model` ha'm esaplardi qollaniw tendentsiyasi psixologiyaniñ ha'r qiyli tarawlarinda ken` qollanila basladi. Ha`zir onisiz hesh bir ilimiy psixologiyaliq izertlewler o`tkerilmeydi.

XIX a`sirdin` 80-jillari psixologiyada laboratoriyaliq ilimiy eksperimental izertlewlerdi o`tkeriw ushin arnawli texnikaliq a`sbap ha'm qurilmalar payda bolip ha'm qollanila basladi. Bul bag`darda Leyptsigte birinshi psixologiyaliq laboratoriya jumisin sho`lkemlestirgen nemets ilimpazi V.Vund da`slepkillerden boldi. Texnikaliq a`sbap ha'm u`skeneler izertlewshige qadag`alaniwshi ha'm basqariwshi ilimiy-eksperiment o`tkeriwge, adam ta`sirleniwi kerek bolg`an fizikaliq stimuldin` ta`sirin dozirovkalaw (mo`lsherlew), onin` reaksiyasini o`lshew mu`mkinshiligini berdi. Da`slep olar a`piwayi, a`dette mexanikaliq a`sbaplar edi. XX a`sirdin` basinda og`an elektr a`sbaplar qosildi, ha`zirgi ku`nde zamanago`y radio, video, elektron ha'm EVM apparaturalari qollaniladi.

Izertlewlerdin` matematizatsiya ha'm texnizatsiyalaniwi menen birge ilimiy mag`liwmat jiynewdin` baqlaw, o`zi baqlaw ha'm soraw-juwap siyaqli da`stu`riy usillari o`z a`hmiyetini joytpadi. Olardin` saqlanip qaliw sebepleri bir neshe. Birinshiden psixologiyada u`yrenilip atirg`an qubilislar quramali ha'm unikal, olardi barliq waqıtta da basqa ilimlerden aling`an usillar menen izertlep bolmaydi. Psixologiya shug`illanatu`g`in na`zik qubilislar di izertlewge ko`pshilik waqıtta ta`biyiy ha'm aniq ilimlerden` usillari jaramaydi. U`skeneler ko`re almag`an na`rseni baqlaw arqali aniqlaw mu`mkin.

Biraq, baqlaw, a`sirese o`zi baqlaw ha'r dayim isenimlilik ha'm durisliliqqa tekseriw di talap etedi. Ilaji bolg`an jerde bul mag`liwmatlar di ob`ektiv, a`sirese matematikaliq esap usillari menen tekseriw kerek. To`mende da`slepki, yag`niy son` aniqlaw ha'm qayta toliqtiriw di talap etetu`g`in mag`liwmatlar di toplawda qollanilatug`in tiykarg`i usillar ko`rsetilgen.

1. Baqlaw-sirtqi-sirttan baqlaw, ishki-o`zi baqlaw.

2. Soraw-juwap awizsha, jazba, erkin,

Baqlawdin` bir neshe varianti bar. *Sirtqi baqlaw*- bul sirtinan tikkeley baqlaw arqali psixologiya ha'm adamniñ minez-qulqi haqqinda mag`liwmat jiynew usili. *Ishki baqlaw* yamasa o`zi baqlaw psixolog-izertlewshi o`zin qiziqtirg`an qubilisti sanasinda qalayinsha elesletetu`g`in bolsa sol turisinda u`yreniw ma`selesini maqset etkende qollaniladi. Psixolog tiyisli qubilislar di ishten qabil ete otirip olardi (misali, o`z obrazlarini, sezimlerin, oylarini, uayimlarini) baqlaydi yamasa onin` tapsirmasi menen introspektrlaw o`tkerip atirg`an basqa adamlardin` usunday mag`liwmatlarinani paydalanadi. Introspektsiyanin` ha`zirgi ku`ndede o`z a`hmiyetini saqlap qaldirg`an jetiskenliklerinen biri bul tuwridan-tuwri tikkeley baqlaw uqiylilig`i. Biraq bul usildin` kemshiligi de bar, bul aling`an mag`liwmatlar din` sub`ektivligi, olardi tekseriw yamasa na`tiyjeler di ta`kirarlaw mu`mkinshiliginiñ bolmawinda.

**Sa`wbetlesiw, xizmet o`nimin u`yreniw metodi.** (kontent-analiz) Zamanago`y psixologiyaniñ tiykarg`i printsipi ha'm onin` da`rejeleri. Psixologiyaniñ u`sh a`hmiyetli tiykarg`i printsipi bar-determenizm printsipi, sistemaliq printsip ha'm rawajlaniw printsipi. Determenizm printsipi degende- sebep-aqibetlik qatnasiqlar nizamshilig`ina baylanisli barliq psixikaliq qa'siyetler tu`siniledi, yag`niy bizin` janimizda ju`z berip atirg`an na`rseler qandayda bir sebepke iye, ol aniqalaniwi ha'm u`yreniliwi, sonday-aq ne ushin anaw yamasa minaw aqibettin` payda bolg`anlig`in tu`sindiredi. Bul baylanislar ha'r qiyli tiykarlar menen tu`sindiriledi ha'm psixologiya tariyxinda oni tu`sindiriw din` birneshe usili bar. Determenizmnin` son`g`i psixologiyaliq dep ataw mu`mkin bolg`an tu`ri, psixikanin` rawajlaniw belgili maqset penen tu`siniliwi ha'm bag`darlaniwini kelip shig`adi. Biraq antik da`wirdegi maqset tu`sinigi psixika ushin (ideya yamasa forma) sirtqi bolg`an bolsa, ha`zirgi waqıtta maqset jan mazmunina, konkret tiri jannin` psixikasina preyuditsiya ha'm onin` real turmista-so`ylesiwde, qatnasta, do`retiwshilikte o`zin ko`rsetiwge umtiliwin aniqlaydi. Psixologiyaliq determenizm-qorshag`an ortalıq tek g`ana adam jasaytu`g`in aymaq bolip

qalmastan shaxstin` qa`liplesiw protsessin o`zgeretug`in a`hmiyetli bilim ha`m tolg`anislardi o`zine ja`mlegen ma`deniyat sipatinda da kelip shig`adi. Solay etip ma`deniyat psixikanin` rawajlaniw protsessine ta`sir etetug`in, ja`miyet ag`zasi sipatinda, ruwxiy bayliq ha`m qa`siyetlar iyesi sipatinda o`zin an`lawg`a ja`rdem beriwshi a`hmiyetli faktorlardin` biri boladi.

Psixologiyaliq determenizmde-janda ju`z berip atirg`an protsessler qorshag`an ortalıqqa tek g`ana ko`nligiw emes, al eger adamnin` potentsial uqiqlarin ashiwg`a tosquinliq etse og`an qarsi da shig`adi dep tu`siniledi.

Sistemaliq printsipi- psixika, psixologiyaliq tarawdin` ha`r qiyli ta`repleri arasindag`i baylanislardin` tiykarg`i tu`rlerin su`wretleydi ha`m tu`sindiredi. Ol, ayirim psixologiyaliq qubilislar ishten bir-biri menen baylanisli pu`tinlikti payda etip, usinin` na`tiyjesinde jan`a qa`siyetler ashti dep shamalaydi. Psixologiyaliq qubilislar arasindag`i baylanislardi da`slepki izertlewler psixikani bir neshe elementlerden-seziw, ko`z aldina keltiriw ha`m sezimlerden quralg`an sensor mozayka sipatinda ko`rsetti. Belgili nizamlar boyinsha, birinshi gezekte assotsiatsiya nizami boyinsha bul elementler o`z-ara baylanisadi. Baylanistin` bunday tu`ri elementarizm atamasin alg`an.

Rawajlaniw printsipi- bunda psixika rawajlanadi dep aytiladi, sonliqtan oni u`yreniwdin` en` adekvat usili, usi genezistin` nizamshiliqlarin onin` tu`rlerin ha`m basqishlarin izertlew dep aytadi. Sonliqtan da en` ken` tarqalg`an psixologiyaliq usillardin` biri bul-genetikaliq.

Psixikalıqqa rawajlanıwdın` qaysi tu`ri ta`n ekenligin anıqlay otirip, bul printsip psixikanin` rawajlanıwınin` eki tu`ri-filogenetikaliq ha`m ontogenetikaliq tu`rleri bar ekenligin tastiıyqlaydi, yag`niy adamzattin` qa`liplesiw protsessinde ha`m bala o`miri protsessinde psixikanin` rawajlanıwi. Izertlewdi` ko`rsetiwinshe rawajlanıwdın` bul eki tu`ri o`z-ara belgili bir maslılıqqa iye.

Soraw-juwapta (opros) adam o`zine berilip atirg`an bir neshe sorawlarg`a juwap beriw usili qollaniladi. Bunin` bir neshe tu`rleri bolip, olardin` ha`r birinin` o`zine ta`n jetiskenlikleri ha`m kemshilikleri bar. Olardi ko`rip shig`amiz.

Awizsha soraw-juwapti juwap beriwshi adamnin` sol waqıttag`i o`zin uslap tutıwi ha`m reaksiyasın baqlaw kerek bolg`anda qollaniladi. Soraw-juwaptin` bul tu`ri jazbag`a qarag`anda adam psixologiyasına teren`irek kiriw mu`mkinshiligın beredi, biraq ol arnawlı tayarlıq, oqiw ha`m a`lbette izertlewdi o`tkeriw ushin ko`p waqıtti talap etedi. Awizsha soraw-juwap o`tkergende juwap beriwshinin` juwapları ha`m soraw beriwshi adamnin` shaxsına ha`m juwap beriwshinin` jeke o`zgesheliklerine baylanisli.

Jazba soraw-juwap ko`birek adamdi qamtiw mu`mkinshiligın beredi. Onin` ken` tarqalg`an formasi-anketa. Biraq onin` kemshiligi, anketani qollana otirip juwap beriwshinin` reaksiyasın aldinnan bilip, demek oni o`zgeritip te bolmaydi.

Erkin soraw-juwap-awizsha ha`m jazba soraw-juwaptin` bir tu`ri, bunda berilip atirg`an sorawlar ha`m mu`mkin bolg`an juwaplardin` dizimi aldinnan sheklenbegen. Bunday usıldag`i soraw-juwapta izertlew taktikasın, berilip atirg`an sorawlar mazmunin` o`zgeritiw ha`m olarg`a standart bolmag`an juwaplar aliw mu`mkin. O`z gezeginde standartlastirilg`an soraw-juwapta soraw ha`m ku`tilip atirg`an juwaplar aldinnan belgili, sonliqtan erkin soraw-juwapqa salıstirg`anda waqıt ha`m materiallıq jaqtan tejemli.

Psixika tu`siniginde sistemaliliq onin` pu`tinligin an`lawg`a, xolizm ideyasına qarsiliq etpeydi, o`ytkeni ha`r bir psixikalıq sistema (birinshi gezekte a`lbette, insan psixikasi) unikal ha`m pu`tin.

5-Tema: Metodikalardi tekseriw ha`m du`zilisine psixometriyalıq talaplar

Joba:

1. Metodikalarg`a qoyilatug`in talaplar
2. Aktualıg`i, izertlew maqseti, waziypasi, gipotezasi
3. Psixodiagnostikalıq metodlardag`i aniqlıq

Ta`rbiyashi qansha ko`p eksperimental psixologiyalıq izertlewler o`tkizse onin` ta`jriybesi sonsha artıp baradi. Bul to`mendegilerdi o`zi ishen aladi: bala xizmetinin` qa`siyetlerin oyın ha`m oqiw protsesslerinde baqlaw; mektep, balalar baqshasi, shan`araq sharayatına maslasıw, maslasa almaw da`rejelerin aniqlaw; balanin` ishki turmisin tu`sinip aliw niyeti; jeke qa`siyetlerin ha`r ta`repleme rawajlandiriwda og`an ha`r qanday ja`rdem ko`rsetiw.

Psixolog-eksperimentator xizmeti izertlewde ta`sir etetug`in arnawlı qa`siyetlerge iye. Sonin` ushin bolajaq izertlewshi M.P.Kononova (1963) aytqanınday, o`zine to`mendegi sipatlardi qa`liplestiriwi lazim;

A) Izertlew qararlarin tez ha`m anıq du`ziw.

B) O`z diqqatin balalnın` tapsirmanı qalay orinlap atirg`anına ha`m onin` minez-qulıqın baqlawg`a qaratiw;

V) Bala menen jaqsi baylansqa kirisiw, onin` ha`mme aytqanin jazıp, onin` minezindegi bazi bir reaksiyalardi duris bahalaw qabiletin joyitpaslıq ha`m basqalar.

Bunnan tisqari izertlewshi eksperimental tekseriwshige ha`r tu`rli mu`na`sebtte bolıwi kerek. Ma`selen, baqsha jasındag`i balalardi qizıqtiriw kerek, balalar eksperimentator bo`lmesinde ko`birek bolıp oqiw barlıq talaplarına orinlawg`a umtiliwi kerek. Bunda balalarg`a qizıqlı su`wretlerdi ko`rsetip, olardi aytıp beriw yaki kubiklardan ha`r tu`rli na`rselerdi jasaw arqalı erisiw mu`mkin. Balada qizig`iwshi payda bolıw menen birge onin` este saqlawı, diqqati, logikalıq protsessi u`yreniledi. Baslawish klass oqiwshilari ha`m o`spirimler menen izertlew o`tkizgen paytta olar menen sonday kirisip ketiw kerek, balalarda ta`jriybege qizig`iw, izertlewshige isenim ha`m o`z ishki du`nyasin ashıw tilegi payda bolsin. Sonı aytıp o`tiw kerek, ha`mme balalar da tekseriwge qizig`adi. Lekin bazi jag`idaylarda, olar ekinshi ma`rte izertlewde qatnasiwdan bas tartadi. Ko`binshe bul ten`leslerine salıstirg`anda jaman na`tiyjeler alg`anda, eki eksperimentator ta`repinen artıqsha so`z esitkende payda bolıwi mu`mkin. Bunday balalarg`a o`zgeshe mu`na`sebtte bolıw kerek. Olar arzimas sebep ushin da maqtawg`a mu`ta`j boladi.

Eksperimental-psixologiyalıq izertlew na`tiyjeleri isenimli bolıwi ushin, izertlewshi onı o`tkiziwde ma`lim bir sxema (ulıwma reje) ge a`mel qiliw kerek.

Da`slep izertlewshi balanin` turmisi onin` fizikalıq ha`m mektepte, baqshada, ta`lim ta`rbiyanın` satsial ma`deniy sha`riyatların sa`wlelendiretug`in materiallar menen tanisiwdan baslaw kerek. Izertlewshi balanin` tuwiliwinin` (anasi ha`mledarlıq taksikozlari bolg`anlig`i, shala tuwilg`anlig`i h.t.b.) 3-jasqa shekem bolg`an da`wirdegi rawajlanıwinin` qa`siyetleri haqqındag`i mag`liwmatta za`ru`r (nevralogiya ha`m denesinde kesellik barlıg`i-qaltiraytug`in, suwdirgi, ku`ndizigi ha`m tu`ngi enurez (siyip qoyiw), tutiliw, bas miy ha`m oraylıq nerv sistemasi kesellikleri, bala qashannan beri ju`re baslag`an, so`ylep baslag`an, baqshag`a ha`m mektepke keliwden aldin qanday rawajlang`an). Bul mag`liwmatlardi ata-analar menen sa`wbetleskende, balanin` jeke da`pteri menen tanisqanda, onin` menen tuwiridan tuwri sa`wbetleskende aliw mu`mkin.

Balanin` rawajlanıwi ha`m de mag`liwmatlardi xronologiyalıq izbe-izlikte bayan etiw maqsetke muwapiq. (1-keste)

Balanin` fizikaliq ha`m psixikaliq rawajlaniw qa`siyetleri.

Bala haqqında sotsial ha`m psixologiyaliq mag`liwmatlar					
Balanin` f.i.o.	Tuwilg`an jili	Ata anasi haqqındag`i mag`liwmatlar	Tuwiliwinin` bazi bir qa`siyetleri	Den sawlig`i	Fizikaliq ha`m psixikaliq rawajlaniw qa`siyetleri

Baqshag`a, mektepke keliw menen ta`rbiyashi jan`a mag`liwmatlardı qosip baradı. Bul og`an balanin` fizikaliq ha`m psixikaliq rawajlanıwin baqlaw imkanin beredi.

Balanin` individual-psixologiyaliq qa`siyetlerin oyın xızmetinde, tapsirmalardı orınlaw protsessinde, oqıw xızmetinde, psixologiyaliq-pedagogikaliq eksperement sharayatlarında balanin` minez-qulqın baqlawdı da u`yreniw mu`mkin. Baqlawda aling`an mag`liwmatlar aldınan tayarlang`an izertlew qararına jazıladı.

Ekspereperimental-psixologiyaliq izertlewler sha`riyatında baqlaw protsessi iqtıyarlı bolıp, a`dette turmis sharayatlarında bolsa pedagog iqtıyarlı ra`wishte baqlaydı.

Baqshada, baslawish mektepte bolajaq ta`rbiyashinin` jumisi iqtıyarlı ha`m iqtıyarsız baqlaw ta`jriybelerin bir tu`rde rawajlandırıwdı talap etedi.

Ekspereperimental-psixologiya izertlew o`tkiziwden aldın pedagog-izertlewshi bala menen sa`wbetlesedi. Bunda ol bala menen jaqsi baylanisti ornatıp orınlanatug`ın tapsirmalardıń maqseti ha`m wazıypaların tu`sindirip beredi.

Sa`wbet psixologiyaliq metodi sipatında bala haqqında mag`liwmat aliwg`a imkan beredi. Sa`wbet aldınan tayarlang`an sorawlar tiykarında o`tkiziliwi yaki ixtıyarsız ha`reket payda etiwı mu`mkin. Bunda izertlewshi sa`wbet protsessinde balag`a onin` shan`arag`ına yaki ten`leslerine tiyisli bolg`an balag`a jaqpaytug`ın sorawlar beriliwi kerek. Sa`wbette shaxsinan qa`siyetleri o`zınin` fizikaliq ha`m psixikaliq jag`ıdayına isshen`ligine baha beriwı aniqlanadı.

Tekseriwishinin` sotsialliq-ma`deniyat da`rejesi, mag`liwmatti qizig`iwshiliqları mu`ta`jlikleri o`z-ara pikirlesiw qabiletleri aniqlanadı. Baz bir jag`ıdaylarda sa`wbet psixoprofilaktikaliq ha`m psixoteropeptikaliq maqsetlerde o`tkiziledi, bunda bolsa basınan keshirip atırg`an qorqınış qa`weterleniw o`zine isenbeslik siyaqli jag`ıdaylar joq etiledi. Solay etip ta`rbiyashi sa`wbet protsessinde izertlewdin` aldına qoyg`an wazıypasına baylanisli ra`wishte bala turmis haqqında za`ru`riy mag`liwmat aliwi kerek.

Ekspereperimental psixologiyaliq izertlew o`zınin` to`mendegi sha`rtli sxemasına iye. Ekspereperimentte protsesste balag`a beriletug`ın jol-joriq ko`rsetpeni tu`siniwi u`lken rol` oynaydı. Ko`rsetpe tu`sinikli balanin` jasi ha`m aqili rawajlanıwi da`rejesine ma`s bolıwi kerek. Bala tapsirmanı orınlawdı baslag`annan son` onı misallar menen yaki qollapquwatlaw menen bekkemlew za`ru`r, bul bolsa sinalıwshıda xızmetke jaqsi mu`na`sebtı qa`liplestiredi.

Ta`jriybe protsessinde izertlewshi bala nege qıynalıp atırg`anın aniqlaydı ha`m og`an ja`rdemlesedi. Ko`rsetpege kiritilgen barlıq qosımsha ha`m o`zgerisler haqqındag`i barlıq mag`liwmatlar aldınan tayarlang`an izertlew qararına jazılıp qoyıladı.

Ekspereperiment protsessinde aling`an na`tiyjelerdi puxta jazıp bariw keyingi sipatlıq rudamauwdı sipatlap beredi. A.Binennin` (1910) aytiwinsha ekspereperimental psixolog izertlewdi o`tkeriw ushin ruchka, azg`antay qag`az ha`m ko`p shıdam kerek degen edi. Izertlewshi aling`an mag`liwmatlardı ilaji barınsha tezirek qag`azg`a jazıp aliwi kerek.

Ha`r bir ta`jriybe qararı ayırıqsha qag`azg`a bolıw kerek.

6-tema: Intelktti diagnostika qiliw ha`m aqiliy rawajlanıw

Reje:

1. Intelketti tekseriw metodikasi.
2. Aqildi o`lshewdin` Veksler shaması.

Psixometrikag`a tiykarlang`an testler qollanilatug`ın anıq metodikalardan pariqlanadı. Bul testler islep shig`ıwda tiykarınan balanın` psixik rawajlanıw da`rejesin ko`rsetiwshi, u`yretılgen shegaradan shetke shig`ıw, ten`lesler toparın salıstiriwshi mug`darlı ko`rsetkishlerge itibar beriledi. (V.M.Bleyxer, L.F.Burlachuk, 1978). Olardıń quramalılıg`i bir tu`rli jastag`i sinawshılardıń u`lken toparlarında a`melge asiriladı. (V.V.Stolin, A.». Shmelev, 1984)

Balalardı tekseriwde arnalg`an shet el testleri tiykarınan Bine\_Simon yaqi Stanford-Binenits aqiliy rawajlanıw shkalaları tipi boyınsha du`zilgen.

Aqildi o`lshewdin` Veksler shkalası.

Intelktti tekseriwdin` en` ken` tarqalg`an metodlarınan biri amerikalı psixolog ha`m psixiatr D.W3nchsl34 (a`9n`9) ta`repien islep shig`ilg`an balalar intelkttin o`lshew shkalasınan (W3nchsl34 In53ll8g3nc3 Scal3 f94 ch8ld43n WISC) bul metodikag`a 1974 jilda son`g`i ma`rte 5 jastan 15 jasqa shekem bolg`an balalardı tekseriw ushin o`zgerisler kiritildi. (WPPSI). Rossiyada birinshi bolıp, Veksler shkalası V.M.Bexterov atlı Leningrad psixonevrologiyalıq ilimiy izertlew institutında ornalastirilg`an. Metodika B.».Akan`ev (1969) mektebi psixologlar ta`repien intelkt rawajlanıwın uzaq jıllar u`yreniwde, ma`selen balalarda psixik rawajlanıwdan sheginiw ha`m arqada qaliwlardı differentsial diagnostika etiwde ken` qollanilg`an.

WISC) maslastirilg`an variantınin` subtestlerin kelitiremis (A.Yu.Panasyuk, 1973). Izertlew o`tkizgende arnawlı qarardan paydalanıw za`ru`r.

D.Veksler metodi boyınsha izertlew qararı (balalar variantı).

Familiyası, atı _____

Tuwilg`an jili \_\_\_\_\_ tuwiliw ta`rtibi _____

Jinisi _____ Anası _____ mag`liwmatı _____

Jası _____ ay _____

Izertlew o`tkergen ku`n _____

Izertlew na`tiyjeleri _____

Subtestler	verbol						Noverbal					
Da`slepki bahalari	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Shkala bahaldari												
Intelktual ko`rsetkishleri (I.K.)	VIK-						NIK-					
	UIK-											

Verbol shkala

1. Uliwma bilimdanlıq subtesti. A`piwayı mag`liwmatlar ha`m bilimlerden xabardarlıqtı tekseredi. E0-soraw beriledi, ha`r bir duris juwap 1 ball menen bahalanadı.

Ma`selen: Ha`ptede neshe ku`n bars... Jildin` 4 ma`wsimin aytin`s... Asqazan ne ushin kereks...

2. Uliwma ziyreklik subtesti. Ibaralardıń mazmunin tolıq tu`siniwdi, pikirlesiw qabiletin, sotsial shegaralardı tu`siniwdi bahalaydı. Sinalıwshıdan su`wretlengen protsesste mu`mkin bolg`an sheshimler haqqında juwap beriw talap etiledi. Q4 soraw beriledi, juwaptin` anıqlıg`ına qarap baha qoyıladı: 0,1,2.

Ma`selen, Barmag`ın`izdi kesip alsan`iz ne isleysizs ... Du`kang`a nan aliw ushin kelsen`iz nan joq, siz ne qilasizs ... Ne ushin jinayatshılardı qamaydis

3. Arifmetikaliq subtest. Sinaliwshi diqqatinin` toplaniwin, sanli ko`rsetkishlerdi tez sheshiwdi tekseredi. Sinaliwshidan arifmetikaliq ma`seleler seriyasin awiz-eki sheshiliw talap etiledi. Juwaptin` aniqlig`ina, ketken waqitina baylanisli baha qoyiladi.

Ma`selen, Sizde 8 top bar edi, ja`ne 6 top satip alip kelip berildi, sizde toplar sani neshes...

4. Uqsasliqti tabiw subtesti. Tu`siniklerdin` ko`rnis tapqanlig`i, klassifikatsiya, salistiriw, uqsatiw, uliwmalastiriw qabileteri tekseriledi. Q6 jup tu`sinikler beriledi. Sinaliwshidag`i tu`sinikler jupti ortasindag`i uliwmaligti tabiw talap etiledi. Uliwmalastiriw da`rejesine baylanisli ra`wishte 0 den 2 ballg`a shekem baha qoyiladi.

Ma`selen: `Ku`shik-pishiq` tu`sinikleri ortasindag`i uliwmaligti tabiwda juwaplar to`mendegishe bahalaniwi, mu`mkin: tez ju`riwde ( 0 ball). R ayag`i, ju`ni, qulaqlari bar (1 ball): haywanlar, tiri organizm, su`t emiziwshiler (2 ball).

5. So`zler subtesti. Awiz eki ta`jriybeni u`yreniwge mo`lsherlengen (so`zdin` ma`nisin aniqlaw ha`m tu`siniw). R0 so`z ma`nisin tu`sindiriw ushin beriledi. 0 den 2 ballg`a shekem baha qoyiladi.

6. Sanlar qatarin ta`kirarlaw subtesti. Qisqa mu`ddetli este saqlaw ha`m diqqatti u`yreniwge mo`lsherlengen, eki bo`limnen ibarat. Sanlardi duris ha`m kerisinshe ta`kirarlawdi bahalaw qatardag`i duris eske tu`sirilgen sanlarga ten`. Subtestin` uliwma bahasi on` ha`m kerisinshe ta`kirarlawdi uliwma bahasına ten`.

Noverbal shkala

7. Jetispeytug`in bo`legin tabiw subtesti. Ko`riw qabil etiw qa`siyetlerin bahalawshan`lig`in, za`ru`rli bo`leklerdi pariqlay aliw qabiletin u`yreniwge arnalg`an. Sinaliwshig`a 20 su`wret ko`rsetiledi, olardin` ha`r birinde jetispeytug`in bo`legin yaki mas emeslikti tabiw za`ru`r. Duris juwap 1 ball menen bahalanadi. (15 minuttan kem waqitta).

8. Su`wretlerdin` izbe-izligi subtesti. Bo`leklerdi logikaliq bir pu`tin etip, birlestiriw, protsessti tu`siniw ha`diyselerdi aldinnan biliw qabiletlerin tekseriwge arnalg`an. Su`wretlerdin` 2 seriyasi beriledi. Ha`r bir seriyada su`wretler syujet penen izbe-izlikte jaylastiriw kerek. Tapsirma waqitqa ha`m duris ornaliwina baylanisli ra`wishte bahalanadi.

9. Koss kubikler testi. Metod bo`leklerden pu`tindi birlestiriw qa`biletin sensomotor koordinatsiyani tekseriwge qaratilg`an. Sinaliwshi berilgen u`lgige qarap ha`r tu`rli ren`degi kubiklardan figuralar jasawi kerek. 10 figura beriledi. Ha`r bir tapsirma boyinsha waqit shegaralang`an boladi. Bahalar aniqliqqa ha`m ketken waqitqa baylanisli boladi.

10. Figuralar jasaw subtesti. Bag`darina go`re 9 subtestke uqsaydi. Sinaliwshig`a ma`lim bir izbe-izlikte 4 figuranin` bo`lekleri beriledi (pmanekenP, patP, padamnin` basiP, pmashinaP) sinaliwshig`a bul bo`leklerden ne jasaw kerekligin aytpaydi. Tapsirmanin` duris orinlaw ha`m ketken waqitqa baylanisli halda sinaliwshig`a baha qoyiladi.

11. Sanlardi shifrlaw subtesti. Ko`riw-ha`reket ta`jriybelardi o`zlestirgenlik da`rejesin aniqlawg`a mo`lsherlengen. Tapsirma ha`r bir sannin` tu`binde ketekshege olarg`a mas belgini jaziwdan ibarat. Orinlaw waqti 12 minut. Duris shifrlang`an sanlar sinaliwshinn` bahasına ten` boladi. Da`slep pAP ko`rnisi son` pVP ko`rnisi ko`rsetiledi.

12. Labirintler subtesti. Bul bag`darina go`re 2 subtestke usaydi. O labirinti o`z ishine aladi, pshig`iwP waqiti esapqa alinadi.

WISC metodikasinda qosimsha subtestler (psanlardi eslep qaliwP ha`m plabirintlerP) tapsirmanin` tiykarig`i toparlari menen birge o`tkiziliw mu`mkin. Bul jag`idayda intellekt koeffitsentin (IQ) aniqlawda olardin` ko`rsetkishleri esapqa alinadi.

Test na`tiyjelerin qayta islewde verbol ha`m noverbol subtestlerdin` ha`r biri boyinsha aling`an ballar jiyindisi tabiladi. PAling`an ballardi shkala ballarina aylandiriw kestesine muwapiq ha`r bir bo`lek subtestlerdi orinlaw na`tiyjelerinin` standart baha larin aliw mu`mkin. pAling`anP ballar jiyindisi boyinsha (testin` bo`lek verbol ha`m noverbol bo`lekleri boyinsha) ha`m kestedegi na`tiyjeler boyinsha IQ verbol shkala bahalari. IQ noverbol shkala bahalari ha`m uliwma IQ ko`rsetkishleri aniqlanadi. Veksler testi boyinsha IQ ko`rsetkishleri balalardin` intellektin tekseriw ushin shkala islep shig`ildi (W3chs13s P43sch99l and P48ma46 Scal3 9f

5n53l18g3nc3, WPPSI). Intellekt shkalasinin` bul varinati, bizin` ma`mleketimizge maslastirilmag`an.

WPPSI shkalasi subtestlerinn` qurali to`mendegishe:

	Verbol subtestleri:		Noverbol subtestleri:
1	Bilimdanliq	2	Haywan u`yi
3	So`z baylig`i	4	Su`wretlewdin` tamamlaw
5	Arifmetika	6	Labirintler
7	Uqsasliqti tabiw	8	«eometrikaliq sxemalar
9	Tu`siniw	10	Koss kubikler
11	«a`pler (uqsas)		

PU`y hayuaniP subtesti sanlardi shifrlaw subtestine uqsaydi. Bul tapsirmalardi orinlawda balag`a ku`shik, sho`je, baliq ha`m pishiq su`wretlengen karta ko`rsetiledi. Kartanin` joqari bo`liminde ha`r tu`rli ren`degi tsilindr su`wretshe-ilip (haywan u`yi) jaylastiriladi. Bala su`wretlerge mas haywan u`ylerin qoyip shig`iw gerek. Balag`a Tapsrimani duris orinlag`anina ha`m ketken waqitqa baylanisli ra`wishte baha qoyiladi.

p»eometrialiq sxemalarP subtestinde ren`li qa`lemler ja`rdeminde 10 a`piway su`wretti siziw gerek.

p»a`plerP subtesti sanlar qatarin ta`kirarlaw subtestine usaydi. Sinaliwshi eksperementatordin` keyininen aytilg`an ga`plerdı ta`kirarlaw gerek.

Kontrol` ushin sorawlar

1. Balalardi tekseriwge arnalg`an shet el testleri tiykarinan kimlerdin` aqiliy rawajlanıw shkalalari tipi boyınsha du`zilgens
2. 1974 jili aqildi o`lshewdin` Veksler shkalasina qanday o`zgerisler kiritildi

7-tema: Biliw xizmeti diagnostikasi

Reje:

1. Biliw xizmetin diagnostikalaw metodlari.
2. Diqqat psixodiagnostikasi
3. Este saqlaw, oylaw psixodiagnostikasi

Biliw xizmetin diagnostikalaw metodlari

Shaxsti psixologiyaliq u`yreniwde eksperemental metodikalar jiynag`i qollaniladi. (S.Ya.Fubinshteyn (1970); B.V.Zeygarnik (1976); V.M.Bleyxer (1976); E.T.Sokolova (1980); L.F.Burlachuk, S.M.Morozov (1989). Biraq balalar rawajlanıwinin` psixologiyaliq diagnostikalaw metodlarına arnalg`an a`meliy usinislar ju`da` az (I.A.Sikorskiy, 1901; E.Klapare, 1911; K.N.Kornilov, 1921; I.V.Kruk, 1983; A.S.Spivakovskaya, 1988). Pedagogika institutlari talabalari ushin pedagogikalıq xizmet a`meliyatında qollaw mu`mkin bolg`an anıq psixologiyaliq metodlardı beretug`in oqiw qollanbalari joq. Psixologiya boyınsha bar oqiw qollanbalar bolsa talabalardı balalardı psixologiyaliq u`yreniw metod ha`m metodikalar menen ju`da` az da`rejede tansitiradi. (V.S.Muxina, 1985; M.V.»omezo, I.A.Domashenko, 1986).

Erte balalıq da`wirinin` psixodiagnostikasi ha`r tu`rli jas da`wirde balalinn` rawajlanıwin baqlawda imkan beretug`in onin` psixik rawajlanıw shegaralarına mas yaki mas emesligin anıqlaw, bar bolg`an shegaralardan shetke shig`ariwdı anıqlaw, oni du`zetiwdin` individual sharalarin rejelestiriw ha`m aldın aliw boyınsha qurallar ha`m metodlar jiynag`ınan ibarat.

Ha`r tu`rli jas da`wirindegi balalar toparin tekseriwde psixodiagnostika metodlari o`z qa`siyetlerine iye. Ma`selen, na`restelik da`wirindegi balalardı tekseriwde sensomtoro

ha`reketlerin u`yreniwge mo`lsherlengen metodlar qollaniladi; basin baslap turiwi, predmetlerdi uslaw, otiriw, qayiriliq qaraw predmettin` keyinen ko`z benen qarawi h.t.b. (A.Anastazi, 1982). W jastan 6 jasqa shekem bolg`an balalardi tekseriwde a`piwayi ha`reketlerdi yaki awiz-eki qolanbalardi orinlawg`a qaratilg`an tapsirmalar beriledi. Qa`lem ha`m qag`az, plastilin ha`m basqa oqiw qurallari qollanilatug`in tapsirmalardi bala u`lkeygen sayin qiyinlastirip bariladi.

Balalardi psixologiyaliq tekseriwde shet el ha`m buring`i Sovet psixologlari paydalanatug`in da`stu`riy metodikalardi ko`rip shig`amiz. Sensomotor ta`sirleniw ha`m diqqatti u`yreniw mu`mkin. Insannin` sensomotor tarawi tiykarg`i nerv protsessleri ha`reketshen`ligi tipin, ixtiyarin diqqat da`rejesin, ishki qabiletilik su`wretin xarakterleydi. Ha`mmege ma`lim, bala turmisinin` da`slepki jillarinda fizika ha`m ruwxiy sipatlarinin` rawajlaniwinda sensomotor aktivligi bas miy xizmetinde, sha`rtli reflektor baylanislardin` bekkemleniwine imkan beredi. (Ya.P.Frumkin, S.M.Livinets. 1979). Olar sonin` menen birge temperament, erk, sezim qa`siyetlerinin` ha`m de biliw psixologiyaliq protsesslerdin` rawalaniwina imkan beredi. (E.A.»olubaeva, 1980; E.B.Ayurova, 1986).

Ma`selen, 1-2 jasli balalar sensomotor tarawin tekseriwde da`stu`riy metodlardan paydalanip, ol yaki bul ha`reket ta`jriybelerinin` qanday qa`lipleskenligine, olar ma`lim bir jas da`wirindegi ortasha ko`rsetkishi qanshaliq maslig`ina itibar beriledi.

Ko`binshe izertlewler balalar motor ha`reket rawajlaniwindag`i keshigiwlerdi keyin ala balanin` barliq psixik protsessinde keshigiw ju`z beriwinin` ob`ektiv sharayati sipatinda qaraliwi kerek. Sonin` menen birge, erte ju`rgen bala o`z ten`leslerin barliq ta`repten qaltirip ketedi, dep oylaw qa`te boladi. Bala turmisinin` birinshi eki jildag`i uliwma fizikaliq rawajlaniw balanin` keyingi aqiliy rawajlaniw belgilemeydi. (P.H.M7ss3n, a`9hw). Balanin` sensomotor tarawda rawajlaniw da`rejesi haqqinda onin` a`tirapindag`i tu`rli predmetler, olardan, oyinshiqlar menen ha`reket etiw qa`siyetleri derek berip turadi. Oyinshiqtan diagnostikaliq qural sipatinda paydalaniw onin` do`gerek a`tirapindag`i ha`diyselerdi biliwge umtiliwi ha`m aktivlik da`rejesinde ha`m de predmetlerden paydalaniwda a`meliy ko`nlikpelerinin` bar ekenligin aniqlaw imkani beredi. U`lkenirek balalardi tekseriwde kokret psixologiyaliq metodikalardan paydalaniw mu`mkin. Sebebi tap sol da`wirden baslap, so`zli tapsirmalardi oirnlaw boyinsha jol-joriqlardi tu`sine baslaydi, onda za`ru`r jeke sipatlar qa`liplesken boladi, ilip aliwg`a qizig`iw rawajlang`an boladi, ol u`lkenler menen birge eksperimental psixologiyaliq izertlewlerge salistirg`anda uzag`iraq qatnasiw jag`idayinda boladi.

Diqqat psixodiagnostikasi

Basqa ha`mme na`rselerge alan` bolmastan, sanani belgili bir ob`ektlerge yamasa belgili bir xizmetke bag`darlawdi ha`m ja`mlewdi diqqat dep ataydi. Diqqat ba`rqulla og`ada ko`p basqa na`rselerden qanday da bir na`rseni ajiratip aliw boladi. Bir ob`ektin` og`ada ko`p basqa ob`ektlerden ajiratip shig`ariliwda diqqattin` tan`lap aliwshilig`i dep atalg`an na`rse ko`rinedi: bir na`rsege diqqat awdariw bir waqittin` o`zinde basqasina kewil bo`liw boladi. **Diqqattin` fiziologiyaliq negizleri.** Bul o`z-ara baylanisliliq sizlerge ma`lim bolg`aninday aq I.P. Pavlov ta`repinen aniqlang`an nerv protsessleri induktsiyasinin` nizami tiykarinda ju`z beredi, al og`an muwapiq miy qabig`inin` bir uchastkalarinda ju`z beretug`in qozdiriwshiliq protsessleri miydin` basqa uchastkalarindag`i irkiw protsesslerin keltirip shig`aradi. Egerde adam diqqatin qanday da bir zatqa ja`mlegen bolsa, tap usinin` o`zi sol zat yarim sharlardin` qabig`inin` tiyisli uchastkasinda qozdiriwshiliqti keltirip shig`aradi, qabiqtin` basqa uchastkalari bolsa, irkilip qaladi, na`tiyjede adam usi zattan basqa heshna`rseni ko`rmeydi, degendi bildiredi. Haqiqatliqtin` ga` bir, ga` ekinshi ob`ekti adamnin` miyinde qozdiriwshiliqti keltirip shig`atug`inliqtan yarim sharlardin` qabig`inda qozdirilg`an oray onda-olay-bilay awmasip ju`rgen siyaqli tu`sinik payda boladi, al usinnan diqqattin` bir zattan ekinshisine awmasip turiwi kelip shig`adi.

Diqqattin` tu`rleri. Diqqat erkin emes (aldin oylanbag`an) ha`m erkin (aldin oylang`an) boliwi mu`mkin. Erkin emes diqqat onin` o`zine ta`n formalarinda haywanatlarg`a da ta`n boladi. Erkin diqqat- diqqattin` spetsifikaliq insaniylik formasi boladi, ol tariyxiy jaqtan adamnin` miynet xizmetinde payda boldi.

. Adamg`a ta`sir jasawshi qozdiriwshilardin` o`zgesheliklerine to`mendegiler jatadi:

1. **Qozdiriwshinin` ku`shi ha`m ku`ilmegenligi.** Qatti ses, jaqtinin` qatti jarq etiw, qatti iyis ba`rqulla diqqatti o`zine tartadi.

2. **Qozdiriwshinin` jan`a, ayiriqsha qarama-qarsiliqli bolawi.** Oqiwshilar ele ko`rmegen jan`a markli a`dette tis jen`il mashinadiqqatin eriksiz o`zine tartadi.

3. **Ob`ektin` jiljimalilig`i,** sonday-aq qozdiriwshi ha`reketinin` baslaniwi yamasa, kerisinshe toqtap qaliwi.

Oqiwshilardin` turaqli erkin diqqatti ta`miyin etiw bir qatar sha`rtlerden g`a`rezli boladi.

1. *Usi xizmetti orinlawda parizin ha`m minnetin tu`sinuw.*

2. *Orinlanip atirg`an xizmettin` konkret waziypasin aniq tu`sinuw.*

3. *U`yrenshilikli jumis sha`rtleri.*

4. *Janapay qizig`iwshiliqlardin` payda bolawi.*

5. *Xizmet ushin qolayli sha`rtlerdi du`ziw, yag`niy unamsiz ta`siyir jasaytug`in basqa qozdiriwshilardi (televiziyaliq ko`rsetiwlerdi, qatti muzikani, shawqimdi) saplastiriw.*

Diqqattin` qa`siyetleri. Tiyisli qa`siyetti diqqattin` ja`mlengenligi dep ataladi. Biraq tek, usi g`ana a`hmiyetli emes g`oy. Adam diqqatin qanshama uzaq waqit dawaminda ta`miyinley alatug`inlig`i da yag`niy diqqattin` turaqlig`i a`hmiyetli boladi. Diqqattin` ken`ligi ko`z-qarasinan da ol zatlardi ha`m qubilisardi qanshama ken` tu`rde qamtiytug`ini jag`inan da bahalaw a`hmiyetli boladi. Usig`an muwapiq diqqattin` ko`lemi ha`m bo`listiriw siyaqli eki qa`siyeti ayirip shig`adi. En` son`inda diqqat qanshama epshil, ol bir ob`ekten ekinshisine qanshama tez awisatug`inin biliw a`hmiyetli boladi.

Este saqlaw, oylaw psixodiagnostikasi

Adam qabil etken, islegen, so`zshen` yamasa oylag`an na`rsenin yadinda tutiwda, saqlawg`a ha`m bunnan bilay eslewdi ko`rnetug`in adamzattin` oot`mish ta`jriybesinin` sa`wleleniw in este saqlaw dep ataydi. Este saqlaw- bul qa`de bolg`aninday-aq jan`a na`rseni adamnin` sanasinda bir na`rse menen baylanistiriw boladi. Oqiw materiallarin este saqlap qaliw- bul oni buring`i bilimlar menen baylanistiriw, sirt el so`zin este saqlap qaliw - oni tiyisli bir tu`sinik penen baylanistiriw degen so`z boladi. Bizin` sanamizda sa`wlelengen ha`m bizin` yadimizda bekkemlenip qalg`an ayirim waqiyalardin`, faktlerdin`, zatlardin`, yamasa qubilisardin` arasindag`i baylanisti assotsiatsiya dep ataydi. Assotsiativlik baylanistin` tu`pki man`izi sonnan ibarat, sanada usi baylanistin` basqa elementinin` payda bolawin da keltirip shig`aradi. Men bir adamnin` familiyasini esitiwden aq menin` sanama onin` obrazi payda boladi. Sol waqittag`i este saqlaw seziw organlari ta`repien sol waqitta kartinanin` da`l ha`m toliq tutip qaliwi, aling`an mag`liwmatti hesh qanday qayta islemewi menen baylanisli. Bul este saqlaw-mag`liwmattin` seziw organlari ta`repien tikkeley sa`wleleniwi. Onin` dawamlilig`i 0,1 den 0,5 s. Bul este saqlaw- **obraz.**

Yad protsessi. Yad- quramali psixikaliq xizmet. Onin` sostavinan ayirim protsesslerdi ajiratip shig`ariwg`a boladi. Onin` tiykarlari- este tutiw, este saqlaw(ha`m usig`an sa`ykes tu`rde umitiw), eske tu`siriw ha`m taniw boladi.

Este tutiw- yadtin` xizmeti este tutiwdan, yag`niy seziw ha`m qabil etiw protsessinde haqiyqatliqtan zatlarinin` ha`m qubilislarinin` ta`siri astinda sanada payda bolatug`in obrazlardi ja`ne ta`sirlerdi bekkemlewden baslanadi. Fiziologiyandin` ko`z-qarasinan este tutiw- bul qozdiriwshiliqtin` izlerinin` ha`m usig`an sa`ykes nervlik baylanislardin` miyde ju`zege keliw ja`ne bekkemleniw protsessi boladi. **Este saqlaw ha`m umitiw.** Este saqlaw bul yadlap alg`an na`rseni yadta tutiw, yag`niy miydegi izlerdi ha`m baylanislardi saqlaw boladi. Umitiw- yadta joq bolaw, shig`iw, yag`niy izlerdin` gu`n`girtlenip ketiw, saplasiw, o`shiw, baylanislardin` irkiliw protsessi boladi. Xarakteri jag`inan bir-birine qarama qarsi usi eki protses tu`p ma`nisi jag`inan bir protsesstin` ha`r qiyli sipatlamasi boladi. Biz materialdi este tutiw tuwrali ol umtilmag`an waqitta so`z etemiz, al umitiw bul materialdi este jaman tutiw boladi. Sonliqtanda este saqlaw bul umitiwg`a qarsi gu`res ju`rgiziwden basqa na`rse emes. **Taniw ha`m eske tu`siriw.** Eske tu`siriw -sanada yad eleslerinin`, burin ug`ing`an pikirlerdin` payda bolawi, yad

bolip ketken is-ha`reketlerdin` a`melge asiriliwi boladi, onin` tiykarin izlerdin` janlaniwi, olarda qozdiriwshiliqtin` payda boliwi quraydi. Taniw ta`kirar qabil etken waqitta tanisliq seziminin` payda boliwi. Eske tu`siriw qatan` oylaw menen baylanisqan ha`m jigerlilik jag`dayinan belgili bir ku`sh jumsawdi talap etetug`in en` aktiv tu`rdegi eske tu`siriw boladi. **Qisqa waqit este saqlaw**- mag`liwmatlardi qisqa waqit aralig`inda saqlaw usili esaplanadi. **Mnemikalig** izlerdin` saqlaniwi bunda bir neshe on sekundttan artiq bolmaydi. Qisqa waqit este saqlawda toliq emes, al qabillang`annin` tek uliwmalasqan obrazi, onin` en` ko`birek elementleri saqlanadi. Bul este saqlaw sanali tu`rde aldin- ala este saqlaw maqsetisiz, biraq materialdi keyin ala ko`z aldina keltiriw maqseti menen jumis isleydi. Qisqa waqitli este saqlaw adamnin` aktual dep ataliwshi sanasi menen baylanisli. **Operativ este saqlaw** dep, mag`liwmatti bir neshe sekundttan bir neshe ku`nge shekemgi diapazonda, aldin ala berilgen, belgili bir mu`ddet dawaminda saqlawg`a mo`lsherlengen este saqlawdi aytadi. Bul este saqlawdin` mag`liwmatin saqlaw mu`ddeti adam aldinda turg`an ma`sele menen aniqlanadi ha`m usi ma`seleni sheshiwge arnalg`an. Bunnan son` mag`liwmat operativ este saqlawdan o`ship ketiwi mu`mkin. Este saqlawdin` bul tu`ri o`z qa`siyetleri ha`m mag`liwmatti saqlaw dawamlilig`i boyinsha qisqa waqitli ha`m uzaq waqitlinin` arasindag`i jag`daydi iyeleydi. **Uzaq waqitliq**- bul mag`liwmatti derlik sheklenbegen mu`ddetke saqlawg`a uqipli este saqlaw. Uzaq waqitliq este saqlaw saqlag`ishina tu`sken mag`liwmat, ko`p ma`rte jog`altiwarsiz ko`z aldina keltiriledi. Sonday-aq, bul mag`liwmatlardi ko`p ma`rte ha`m sistemali ko`z aldina keltiriw onin` uzaq waqitliq este saqlawda izin bekkemleydi. Keyingisi adamnin` qashanlardur yadlag`anin qa`legen waqitta esine tu`siriw uqibin beredi. Uzaq waqitliq este saqlawdan paydalang`anda eske tu`siriw ushin oylaw ha`m erk ku`shi kerek, sonliqtan da, onin` praktikada ha`reket etiw a`dette usi eki protsess penen baylanisli. **Genetikaliq este saqlawda** mag`liwmat genotipte saqlanadi, miyras bolip o`tedi ha`m ko`z aldina keltiriledi. Bunday este saqlawda mag`liwmatti este saqlawdin` tiykarig`i biologiyaliq mexanizmi mutatsiyalar ha`m usinin` menen baylanisli genliq du`zilistin` o`zgeriwi esaplanadi. Adamda genetikaliq este saqlaw-biz u`yreniw ha`m ta`rbiyalaw arqali ta`sir ko`rsete almaytug`in birden-bir este saqlaw.

Oylaw psixodiagnostikasi Oylaw en` joqarg`i biliw protsessi esaplanadi. Ol jan`a bilim, do`retiwshilik sa`wleleniwdin` jedel formasi ha`m haqiyqatliqti adam ta`repinen qayta islewdi quraydi. Oylaw ya haqiyqatta, ya sub`ektte sol waqitta bolmag`an na`tiyjeni payda etedi. Oylawdi (elementar formada ol haywanlarda da bar) jan`a bilimdi aliw, bar tu`siniklerdi do`retiwshilik tu`rlendiriw sipatinda da tu`siniw mu`mkin. Oylawdin` basqa psixologiyaliq protsesslerden o`zgesheligi sonnan ibarat, ol barliq waqitta sheshiw kerek bolg`an problemali jag`day, ma`selenin` boliwi ha`m bul ma`sele berilgen jag`daydin` jedel o`zgeriwi menen baylanisli. Oylawdin` qabil etiwden ayirmashilig`i ol sezimli mag`liwmat shegarasinan shig`adi, u`yreniw shegaralarin ken`eytedi. Oylawda sensor mag`liwmat tiykarinda belgili bir teoriyalig` ha`m praktikaliq juwmaqlar islenedi. Ol turmisti tek g`ana bo`lek bir zat, qubilis ha`m olardin` qa`siyetleri tu`rinde sa`wlelendirip qoymastan, olar arasinda bar bolg`an ko`pshilik jag`dayda tikkeley, qabillawda adamg`a berilmegen baylanislardi belgileydi. Zat ha`m qubilislar qa`siyeti, olar arasindag`i baylanislar oylawda uliwmalastirilg`an tu`rde, nizamlar tu`rinde sa`wlelenedi. **Oylawdin` negizgi formalari.** *Tu`sinik*- bul oylaw formasi bolip, onda zatlardin` ha`m qubilislardin` uliwma ja`ne onin` u`stine en` a`hmiyetli qa`siyetleri sa`wlelenedi. Ha`rbir zat, ha`rbir qubilis ko`plegen ha`rqiylig`i qa`siyetler, belgilerge iye boladi. Usi qa`siyetlerdi, belgilerdi en` a`hmiyetli ha`m a`hmiyetsiz dep, eki kategoriyag`a bo`liwge boladi. **Tu`sinik**- bilip aliwdin` anag`urilm rawajlang`an ha`m ha`r ta`repleme formasi boladi, ol ko`z aldina keltiriwge qarag`anda haqiyqatliqti a`dewir ken` ha`m toliq sa`wlelendiredi. Bilip aliwdin` ja`miyetlik tariyxiy jaqtan rawajlaniwi protsessinde tu`siniktin` mazmuni ken`eyedi, teren`lesedi ha`m o`zgeredi. Misali, G`atomG` tu`sinigi. **Pikir**, Pikirlerde do`gerek a`tiraptag`i du`n`yanin` zatlari menen qubilislarin` ha`m olardin` qa`siyetleri menen belgileri arasindag`i baylanislar ja`ne qatnasiqlar sa`wlelenedi. *Pikir*- bul oylaw formasi bolip, onda zatlar, qubilislar yamasa olardin` qa`siyetleri jo`nindegi qanday da bir reje tastiyoqlanadi yamasa biykarlanadi. Misali, G`Oqiwshi sabaqti biledig` pikir, biykarlaw- G`Bul so`z feyil emesG`. *Pikir tu`siniklerdin` mazmunin aship*

beredi. Qanday da bir zatti yamasa qubilisti biliw- ol tuwrali duris ha`m mazmunli pikir ayta aliw yag`niy ol tuwrali pikir ju`rite aliw degen so`z boladi. **Oydan juwmaq shig`ariw**- sonday oylaw formasi, onin` protsessinde adam ha`rqiylı pikirlerdi salistirip ha`m analiz jasay otirip, olardin` jan`a pikir keltirip shig`aradi. Mis, geometriyalıq teoremalardi da`lillew- oydan juwmaq shig`ariwdin` tipik misali boladi.

Adam oydan juwmaq shig`ariwdin` tiykarinan eki tu`rin induktivlik ha`m deduktivlik juwmaq shig`ariwda paydalanadi.

Induktsiya- bul jeke pikirlerden uliwma pikirlerge qarap pikir ju`ritiw usili, ayirim faktlerdi ha`m qubilislardi u`yreniw tiykarında uliwma nizamlardi ja`ne qa`delerdi aniqlaw boladi. Birgelikili bolg`an zatlardin` ha`m qubilislardin` mu`mkinshiligi bolg`aninsha ko`birek mug`dari tuwrali bilimdi toplawdan baslanadi, bul na`rse zatlardag`i ha`m qubilislardag`i usas ja`ne pariq etetug`in na`rseni itibarg`a almawg`a mu`mkinshilik beredi. **Deduktsiya**- bul uliwma pikirlerden jeke pikirge qaray pikir ju`ritiw, uliwma nizamlardi ha`m qa`delerdi biliwdin` tiykarında ayirim faktlerdi ja`ne qa`delerdi bilip aliw boladi.

8-Tema. Do`retiwshilik ha`m onin` diagnostikasi.

Reje.

1. Do`retiwshilik haqqında tu`sinik
2. Shaxsta do`retiwshilikti tekseriw usillari

Do`retiwshilik haqqında tu`sinik. Do`retiwshilik qa`biyetlerdi rawajlandiriw ushin qolayli ortaliqti jaratiw, arnawli metodikalardi qollaniwlar do`retiwshilikti rawajlandiriw din` a`hmiyetli shar sharayatlari. Solayda bolsa kundelikli a`piwayi azang`i yamasa tuski awqattan balanin` divergent oylawin rawajlandiriw ushin paydalaniwg`a boladi. Bul ushin ha`mme mazali awqatlıq zatları atap o`tiwdi soraymiz, yamasa esik aotindag`i shawqim`a balalardin` diqqatin awdarip, bul shawqimnin` tiykari ne boliwi mu`mkin ekenligin soraw. bunday qolayli jag`daylar ju`da jiyi ushiraşiwı mu`mkin, tek olardi bos jibermeş gerek. Misali dene ta`rbiyasi ushin sheshiniw bo`lmesinde olarg`a bas kiyimlerdi atap o`tiwdi usinis etemiz, keyin bolsa nelerdi basqa kiyiwge bolmaydi dep soraymiz. Mektepke shekemgi ta`rbiya bag`darlamalarında sabaqtan tis shinig`iwlarwa belgili waqit ajratiladi. Olarda balalar ha`r waqiyalar aytsa boladi, diskussiyalar o`tkerilse boladi. Bul sabaqlarda fantazyag`a ken` orin beriledi ha`m divergent oylawdin` rawajlanıwına u`lken mu`mkinshilikler beriledi. balalar fantazyasin oyatiw maqsetinde ta`rbiyashi olarg`a basqa planetag`a sayaxatqa shiqsa ne zatları alip ketetug`inlig`in atap o`tiwdi yamasa du`n`yani qumirsqanin` ko`zi menen ko`riwdi usinis etedi. Mektepke shekemgi ta`rbiya mekemesinin` ta`rbiyashilari balalardin` do`retiwshiligın rawajlandirıwdin` tu`rlerin tan`lawg`a u`lken diqqat bo`liwleri gerek.

Do`retiwshilik qa`biletke iye balalar ju`da` erte aniqlanadi. Buni en` da`slep an`lag`an atanalır bunday balalardi qanday dur tan` qalarlıq bala dep qabil etedi. Bunday balanin` biliwge sonshellı qushtarlıg`i menen, tawsılmas qizig`iwshilig`i a`dette u`lken adamlardi ju`da` sharshatıp jiberedi. Na`tiyjede olar qaqqishlap, ha`reketlerin shegaralap qoyadi.

Do`retiwshilikti izertlew sistemasinin` tiykarin saliwshi Torreis, na`sillik potentsial keleshektegi do`retiwshiliktin` en` a`hmiyetli ko`rsetkishi emes. Do`retiwshilik nishanalarinin` aniq do`retiwshilikke aylaniwında ata-ananin` , mektepkegi ha`m u`ydegi basqa u`lken adamlardin` ta`siri ku`shli deydi. Mektepke shekemgi da`wirde-aq shan`araq balanin` do`retiwshilik potentsialin ya bar qilidi, ya birotala joq qilidi. Balanin` do`retiwshiligın rawajlandirıwda, balanin` uqiylılıqlarına jetiw og`ada a`hmiyetli. Sizin` jaratıp bergen pozitstiv ortalıg`in izdan bala o`zine kereklişin aladi.

Balanin` talantin rawajlandiriw ushin og`an qolaylı sharayatlar jaratıp beriw gerek. Bunnan: “Bul ushin ne qiliw gerek, balanin` tolıq rawajlanıwi ushin qanday sharayatlar isleniwi

kerek?”degen soraw tuwiladi. Bul soraw a`srrese ta`rbiyashidan balasinin` “talantli” ekenin endi esitken ata-analardi qatti albiratadi. Olardin` aldina ja`ne bir soraw: “Biz ta`rbiyani duris berip atirmiz ba ?” degen soraw payda boladi.

Ilimpaz Blum belgili talant iyelerin u`yrene otirip olardin` talantinin` rawajlaniwina oqiw ta`rbiya islerinin` qa`nshelli ja`rdem bergenligin ko`rsetedi. Usinday adamlardan alg`an ko`psanli interv`yulerinde derlik talantlilardin` ko`pshiliginde ata-analardin` birewi yamasa ekewide (yamasa bir jaqin tuwisqani) bul tarawg`a qatnasi bolg`an, sol ushin da balanin` talantin rawajlandiriw ushin oni qollap quwatlag`an. Bul na`rse o`zleri jete almag`an shin`g`a balasi jetedi degen u`mit penen islengen. A`srrese bul analarg`a tiyisli, sebebi olardin` jeke maqsetleri ha`m umtiliwleri u`ydin`, shan`araqtin` mashqalalari menen basilip qaladi. Bul is penen shug`illaniwdin` da`slepki sebeplerin aniq aytiw qiyin: ol balanin` o`zinen shiqtima yamasa ata-anadan ba. Qalay bolg`anda da ko`pshilik vunderkindler kishkene jaslarinan baslap aq ata-analarinin` turaqli qollap quwatlawinda boladi. Geypara shan`araqlarda tan`lang`an do`gerekke (muzika, sport h.t.b.) ata-analardin` qizig`iwshilig`i sanshelli balanin` sabaqlarinda, shinig`iwlarinda barliq shan`araq ag`zalari qatnasadi. 3jastan 7jasqa shekem ata-ananin` balag`a ta`siri bul balanin` talantin rawajlandiriwda a`hmiiyetli faktor. Ko`pshilik ata analar qashanlardur o`zleri berilip shug`inlang`an do`gerek penen balanin` shug`ilaniwi onin` da`slepki so`ylewdi u`yreniwindey ta`biyg`iy na`rse dep esaplaydi. Al balanin` o`zinin` rejeler haqqinda derlik soralmaydi ha`m o`zi tan`lawi usinis etilmeydi.

Shaxsta do`retiwshilikti tekseriw usillari

Balanin` talantin rawajlandiriw, onin` jetik insan bolip o`sip erjетиwi ushin ata-analarg`a bir qansha paydali ken`eslerdi atap o`temiz.

1. Da`slepki sa`tsizliklerinen bala shorshig`anda onin` kewline demew bolatug`in awizeki ha`m qa`wipsiz psixologiyaliq sha`riyat jaratip berin`.
2. Balanin` do`retiwshilik uqiyliliqlarin qollap quwatlan` ha`m onin` da`slepki sa`tsizliklerinde kewil alip oni tinishlandiriwg`a ha`reket etin`.(Onin` shig`armasina du`zetiwi kirgiziwge urinban` : “Bul jaman emes, minaday etkenin`di ele de jaqsi bolar edi...” Bala qansha tirisada jetiskenlike erise almay, beter qana boladi.
3. Balanin` qizig`iwshan`lig`in, sorawlarin ha`m pikirlerin hu`rmet etin`, onin` hayran qalarliq haqiyqatqa jaqin kelmeytug`in pikirlerine shidamliliq penen qaran`, barliq sorawlarina juwap bariwge ha`reket etin`.
4. Balani o`zin jeke qaldirman`, eger ol soni qa`lese o`zi erkin ha`reket etiwine jol aship berin`. Artiqsha “basshiliq” onin` do`retiwshiligin qiyinlastiriwi mu`mkin. Balanin` tilek ha`m maqsetler balanin` o`zine g`ana tiyisli, ata-ananin` ja`rdemi bolsa ko`binese balanin` jeke insan sipatindag`i shegarasin buziw bolip esaplanadi. Ha`tteki ju`da` kishkene talantli balalar da o`z iskerligine ata-ananin` aralasiwina taban tirep qarsi turadi.
5. Do`retiwshilik o`nimlerinin` sistemasin du`zip u`yreniwinshe ja`rdem berin`. Bul arqali bala o`z pikirlerin basqalardin` pikirleri menen bir qatarda hu`rmet etiwge u`yretedi. Sonin` menen birge ol basqalar qatarinda bahalanadi.
6. Balanin` tiykarg`i insanliq za`ru`rliklerin qanaatlendiriwina ja`rdem berin` (qa`wipsizlik sezimi, muhabbat, o`zine ha`m a`tirapindag`ilarg`a hu`rmet)
7. Balanin` qatarlarina tu`siniksiz bolg`an do`retiwshilik izleniw protsessinde o`zin qolaysiz sezbewi ushin og`an ja`rdem berin`. Do`geregindigiler o`zin ele ta`n almag`an, alg`anan qapa bolmay, jetiskenlikti ha`zirshe o`zinen tawip, o`zinin` do`retiwshilik ilepul`sin jog`altpawi kerek.
8. Onin` ko`pshilik sorawlarina barliq waqit birdey juwap tabila barmeytug`inlig`in, bul ushin waqit kerekligi, al bala ta`repinen shidamliliq kerkeligin tu`sindirin`.
9. Balag`a o`zin o`zi do`retiwshi insan sipatinda bahalawg`a ja`rdem ko`rsetin`. Biraq bul menen onin` minez qulqi shegaradan shig`ip ketpewi kerek.
10. Balag`a o`zin teren` u`yreniwge, o`zindegi oyanip kiyatirg`an pikirlerdi bos jiberip qoymawg`a ja`rdem berin`. Onin` da`slepki ebeteysiz ha`reketlerine jilli ju`zlik penen qarap, oni a`tirapindag`ilarg`a tu`sinikli boliwina ja`rdem ko`rsetin`.

11. Balanin` jan`a do`retiwshilik baslamaların qollap quwatlawshi so`zler tabin`. Birinshi ta`jiriybeler qa`nshelli sa`tsiz bolsa da olarg`a sin ko`z qaras penen bahalawg`a urinban`. Bala tek o`zi ushin emes, al a`tirapindag`i o`zi su`ygen insanlar ushin da do`retiwge urinadi. Sol ushin onin` ha`reketleri tu`sinpazliq ha`m jilli ko`z qaras penen qaran`.

12. Balag`a “ aqilli avanturyist” boliwg`a, qa`wip ha`m bilimge su`yeniuge ja`rdem berin`. Sebebi tikkeley usilar tiykarında haqiyqiy ashiwlar ju`zege keliwi mu`mkin.

13. Balanin` do`retiwshiligine qolayli atmosfera jaratip berin`. Onin` ja`ma`a`tshilik qollamawinan, qatarlarinin` negativ ko`z qaralarinan qiynalmawina ja`rdem berin`. Sebebi o`zinin` do`retiwshilik iskerligin iske asira almag`an bala usi energiyasin basqa kereksiz bag`darlarg`a burip jiberiwi mu`mkin.

14. Balag`a o`zi qatarli ha`m o`zindey uqiyliliqqi iye kompan`on tabiwg`a ja`rdem berin`. Sebebi do`retiwshilik penen qatar balag`a o`zi qatarli balalar menen qarim qatnas ha`m pikir almasiwlar ju`da` za`ru`rli boladi.

Do`retiwshilik talantqa iye balanin` ko`z qaraslari ha`m qabil etiw ol jasap turg`an ja`miyet adamlarinan anag`urlim pariqladi. Bunday bala ata-anannin` tu`siniwine ha`m qollap quwatlawina mu`ta`j boladi. Bala do`retiwshilik uqiyliliqlarin da saqlap qaliwi kerek, ha`m ja`miyetten sirtqa da shig`ip qalmawi kerek. Ata-ana balanin` jolindag`i barliq tosquinliqlardi saplastira aliwi mu`mkin, biraq olardi jen`iwde balag`a ja`rdem berse jaqsi na`tiyjelerge erise aladi.

9-Tema. Qa`biletlerdi diagnostika qiliwda testlerdin` imkaniyatları

Reje

1. Psixodiagnostikada qa`biletler mashqalasi.
2. Qa`biletlerdin` o`zgeriwi ha`m diagnostikalıq ko`rsetkishler.

**Psixodiagnostikada qa`biletler mashqalasi.** Adamnin` qanday da bir xizmetke uqibi bar ekeni tuwrali aytiwg`a ne tiykar bola aladi. Bug`an eki ko`rsetkish, xizmetti men`geriw tezligi ha`m jetiskenliklerdin` sapasi tiykar boladi. Egerde adam, birinshiden, qanday da bir xizmetti tez ha`m tabisli men`gerse, tiyisli uqiylardi ha`m ko`nligiwlerdi basqalarg`a qarag`anda an`sat iyelep alsa, al, ekinshiden, ortasha da`rejeden anag`urlim joqari jetiskenliklerge erisse, oni uqiylı dep esaplaydi.

Bul neden g`a`rezli boladi. ne ushin basqa da barliq ten` jag`daylarda bir adamlar basqa bir adamlarg`a qarag`anda qanday da bir xizmetti tezirek ha`m an`satiraq men`gerip aladi ja`ne onda ko`birek tabislarg`a erisedi. Ma`selen ha`rbir xizmet adamnin` psixikalıq protsesslerine analizatorlardin` jumisina, ta`sirshen`lik tezligine, jeke kelbetinin` qa`siyetlerine belgili bir talaplardi qoyatug`inında bolip otiradi. Bir adamlar tiyisli sipatlarg`a iye bolıwi, al basqa birewlerinde olar bosan` rawajlang`an bolıwi itimal. Egerde adamlar tiyisli xizmettin` talaplarına en` ko`p da`rejede juwap beretug`in jeke-psixologiyalıq o`zgesheliklerge iye bolsa, usi na`rsenin` o`zi olar usi xizmetke uqiylı degendi bildiredi.

Uqiylılıq - bul adamnin` usi xizmettin` talaplarına juwap beretug`in ha`m oni tabisli tu`rde orinlap shig`iwinin` sha`rti bolatug`in jeke-psixologiyalıq o`zgeshelikleri boladi.

Shaxstin` uqiylari ha`m zeyinleri. Ziyreklik haqqında tiykarig`i tu`siniklerdi belgilewde Guqiylılıq tu`siniginen kelip shig`iw qolaylıraq. Uqiylılıq tu`siniginde oni praktikalıq aqilli kontekstte qollang`anda menin`she u`sh qa`siyet kiredi.

Birinshiden, uqiylılıq degen bir adamdi ekinshisinen o`zgeshelendiretug`in jeke-psixologiyalıq ayirmashılıqlar ko`zde tutiladi, barliq adamlar ten`dey bolg`an qatnasta, qa`siyetler haqqında is ju`rgen jerde hesh kim uqiylılıq haqqında so`z aytpaydi. **Ekinshiden,** uliwma barliq jeke o`zgesheliklerdi uqiylılıq dep atamaydi, al tek qanday da bir is-ha`reketi yamasa ko`plegen is-ha`reketlerdi orinlawda tabislılıqqa qatnasi barların na`zerde tutadi. Qizbaliq, uyan`lıq, asiqpay ha`reket etiw siyaqli ayirim adamlardin` jeke o`zgesheligi bolg`an qa`siyetler uqiylılıq dep atalmaydi, sebebi qanday-da bir is-ha`reketin` orinlanıwinin` tabislılıg`i sha`rti dep qaralmaydi.

**U`shinshiden**, uqiyliliq tu`sinigi sol adamda burinnan islep shig`ilg`an bilim, ko`nlikpe yamasa bilimnen ibarat emes. Biraz waqitlari ustaz oqiwshisinin` jumisina kewli tolmaydi, al bul oqiwshinin` bilimi basqa oqiwshilardikinen kem emes, biraq ustaz basqa balalardin` usinsha bilimne de qanaatlanadi. O`z narazilig`in ustaz bilayinsha tu`sindiredi, oqiwshi jeterlishe shug`illanbay atir, eger ol ko`birek shug`illansa G`usunday uqiylarin diqqatqa alipG` ol bunnanda ko`birek bilimge iye bolar edi.

Bul misal, turmista uqiyliliq degenimizde a`dette bar ko`nlikpe, bilim ha`m uqiylardan ibarat bolmag`an, biraq bul bilim ha`m ko`plikpelerdi iyelewdu`n an`sat ha`m tezligin ko`rsetedi.

Bizler uqiylti individtin` (jeke shaxstin`) tuwma mu`mkinshilikleri sipatinda tu`sine almaymiz, sebebi uqiylti biz G`adamnin` jeke-psixologiyaliq o`zgesheligiG` dep aniqlama berdik, al bul keyingisi bolsa o`z-o`zinen tuwma bola almaydi. Tek anatomo-fiziologiyaliq o`zgeshelikler g`ana yag`niy uqiylardin` rawajlaniw tiykarinda jatirg`an tuwma bola aladi, uqiylardin` o`zi bolsa barliq waqitta rawajlaniw na`tiyjesi boladi.

Solay etip, uqiylti adamnin` tuwma o`zgesheligi sipatinda tu`sinigi biykar etildi, biraq uqiylti rawajlandiriwdin` ko`pshilik jag`daylarında bir neshe tuwma o`zgeshelikler bar ekenligin biz biykarlamaymiz.

Ayirim waqitlari G`ta`biyg`iyG`, G`ta`biyattan berilgenG` h.t.b so`zler menen bildiriletug`in G`tuwmaG` tu`sinigi-jiyi praktikaliq analizde uqip penen baylanistiriladi.

Barliq jag`daylarda bizler uqiylardin` o`zinin` tuwmaliq`in emes, al olardin` rawajlaniwini` tiykarinda jatirg`an zeyinlerdi na`zerde tutamiz. Tuwma zeyinler haqqında so`z ete otirip bizler na`silden o`tetug`in zeyinler haqqında aytpaymiz. Bul eki tu`sinikti uqsasliqta bar bolg`an ka`teshilikler ju`da` ken` tarqalg`an. G`TuwmaG` so`zin aytiw, G`na`silden o`tkenG` degen so`zdi aytqan menen ten` dep shamalaydi. Bul a`lbette qa`te. O`ytkeni tuwiliwdan aldin jatirda rawajlaniw da`wiri bar. G`TuwmaliqG` ha`m G`tuwmaG` so`zleri psihologiyaliq a`debiyatta usi belgi qa`siyet na`silden o`tiw joli menen ata-babalarinan o`tken ekenligine haqiyqiy tiykar bolg`an jag`dayda, bunda da tek g`ana bul qa`siyet ta`rbiya yamasa u`yretiw na`tiyjesi emes ekenligin ko`rsetiwdi qa`legende yamasa bul qa`siyet organizmnin` ayirim biologiyaliq ha`m fiziologiyaliq o`zgesheliklerine barip taqalatug`inlig`in ko`rsetiwdi qa`legende qollaniladi. Solay etip, G`na`silden o`tkenG` so`zi tek g`ana tuwma emes, al biologiyaliq, fiziologiyaliq h.t.b. so`zlerdin` sinonimi boladi.

Tuwma zeyinler tu`sinigi hesh bir jag`dayda da G`na`silden o`tken zeyinlerG` tu`sinigi menen bir ma`niste emes. Uqiyliliq o`z negizi boyinsha dinamikalik tu`sinik. Uqiyliliq tek ha`rekette, tek rawajlaniwda bar. Psihologiyaliq planda uqiyliliq haqqında, ol o`z rawajlaniwina shekem qalay jasawi haqqında, sonday-aq, o`z rawajlaniwini toqtatqan, o`zinin` toliq rawajlaniwina jetkenligi haqqında aytip bolmaydi.

Qa`biletlerdin` o`zgeriw ha`m diagnostikalik ko`rsetkishler.

Absolyut esitiw balada dawis ba`lentligin biliw ma`selesine shekem uqip sipatında bolmag`an. Bug`an shekem tek anatomo-fiziologiyaliq fakt sipatında zeyin bolg`an.

O`zine ta`n muzika uqiylilig`i- absolyut esitiw dep ataladi, yag`niy bunday uqipqa iye adam ba`lentligi belgili bolg`an basqa dawislar menen salistirmay-aq, ayirim dawislardin` ba`lentligin bile aladi. Absolyut esitiwde G`tuwma uqiyliliqG` yag`niy tiykarında tuwma zeyinler jatirg`an tipik misalin ko`riw ko`riwge tiykarlar bar. Biraq absolyut esitiw bolmag`anda, basqa uqiylarg`a-salistirmali esitiw, tembrli esitiw h.t.b su`yene otirip basqa jag`daylarda absolyut esitiw tiykarında a`melge asirilatu`gin sonday bir uqiylti islep shig`iwdi an`latadi. Dawis ba`lentligin biliwdin` psihologiyaliq mexanizmi eki jag`dayda eki tu`rli boladi, biraq praktikaliq na`tiyjeleri ayirim jag`daylarda birdey boliwi itimal.

Sol waqit yamasa da`wir de bul tu`siniklerge biraz o`zgerisler kiritedi. Misali G`muzikali talantliliqG` tu`sinigi bir dawisli muzikadan basqasin bilmegen xaliqlardikine salistirg`anda bizler ushin basqasha ma`nige iye. Tariyxiy rawajlaniw muzikalik talantliliqti o`zgeriwdi de ko`rsetedi.

Demek G`talantliliqG` tu`sinigi oni ja`miyetlik-miynet praktikasinin` konkret, tariyxiy rawajlanip atirg`an formasi menen o`z-ara baylanispay ma`nige iye emes.

Ja`ne bir en` a`hmiyetli jag`daydi atap o`temiz. Talantlilqan tabis emes, al usi tabisqa erisiw mu`mkinshiligi g`arezli. Ha`tteki ma`selenin` psixologiyaliq ta`repi menen sheklene otirip soni aytip o`tiwimiz kerek, qa`legen is-ha`reketti tabisli orinlaw ushin tek g`ana talantliliq emes, al tiyisli ko`nlikpe ha`m uqiqlilqlarg`a iye boliw talap etiledi. Adam qanshelli fenomenal ha`m muzikaliq talantqa iye bolmasin, eger ol muzikag`a oqimasa ha`m muzikali is-ha`reket penen turaqli tu`rde shug`illanbasa, ol opera dirijeri yamasa estrada pianisti funktsiyasin atqara almaydi.

To`mendegi eki jag`day arasinda u`lken ayirmashiliq bar bul adam o`z talanti menen minanday is-ha`reket tu`rlerin tabisliraq atqariw mu`mkinshiligine iyeG` ha`m G`bul adam o`z talanti menen minanday is-ha`reketke beyimG`. Talant is-ha`reketti tan`lawdin` aniqlawshi belgilewshi birden-bir faktori esaplanbaydi (al klassliq ja`miyette ol ko`pshilikte uliwma saylag`a ta`sir etpeydi), sonday-aq is-ha`reketti orinlawda tabislilqti belgilewshi birden-bir faktor bolip ta esaplanbaydi.

Uqiqliliq - bul adamnin` usi xizmettin` talaplarina juwap beretug`in ha`m oni tabisli tu`rde orinlap shig`iwinin` sha`rti bolatug`in jeke-psixologiyaliq o`zgeshelikleri boladi.

Ta`biyiy, tuwma faktorlar uqiqlardi rawajlandiriwda qanday da bir rol` atqaradi ma.

Ayirim ilimpazlar adam uqiqlarinin` tuwma, tuqim quwip kelip shig`iwin moyinlaydi. Olar uqiqlardin` tu`ri de, olardin` tuwilg`an ku`ninen baslap aldin-ala belgilengen boladi, bul ta`biyattin` o`zine ta`n siyig`i dep esaplaydi. Ilimiy psixologiya bul naduris ko`z-qarasti pu`tkilley biykarlaydi. Ta`lim-ta`rbiya beriw, adamnin` turmis ha`m xizmet sha`rayatlari onin` uqiqlarin aktiv tu`rde qa`liplestiredi. Biraq bul, ta`biyi, biologiyaliq faktorlar uqiqlardin` qa`liplestiw protsessinde uliwma hesh qanday rol` atqarmaydi, degendi bildirmeydi. Uqiqlardi rawajlandiriwdin` bunday aldin-ala ta`biyi sha`rtlerin zeyin dep ataydi.

Zeyin-adamlar arasindag`i jeke ta`biyi ayirmashiliqlardi ju`zege keltiretug`in miydin`, nerv sistemasinin`, analizatorlardin` geypara ta`biyi anatomiyaliq-fiziologiyaliq o`zgeshelikleri boladi. Qolayli zeyinler ha`m en` qolayli turmis ja`ne xizmet sharayatlarinda balanin` uqiqlari, ma`selen, sazandelik, a`debiy ko`rkemlik-su`wretlew, matematikaliq uqiqlari og`ada erte qa`liplestiw ha`m og`ada tez rawajlanip ketiwi itimal (al bul na`rse geyde uqiqlardin` ta`biyi bolip ko`riniwine alip keledi) V.A.Motsart da`slepki muzikaliq p`esalarin q-n` jasinda do`rete basladi. Ataqli su`wretshi K.P.Bryullov 9 jasar shag`inda su`wretshilik Akademiyasina oqiwg`a kirdi, A.S.Pushkin 8 jasinan, N.A.Nekrasov 9 jasinan qn`uq jaza basladi.

Uqiqlardin` joqari da`rejede rawajlaniw talant dep ataydi. Talant-bul bir jag`inan, belgili bir xizmetti ayriqsha tabisli, tvorchestvoliq tu`rde orinlawg`a mu`mkinshilik beretug`in uqiqlardin`, ekinshi jag`inan, usi xizmetke beyimliktin`, og`an degen o`zine ta`n za`ru`rliktin`, u`shinshi jag`inan, qatti miynet su`ygishliktin` ha`m tabanliliqtin` en` qolayli birigiwi boladi. talant tek ilim ha`m iskusstvo tarawinda g`ana emes, al insannin` ha`rqanday xizmetinde ju`zege keliwi itimal. Sonliqtan emlewshi vrach ta, mug`allim de maman rabochiy da talantli bola aladi.

10-tema: Shaxs sorawnamalari

Reje:

1. Shaxs qa`siyetlerin u`yreniw metodikalari.
2. Kettel sorawnamasinin` balalar varianti.
3. Shaxslar araliq mu`na`sibetlerdi u`yreniw metodlari

Rene-jil metodikasi bul proektiv metodika bolip, balalar ha`m u`lkenler su`wretlengen kartochkalardan, soday-aq balanin` ha`r qiyli protsesslerdegi minez-qulqi qa`siyetleri haqqindag`i ha`r tu`rli sorawlardan ibarat tapsirmialardan quram tapqan. Su`wretlerdin` mazmuni ha`r tu`rli, sebebi bul ana-ata, ag`a-u`ke, apa-sin`li ha`m basqa tuwisqanlardan ibarat shan`araq bolip, olar bir stol a`tirapinda jaylasqan, sonday-aq qala sirtina qidiriwg`a shiqqan, yaki qanday da bir na`rse sebepli urisip atirg`an yaki u`lkenlerdin` so`zlerin tan`lap atirg`an balalar topari da boliw mu`mkin h.t.b. Su`wretler shkala ko`rniste bolip, olardin` o`zine mas

belgiler ha'm kereksiz, alis detallar tu'sirilip qaldirilgan, bundagi maqset sinalip atirgan adamdi kartochkada suwretlengen balalar menen uqsasliq protsesslerin an'satlastiriwdan ibarat.

Metodika menen islewdi baslawdan aldin balaga onnan kartochkalarga aytilgan sorawlarg'a juwap qaytariwdi kutip atirganin malim etedi. Bala kartochkalardi ko'zden otkizedi, psixologtin'sen kartochkada suwretlengen qaysi jerde turwdi qaler edin, degen sorawina juwap beredi. Ma'selen ata-anan, tuwisqanlar otirgan stol atirapinda qay jerde otirgan bolar edin; ol ta'jriybe otkizip atirgan adamga ol yamasa bul jag'imli yaki jag'imsiz protsesste o'zin qanday tutiwin aytip beredi h.t.b.

Suwretlerdi qolda uslagan halda otkiziletug'in bunday sawbet aqirinda bala menen soraw juwap otkiziw kerek, bunnan go'zlengen maqset sinalip atirgan bolsa izertlewdirin birinshi yariminda malim etpgen barliq ta'replerin aniqlap aliwdan ibarat. Bular tek g'ana aniqsiz bolip qalgan ayirim ia'sirlerin, sonday-aq balanin turmistagi bazi bir nazik ta'replerin bilip aliwdan ibarat. Bulardi izertlewdirin birinshi yariminda psixologqa tek esletip o'tken boliwi mumkin. Sonin menen birge bala sanali turde aytpagan zatlar di hadden tis sorastirmaw kerek. Qiziqtirip atirgan sorawlarg'a juwapti basqa metodikalar menen (ma'selen, oyinlar menen) islew natiyjeleri, sonday-aq ata-analar, oqitiwshilar, ta'rbiyashilar, emlewshi shipaker menen sawbetlerden tabiw mumkin.

Solay etip, metodika ja'rdeminde balanin atirapin qorshap turgan adamlarga ha'm ha'diyselerge bolgan mu'nasebet haqqindagi xabarg'a iye boliw mumkin. Balanin qasiyetlerinin sonday zarurli ta'repleri, bilimge qizigiwshilig'i darejesi, adamlar menen baylanista boliwga umtiliw, basqalardan o'zin shetke tartiwi, jalg'iz ju'riwshge umtiliw, balalar toparinda u'stin boliwga qizigiwi, minez-qulqinin sotsial uqsasliq darejesi, har turli waziypalarda belsendiligi yaki menmenliktin bar ekenligi, balanin erkinlik darejesi ha'm shaxstin basqa bir qatar sipatlari ju'zege shig'adi. Metodika menen islesiw waqtinda bala neler haqqinda ko'birek ha'm ko'terin kilik penen aytiliwi, sawbette nelerdi shetlep o'tiwin de esapqa aliw zarur. har turli temalardi dodalaw dawaminda balanin dawsisinin ku'shi, bet ju'zinin mimkalarina da itibar beriw kerek. O'zine onsha isenbeytug'in balalar, a'sirese ulkenlerge jag'iwg'a umtilatug'in balalar, pedagog yaki psixolog onin pikirleri ha'm ha'reketlerine qanday mu'nasebette bolip atirganlig'in bilip aliwga urnatug'in balalar solay etedi. Jaqsi mu'nasabetten ruhlangan bala o'zin ku'shli ha'm erkinirek tutadi, a'sirese eger psixolog penen baylanis izertlew baslaniwinan aldinan yaki basqa metodikalar menen islesiw protsessinde ornatilgan bolsa, usinday protsess keshedi. Bazi bir balalar metodikada ilgiri surilgen temalardi ulkenler menen birgelikte albette dodalawga qizig'adi. Basqalarga hamli sorawlarg'a g'a rezsiz rawishte juwap beriw qolayliaraq, al bazilarga bolsa psixologtin ko'zinen jiraqta turip juwap tabiw an'satiraq tuiyiledi. Bulardin hammesi bala haqqindagi qimbatli xabarlar bolip esaplanadi.

Sipat ta'repten baha beriw menen bir qatarda psixolog mag'liwmatlardi mug'darli ta'repten ha'm ashiq sawlelendiriw imkaniyati da bar, bul jag'iday balalardin ulken toparda aling'an mag'liwmatlardi salistiriwda, sonday-aq bo'lek aling'an har bir sinaliwishinn aniq ko'rsetkishlerin dodalaw ushin kerekli qural esaplanadi.

Balanin mu'nasebetleri sistemasin ko'rsetip beretug'in ha'm qarap shig'ilgan metodika ja'rdeminde aling'an psixologiyaliq materialdi eki toparg'a bo'liw mumkin.

A) Balanin basqalar menen mu'nasabetin jiynaqlap beretug'in ko'rsetkish:

1. Anasina mu'nasabeti.
2. Atasina mu'nasabeti
3. Bala ta'repinen erli-zayip sipatinda sawlelenetug'in ata ha'm anag'a mu'nasabeti.
4. Ag'inileri ha'm apa-sin'lilerine mu'nasabeti.
5. Kempir apasi ha'm atsina mu'nasabeti.

6. Mug'allimine (ta'rbiyashisina yaki bala ushin ulken jastagi shaxis bolgan basqa abiroyli adamga) mu'nasabeti.

V) Balanin` qa'siyetlerin jiypaqlawshi, onin` ha'r tu`rli mu`na`sa`betlerinde ko`rinetug`in ko`rsetkishler, ekileniwshi xabar bolip, oni sinalip atirg`an bala haqqinda to`mendegi metodika ja`rdeminde aliw mu`mkin:

U. Balanin` qizig`iwshiliq da`rejesi.

I. Balalar toparinda u`stin boliwg`a umtiliw mu`na`sa`beti.

9. U`lken topardag`i basqa balalar menen baylanista boliwg`a mu`na`sa`beti.

10. Basqalardan ajiralip qaliw da`rejesi. Jalg`izliqqa umtiliw da`rejesi.

11. Balanin` minez-qulqinin` sotsial bir tu`rlilik da`rejesi.

Balanin` mu`na`sa`betleri sistemasin jiynaqlap, aniqlap beretug`in shkalalardin` eki topari ha`m ol menen baylanisli bolg`an jeke mu`na`sebetlerdin` shkalalari dizimge aliw betinde ko`rsetilgen. Barliq ko`rsetkishler de jaqsi ha`m jaman belgige iye. Ko`rsetkishler jaman belgige iye bolg`anda esaplaw shkala boyinsha nol`den pa`ske qarap baradi.

Ha`r bir shkala boyinsha ballardi ja`mlew ha`m olardi dizimge aliw bette joqarig`a yaki pa`ske qarap (to`men belgige iye bolg`anda) grafikaliq esaplaw « dawamli shkalag`a isleytug`in » tapsirmalardin` en` ko`p sanina tiykarlanip a`melge asiriladi. Balanin` anasina mu`na`sebetin ko`rip shig`iwda biz metodikanin` jigirma tapsirmasina iyemiz.

Olardin` nomerleri a`-kestede sanap o`tilgen. Usi tapsirmalar ana menen baylanisli bolg`an mashqalalarg`a tuwridan tuwri baylanisli. Ma`selen, a`-kartochkasinda bala anasi su`wretlengen jerdin` qasinan o`zine jer tan`laydi, bunda shan`araqtin` basqa ag`zalarin biykar etedi. Psixolog izertlew waqtinda yaki onnan keyin dizimge aliw beti shkalasinda jaqsi ta`repke qarap joqarig`a bir belgi qoyadi, bunda balanin` shan`araqtag`i basqa ag`zalar arasinda anani tan`lawina jaqsi sezim tu`s beredi . Nol`den pa`ske qoyilatug`in belgi bala usi aniq protsesste to`men mu`na`sebet bildirgende qoyiladi . Bala menen sa`wbetlesiw protsessinde psixolog usi shkala boyinsha dizimge aliw betinin` joqarisina yaki to`menine ju`da` ko`p belgiler ko`p qoyadi ha`m bunda bazi da maksimalg`a ballg`a jetip bariwi, ma`selen, « Anasina mu`na`sebeti » shkalasinda wg`0 yaki g`0 jaziwi mu`mkin. Qalg`an basqa shkalalar boyinsha da materialg`a dizim islewi beriw tap sog`an uqsas ta`rizde boladi. To`mende shkalalardan ha`r birine tiyisli bolg`an tapsirmalardin` nomerleri keltirilgen.

№	Shkalanin` ati	Tapsirmalar.	Uliwma ball.
1.	Anasina bolg`an mu`na`sebet.	1-5,8-15,17-19,40-42, 38	20.
2.	Atasina bolg`an mu`na`sebet.	1-5,8-15,17-19, 37, 40-42,	20
3.	Bala erli-zayip sipatinda qabil etiw anag`a ,atag`a mu`sebeti.	1-4,6-8,14,17,19,40,	11
4.	Ag`a-ini ha`m apa-sin`lilerge bolg`an mu`na`sebeti.	1,2,4,6,8-19,40,42,	18
5.	Kempir apa ha`m atag`a bolg`an mu`na`sebeti.	1,4,7-13,17-19,40-41,	14
6.	Dosqa, jora-joldasqa bolg`an mu`na`sebeti.	1,4,8-19, 25, 30, 33-35, 40	20
7.	Oqitiwshig`a (yaki basqa bir u`lken jastag`i abiroyli adamg`a) bolg`an mu`na`sa`beti.	5,9,11,13,17-19, 26, 28-30, 32, 40	13
8.	Qizig`iwshan`liq da`rejesi	26,28-32	6
9.	U`stemlikke umtiliw	20,21,39	3
10.	Balanin` u`lken topardag`i baylansqa umtiliw da`rejesi	16,22-24	4
11.	O`zin shetke aliw da`rejesi	14-16, 22-24, 29, 30, 40-42	11
12.	Minez qulqinin` sotsial mu`na`siplik da`rejesi.	25,28,32-38	9

Dizimge aliw betin tolitirw aqirinda psixolog balanin` mu`na`sa`betleri tarawi sipat qa`siyetlerinn` ashig ha`m onin` menen baylanisli bolg`an sinaliwishinin` ayirim jeke qa`siyetleri orayina iye boliwi mu`mkin. Ko`rgizbelilikten tisqari ha`r tu`rli mu`na`sa`betlerdin` ko`rsetkenligin jiynaqlaw da`rejesin sanli mug`darlar menen salistiriw imkaniyati bar. A`ne usi maqsette dizimge aliw betinin` eki shep ha`m on` shetki u`stinleri bar. Olar shala shkala bahalarin payizg`a o`tkiziw ushin shkaladan ibarat. A`ne usi payiz mug`darlar menen bunnan keyingi is ko`riw sinaliwshilar toparin uqsatip ko`rip shig`iwdi an`satlastiradi.

Ren-Jil metodikasi ja`rdeminde aling`an mag`liwmatlarga` mug`darliq baha beriwdin` bar ta`jriybesi soni ko`rsetti, mug`darliq jantasiwda ju`da` za`ru`r psixologiyaliq xabardin` ko`p bo`limi joq etiliwin ko`rsetti, mug`darliq jantasiwda ju`da` za`ru`r psixologiyaliq xabardin` ko`p bo`limi joq etiliwin ko`rsetti. Sanlarg`a o`tkizilgen psixologiyaliq material sebepli xabardi ma`nissiz etip qoyiwdan ibarat u`lken qa`wip bar. Soni umitpaw kerek, bul metodika a`weli ha`m tiykarinan aling`an mag`liwmatlarga` sipat ta`repten islew beriw ha`m tu`sindiriwge arnalg`an. Bul jumista usinilip atirg`an metodikag`a mug`darli jantasiw balalardin` u`lken toparlarin tekseriw waqitinda aling`an ta`jriybe psixologiyaliq mag`liwmatlardi salistirmali ko`rip shig`iwdi an`satlastiriw ushin qosimsha qural esaplanadi. Sonday boljaw bar, metodika menen jaqsi baylanista bolg`aninda mag`liwmatlarga` mug`darli islew beriw usili metodikanin` psixologiyaliq imkaniyatlarin kemeytirmeydi., ba`lki kerisinshe baytadi.

**Shaxslar araliq mu`na`sibetlerdi u`yreniw metodlari.** Is-ha`reket ha`m qatnas adamnin` sotsialliq turmisi, onin` jasaw ta`rizinin` eki ta`repi quraydi. Sonliqtan da, biz aniq bir individtin` turmis ta`rizin byrengen waqtimizda, biz ol ne ha`m qalayinsha islep atirg`anlig`i menen shegaralanip qalmastan, onin` kim menen ha`m qalayinsha so`ylesetug`inlig`i, yag`niy qatnas tarawi, formasi ha`m usillarizertlewimiz kerek.

Qatnastin` reallig`i ha`m za`ru`rligi adamlardin` birge jasawi menen belgilengen. Qatnastin` tamirin biz olardin` materialliq o`mirinde ko`remiz. Jasaw ushin adamlar birgelikte ha`reket etiw kerek. Qatnas protsessinde insannin` negizi ko`rinedi. «O`z aldina adam-dep jazg`an edi L.Feyerbax-ya moralliq, ya oylawshi jan sipatinda o`zinde insaniyliq negizdi qamtimaydi. Insan negizi tek g`ana qatnasta, adamnin` adam menen birginde, Men ha`m Sen arasindag`i ayirmashiliqtin` reallig`ina su`yenetug`in birlikte ju`zege shig`adi».

Psixologiyada insannin` rawajlaniw, onin` sotsializatsiyasi, «ja`miyetlik adamg`a» aylaniwi og`an jag`in adamlar menen so`ylesiwden baslanatug`inlig`i tastiyoqlang`an. Ananin` balasi menen tikkeley-emotsionalliq qatnasi-onin` jumisinin` birinshi tu`ri. Bunda ol qatnas sub`ekti sipatinda shig`adi. Balanin` keyingi rawajlaniw da adamlar qatnasi sistemasinda, so`ylesiw sistemasinda qanday orin iyelewine baylanisli. Balanin` kim menen so`ylesiw. Onin` qarim-qatnas do`geregi ha`m minezine balanin` rawajlaniw tikkeley baylanisli.

Qatnassiz jeke shaxstin` qa`liplesiw mu`mkin emes. Basqa adamlar menen qatnas protsessinde bala uliwma insaniyliq ta`jriybe, bilim, uqip ha`m ko`nlikpelerge iye boladi, o`z sana ha`m sana astin qa`liplestiredi, isenim, idellarin islep shig`adi. Tek g`ana qatnas protsessinde balada ruwxiy talap, a`dep-ikramlilik ha`m estetikaliq sezimler, onin` minezi qa`liplesedi.

Jas a`wladti u`yretiw ha`m ta`rbiyalaw funksiyalarinin` a`melge asiriliwi da qatnas arqali ju`zege keledi. Pedagogikaliq qatnas sub`ektlari ustaz, oqiwshi, ata-analar-u`lkenler ha`m Balalar esaplanadi. Barliq izertleushiler kommunikativ uqiylardi pedagogikaliq quramg`a kiritedi.

Qatnas tek jana jeke shaxstin` emes, al uliwma ja`miyettin` rawajlaniwinda u`lken a`hmiyetke iye. Qatnassiz insan ja`miyettin ko`z aldina keltiriwdin` o`zi mu`mkin emes.

Qatnastin` is-ha`reket penen baylanisi fakti psixologlar ta`repien konstatlanadi. Biraq bul baylanis xarakteri ha`r qiyli tu`siniledi. Ayirim waqitlari is-ha`reket ha`m qatnas parallel o`mir su`riwshi bir-bir menen baylanisli protsessler sipatinda emes, al adamnin` sotsialliq turmisi, onin` turmis ta`rizinin` eki ta`repi sipatinda qaraladi. Basqa jag`daylarda qatnas is-ha`rekettin` belgili bir ta`repi sipatinda shig`adi-ol qa`legen is-ha`reketke kiritilgen, qa`legeninde onin` elementleri bar. Sonday-aq, is-ha`rekettin` o`zin qatnastin` usili ha`m tiykari sipatinda qaraw mu`mkin.

Psixologiyada belgilengen, qatnas quramali ha'm ha'r ta'repleme protsessti quraydi, ol bilimlendiriw, bunda ayirim ta'replerdi ayirip ko'rsetiw, yag'niy onin' du'zilisin su'wretlew mu'mkin. Qatnas du'zilisi minezlemesinde u'sh bir-biri menen baylanisli ta'replerdi atap ko'rsetedi.

- kommunikativ.
- interaktiv
- pertseptiv.

Qatnastin' bul ta'repleri funktsiya sipatinda belgilenedi, bunda qatnas adamlardin' birgeliktegi turmisinda a'melge asiriladi.

Qatnastin' **kommunikativ ta'repi**, yamasa kommunikatsiya, so'ylesiwshi individler arasindag'i informatsiya bo'lisiwden ibarat. **Interaktiv ta'repi** so'ylesiwshi individler arasindag'i qatnasti, yag'niy tek g'ana bilim, ideyalar emes, al ha'reketler menen almasiwdi sho'lkemlestiriwden ibarat. Qatnastin' **pertsitiv ta'repi** partnerlardin' so'ylesiw boyinsha ha'm usi tiykarda bir-birin tu'siniwdi ornatiwda bir-birin wabillaw protsessin an'latadi.

Real shinliqta bul ta'replerdin' ha'r biri basqalardan bo'lek o'mir su'rmeydi ha'm tek g'ana tallawda olardi ayiriw mu'mkin. Qatnastin' atap o'tilgen barliq ta'repleri kishi toparlarda so'ylesiwdi sho'lkemlestiriw jag'daylarinda, yag'niy adamlar arasinda tikkeley baylanis jag'dayinda ko'rinedi ha'm ayiriladi.

Kommunikatsiya haqqinda aytqanda, bul so'zdin' tar ma'nisinde, bunda adamlar birgeliktegi is-ha'reketlerinde bir-biri menen ha'r qiyli tu'sinikler, ideyalar, qizig'iwshiliqlar, keypiyatlar, sezimler menen bo'lisedi. Biraq qatnas ya xabar beriw, ya mag'liwmat almasiwg'a ten' bola almaydi. Qatnas protsessinde mag'liwmat tek g'ana jetkerilip qalmastan, qa'liplesedi, aniqlanadi, rawajlanadi. Sonliqtan-da, kommunikativ xabar-bul barliq waqitta sa'wbetlesip atirg'an adamlar ushin uliwma bolg'an ha'm olardin' uliu'malig'in payda etetug'in jan'a mag'liwmat islep shig'iw protsessi.

Qatnastin' da'slepki sha'rti birinshi gezekte individtin' boliwi fakti, ol o'zinin' arasinda qandayda bir kontakt du'ziwge shamasi keledi.

Qatnas psixologiyasin izertlewdi belgilengen qatnas elementlerin 6yreniw arqali usinilg'an modelge bag'darlanip o'tkeriw mu'mkin. Bul pozitsiyadan yuridikaliq qatnas ta analizleniwi mu'mkin. Yuridikaliq qatnastin' na'tiyjeliligi kommunikator, yag'niy yurist o'zgesheligisiz, onin' abiroyi, kompetentligi, qatnasti quriw usilisiz t6sinip bolmaydi. Ekinshi ta'repten, auditoriyanin' jasi, sotsialliq-psixologiyaliq, jeke-psixologiyaliq o'zgesheligi, a'sirese a'hmiyetli. Katnas mazmuni (mag'liwmat, tekst h.t.b.) eki polyusti biriktiriwshi esaplanadi. O'z gezeginde, belgilengen elementlerdin' ha'r birin bahalaw ushin o'z kriteriya ha'm ko'rsetkishlerin usiniw mu'mkin.

Kontrol' ushin sorawlar

1. Balalardi mu'na'sa'betleri sistemasin ko'rsetip beretug'in metodika ja'rdeminde aling'an psixik materialdi qanday toparlarg'a bo'liw mu'mkin.

2. Balalar ha'm u'lkenler su'wretlengen kartochkalar ja'rdeminde ha'r qiyli protsesstegi minez-quliqti aniqlaw yag'niy proektiv metodika kim ta'repinen oylap tabilg'an.

11-Tema. Proektiv metodlar.

Reje:

1. Proektiv metodlardin` a`hmiyeti ha`m o`zine ta`n o`zgesheligi.
2. Proektiv metodlar du`zilisi
3. Shaxsti u`yreniwde proektiv metodlardin` qollaniliwi

Proektiv metodlardin` a`hmiyeti ha`m o`zine ta`n o`zgesheligi. Ilimiy teoriyalar du`ziw ha`m praktikaliq usinislar islep shig`iwda paydalanilatug`in isenimli mag`liwmatlardi jiynewda ja`rdem беретug`in metod ha`m qurallar.

Ilimnin` ku`shi ko`binese izertlew metodlardin` jetiskenligine, olardin` qanshelli da`rejede isenimliligine, basqa ilimler usillarında payda bolg`an jan`aliqlardi bilimnin` bul tarawi qanshelli tez ha`m na`tiyjeli qabillawı ha`m paydalanıwına baylanisli. Usilarg`a erisilgen jerde alg`a ilgerilewshilik ko`zge taslanadi. Joqarida aytilg`anlar psixologiyag`a da tiyisli. Onin` qubislari sonshelli da`rejede quramali ha`m ha`r qiyli, u`yreniw ushin ju`da` qiyin bolg`anlig`i sebepli bul ilim tariyxı dawamında onin` tabislari, jetiskenlikleri tikkeley izertlew usillarin qollaniwı jetilistiriwge baylanisli edi. Waqittin` o`tiwi menen onda ha`r qiyli ilimlerin` usillari integratsiyalandi. Bul filosofiya ha`m sotsiologiya, matematika ha`m fizika, informatika ha`m kibernetika, fiziologiya ha`m meditsina, biologiya, tariyx ha`m tag`i basqa bilimler usillari.

Ta`biyyı ha`m aniq ilimler usillarin qollaniw na`tiyjesinde psixologiya o`tken a`sirdin` ekinshi yarimınan baslap o`z aldına ilim sipatında ajratilip shig`ip, jedel rawajlana basladi. Sol waqıtqa shekem psixologiyalıq bilimlerdi tiykarınan o`zi baqlaw (introspektsiya) oy juwirtiwig`a tiykarlang`an talqilaw, basqa adamlardin` ha`reketlerin baqlaw jollari menen alinatug`in edi. Usınday turmisliq faktlerdi tallaw ha`m duris uliwmalastiriw psixologiya tariyxında o`zinin` unamli rolin oynadi. Olar psixologiyalıq fenomen ha`m adamnin` minez-qulqi negizin tu`sindiriwshi da`slepki ilimiy teoriyalardi du`ziwge tiykar boldi. Biraq bul usillardin` sub`ektivizmi, olardin` jeterli da`rejede isenimli bolmawi ha`m quramalilig`i aqibetinde psixologiya psixikalıq ha`m basqa qubislar arasındag`i sebep-aqibet baylanislarin da`lillewshi emes, al shamalawshi, eksperimental emes, filosofiyalıq ilim bolip qaldi. Sonin` menen birge og`iri teoretizatsiyalang`anlig`i sebepli praktikadan u`zilip qaldi. Psixologiyalıq qubislardi sanliq bahalawg`a uriniwlari XIX a`sirdin` 2-yarimınan baslap a`melge asirilmaqta. Bunday uriniwlardin` da`slepkillerinen biri adam seziwinin` ku`shin, organizmge ta`sir etiwshi fizikalıq ko`lemde ko`rsetilgen stimıl menen baylanistiriwshi nizamlar toparin ashiw ha`m formulirovkalaw (aniq aytilg`an pikirlew) boldi. Bug`an Buger-Weber, Veber-Fexner, Stivens nizamlari kiredi. Olar adamnin` seziw ha`m fizikalıq stimuli arasındag`i baylanisti aniqlawg`a, sonda-aq seziwdin` absolyut ha`m do`rendi bosag`asi ja`rdem беретug`in matematikalıq formuladan ibarat.

Differentsial-psixologiyalıq izertlewdi rawajlandiriwın da` baslang`ish etapin da usig`an jatqariwg`a boladi, (XIX a`sirdin` aqiri) bunda adamlardi bir-birinen ayiriqsha etetug`in uliwma psixologiyalıq qa`siyet ha`m uqiylardi aniqlawda matematikalıq statistika usillari qollanila basladi. Son`, XX a`sirde matematikalıq model` ha`m esaplardi qollaniw tendentsiyasi psixologiyanın` ha`r qiyli tarawlarında ken` qollanila basladi. Ha`zir onisiz hesh bir ilimiy psixologiyalıq izertlewler o`tkerilmeydi. XIX a`sirdin` 80-jillari psixologiyada laboratoriyalıq ilimiy eksperimental izertlewlerdi o`tkeriw ushin arnawli texnikalıq a`sbap ha`m qurilmalar payda bolip ha`m qollanila basladi. Bul bag`darda Leyptsigte birinshi psixologiyalıq laboratoriya jumisin sho`lkemlestirgen nemets ilimpazi V.Vund da`slepkillerden boldi. Texnikalıq a`sbap ha`m u`skeneler izertlewshige qadag`alaniwshi ha`m basqariwshi ilimiy-eksperiment o`tkeriwge, adam ta`sirleniwi kerek bolg`an fizikalıq stimıldin` ta`sirin dozirovkalaw (mo`lsherlew), onin` reaksiyasın o`lshew mu`mkinshiligin berdi. Da`slep olar a`piwayı, a`dette mexanikalıq a`sbaplar edi. XX a`sirdin` basında og`an elektr a`sbaplar qosildi, ha`zirgi ku`nde zamanago`y radio, video, elektron ha`m EVM apparaturalari qollaniladi.

Izertlewlernin` matematizatsiya ha`m texnizatsiyalarniwi menen birge ilimiy mag`liwmat jiynewdin` baqlaw, o`zi baqlaw ha`m soraw-juwap siyaqli da`stu`riy usillari o`z a`hmiyetin joytpadi. Olardin` saqlanip qaliw sebepleri bir neshe. Birinshiden psixologiyada u`yrenilip atirg`an qubilislar quramali ha`m unikal, olardi barliq waqitta da basqa ilimlerden aling`an usillar menen izertlep bolmaydi. Psixologiya shug`illanatug`in na`zik qubilisardi izertlewge ko`pshilik waqitta ta`biyy ha`m aniq ilimlernin` usillari jaramaydi. U`skeneler ko`re almag`an na`rseni baqlaw arqali aniqlaw mu`mkin.

Proektiv metodlar du`zilisi ha`m qollaniliwi

Testlar psixodiagnostikalik izertlewdin` arnawli usili esaplanadi, olardi qollana otirip u`yrenip atirilg`an qubilistin` aniq sanliq ha`m sapaliq sipatlamasin aliwg`a boladi. Testtin` izertlewdin` basqa usillarnan o`zgesheligi sonnan ibarat bunda baslang`ish mag`liwmatlardi jiynew ha`m qayta islewdin` aniq protsedurasi, sonday-aq olardin` son`g`iliqli interpretatsiyasi ha`r qiyli. Testlar ja`rdeminde ha`r qiyli adamlardin` psixologiyasin o`z-ara salistiriw, differentsiyalang`an ha`m salistirmali bahalar beriw mu`mkin. Testlar varianti-soraw-juwap testi ha`m tapsirma test. *Test-soraw-juwapta* sorawlar aldinnan oylang`an, iqsham saylap aling`an ha`m tekserilgen sistemag`a tiykarlang`an bolip, olarg`a qaytarilg`an juwap boyinsha sinalip atirg`an adamnin` psixologiyaliq qa`siyetleri haqqinda pikir aytiwg`a boladi.

Tapsirma-testta adamnin` ne islep atirg`anina qaray onin` minez-qulqi ha`m psixologiyasina baha beredi. Bunday tiptegi testta sinaliwshig`a arnawli tapsirmalar tu`rkimi beriledi, olardi orinlap bolg`an son`, onda u`yrenilip atirilg`an qa`siyetlernin` bar yamasa joq ekenligi, onin` rawajlaniw da`rejesi haqqinda pikir ju`ritedi. Soraw-juwap testi ha`m test-tapsirma ha`r qiyli jastag`i ha`m ma`deniyattag`i, bilim da`rejesi, ka`sibi, turmisliq ta`jiriybesi ha`r qiyli bolg`an adamlarg`a qollaniwg`a boladi. Bul onin` unamli ta`repi. Al, kemshiligi bolsa sonnan ibarat, bunda sinalip atirg`an adam o`z qa`lewi boyinsha, a`sirese eger ol testtin` qalay qurilg`anlig`i, onin` na`tijeleri boyinsha onin` psixologiyasi ha`m minez-qulqi qalay bahalanatug`inlig`in bilse sanali tu`rde test na`tijelerine ta`sir etiw mu`mkin. (Bul kemshilik, o`zi qadag`alawg`a tiykarlang`an, yag`niy so`z ha`m qiliqlar menen sanali tu`rde qadag`alawg`a bolatug`in izertlewdin` barliq usillarina tiyisli).

Sonday-aq, test-soraw-juwap ha`m test-tapsirma sinalip atirg`an adam o`zinde sonday psixologiyaliq qa`siyet ha`m xarakteristikanin` bar ekenligin bilmegen, an`lamag`an yamasa sanali tu`rde moyinlag`isi kelmegen jag`daylarda qollanilmaydi. Misali, ko`plegen keru qa`siyetler ha`m o`zin uslap-tutiw sebepleri.

Eksperimenttin` eki tu`ri bar- *ta`biyy ha`m laboratoriyaliq*.

Laboratoriyaliq ta`jiriybe arnawli tu`rde sho`lkemlestirilge ha`m belgili ma`nide jasalmali sharayatlarda ju`rgiziledi, ol arnawli u`skenelerde, al geyde texnikaliq qurallardi qollaniwdi talap etedi.

Ta`biyy ta`jiriybe o`zinde baqlaw metodinin` ha`m laboratoriyaliq ta`jiriybenin` unamli ta`replerin biriktiredi. Ta`biyy eksperiment sinalip atirg`an adamlar (atap aytqanda balalar) o`zleri psixologiyaliq jaqtan izertlenip atirg`anin sezbeytug`in etip sho`lkemlestiriledi -bul olardin` minez-qulqinin` ta`biyy boliw ta`miyinleydi. Ta`biyy eksperimentte aling`an mag`liwmatlar adamlardin` real psixologiyasi, individtin` tipik minez-qulqina say biraq, izertlewshide u`yrenilip atirg`an qa`siyetke ha`r qiyli faktorlardin` ta`sirin qatan` qadag`alaw mu`mkinshiligi bolmag`annan keyin barliq waqitta da aniq emes. Laboratoriyaliq eksperiment bolsa kerisinshe, aniq jen`ip shig`adi, biraq ta`biyiliqta-turmisqa sayliqta sheginedi.

12 Tema. Shaxslar metodikalari na`tijelerin aldinnan biliw

Joba:

1. Ja`ma`a`t ha`m toparlardag`i shaxslar araliq mu`na`sibetler
2. Ja`ma`a`t ha`m toparlardag`i nizali jag`daylar
3. Shan`araq mu`nsibetler psixodiagnostikasi.

Shaxsti u`yreniwde ha`r tu`rli arnawli metodikalardan paydalaniw menen birge shaxstin` qizig`iwlarina, mu`ta`jliklerine, onin` a`tiraptag`i adamlar menen mu`na`sa`betine ha`m basqalarg`a tiyisli sorawnamalar ja`rdeminde izertlew o`tkeriw eksperimental psixodiagnostikalik tekseriw ornin baspaydi, olardi toltiradi, teren`lestiriw mu`mkin.

Balalardi tekseriwde sorawnamalardan paydalaniw o`z qa`siyetlerine emes, ma`selen bala g`a`rezsiz ra`wishte sorawnama qag`azin toltiriw mu`mkin emes sebebi sorawdin` naduris tu`sinip, naduris juwap beriwi mu`mkin. Izertlewshi balani soraw menen tansitiriwda, onin` ma`nisi tu`sindiredi, onnan son` juwapti arawli qag`azg`a belgilep qoyadi.

Kettel sorawnamasinin` balalar varianti.

Bala shaxsinin` rawajlaniwin bahalawda shet el izertlewlerinde sorawnamalar (16 P%, HSPQ, CPQ ha`m basqlar) ken` qollaniladi. R.Kettel basshilig`inda amerikalik psixologlar topari ta`repinen o`tkizilgen shaxsit da`stu`rli tekseriwdin` basqishlarinan biri shaxs sorawnamalarin jaratiw esaplang`an. Biraq bizin` sharayatimizda shet el metodikalarinan paydalaniw. Olardi maslastiriwda ha`m puxta tekseriwdi talap etedi. Bular R.Ca53II (a`9u`q) shaxs sorawnamasinin` balalar varianti- CPQ ni maslastiriwda esapqa alinadi. (E.M.Aleksandrovskaya, I.N.»il`yasheva, 1978, 1985). R.Kettel balalar sorawnamasi CPQ h-a`g` jastag`i balalardi tekseriw maslastirilg`an bolip, faktorli anamatikalik izertlew joli menen ajratilg`an 14 shkaladan ibarat. Sorawnamanin` eki ko`rnisi (a ha`m v) bolip, olardin` ha`r biri-140 sorawdi o`z ishine aladi. Olar o`z-ara ten` esaplanip bo`lek ha`m birgelikte qollaniwi mu`mkin. Test sorawlarina (o`zlestirilgen o`zgerisler kiritilgennen son` I-12 jasli 440 oqiwshida sinap ko`riledi. (E.M.Aleksandrovskaya 1978)

Avtor 280 sorawdan 150 tan`lap alg`an. Sorawnamanin` maslastirilg`an 12 jol boyinsha standartlastiriw 579 oqiwshida (8-12 jasli) o`tkerildi. (E.M.Aleksandrovskaya, ha`m I.N.»il`yasheva, 1985, 20 keste).

To`men (1-3 qatar) ha`m jaqsi (8-10 qatarlar) belgiler boyinsha shaxstin` ta`repleri

Faktordin` unamsiz belgileri	Faktor	Faktordin` unamli belgileri
Adamlarg`a aralaspaytug`in, isenbeytug`in jalg`iz, biypa`rwa	-A+	Ashiq kewil, kirisimli, saqiy.
Aqiliy funktsiyalardin` qa`lipleskenligi. Oy pikirdin` ko`rgizbeli tu`rlerinin` u`stinligi,. Bilimler ko`lemi, onsha ko`p emes.	-V+	Aqiliy funktsiyalardin` joqari da`rejeli qa`lipleskenligi, oy-pikirdin` belgili tu`rde jeterlishe rawajlang`anlig`i, bilimlar ko`lemi ko`p.
O`zine isenbeytug`in, tez qapa bolatug`in.	-S+	O`zine isenetug`in, juwas.
Asiqpaytug`in, awir, biypa`rwa, sabirli.	-D+	Sirtqi ko`rnislerge tez juwap qaytariwishi, tez ta`sirlene-tug`in.
Isnewshen`, kewilsen`, qaramli.	-E+	
Aqilli, pikirli, abayli.	-%+	
Hu`jdansiz, juwapkershilikke biypa`rwa qaraytug`in.	-So+	
Tartinshaq, uyalshaq, jala-do`kimetten qorqiw.	-H+	
Haqiyqatgoy, a`meliy, o`zine isenetug`in.	-I+	
Biyazar, ha`r na`rsege isenim menen qaraytug`in.	-O+	
O`zin baqlay almaytug`in, sotsial belgilengen, normativlerdi jaman tu`siniw	-Qq+	
A`zzi, juwas, awir minez	-Qn`+	

Ha`r bir shaxs faktor ma`lim bir belgilerdin` toplami sipatinda qaraladi (ol sorawnamada minimal belgi-1, maksimal belgi-10 ha`m ortasha belgi-5,5 ball menen o`lshenedi.

Bul toplamnin` shetki belgileri boyinsha qarama-qarsi sazsong`a mas ra`wishte faktordi bildiriwshi ha`rip haqqinda ``-` yaki ``+` belig qoyiladi.

pAP faktor. Joqari baha balani kirisimli, quwnaq, ken`peyil, sipatinda xarakterleydi. Bul faktor boyinsha to`men bahada bala isenbeytug`in, sa`l na`rsege qapa bolatug`in, shaxslar araliq mu`na`sebtte sezgirliktin` jetispewshilig, onin` minez-qulqinda unamsiz ha`reketler, injiqliq, menmenlik penen ajiralip turadi.

pAP faktor boyinsha joqari baha alg`an balalar sotsialliq jaqtan tez maslasadi, qizlar ul balalarg`a qarag`anda ortasha joqariraq ko`rsetkishlerge iye, boladi.

pVP faktor. Bul faktor boyinsha joqari baha so`zintellektinn` jaqsi da`rejede rawajlang`anlig`i, onin` uliwmalastiriw, uliwmadan logikalik ha`m matematikalik operatsiyallardi iyelegenlik, jan`a bilimlerde an`satliq penen o`zlestiriwdi bildiredi. Pa`s yag`niy to`men baha alg`an balalar usinis etilgen tapsirmalardi aniq protsessli belgilerden paydalanip, orinlaydi, o`z mashqalalarin sheshiwge ha`lsiz boladi. Ko`binshe bunday balalarda arqayinliq, sharshaw bahalanadi. Bul faktor boyinsha o`zlestiriwshi ha`m o`zlestiriliwlish oqiwshilar ortasinda aniq pariqlar ko`zge taslanadi. Bunda 12 jasli balalar joqari baha aladi.

pSP faktor. Joqari baha o`zine iseniwdi, basimliliqti, awir minezilikti, mektep talaplarinan jaqsi orinlawg`a tayarliqti bildiredi. To`men bahalar balalarda o`z ten`leslerine salistirg`anda o`zlerin qabiletsiz dep bahalawlari da, keypiyatlarinin` turaqli emesliginde, o`z sezimlerin basqara almasilig`inda, jan`a sharayatlarg`a maslasiwda qiyinshiliqlardi basinan keshiriwden ko`rinedi. Qarama-qarsi qatarda u`lger almaytug`in balalar toparlanadi.

pDP faktor. Bul faktor boyinsha joqari bahali balalarda qozg`aliwshan`liq bahalanadi, yaki olar ku`shsiz, qozg`atiwshig`a ku`shli akitvlik penen juwap qaytaradi, joqari aktivlik bazida olarda o`zine joqari baha qoyiw menen birigip ketedi. Olarg`a ha`reketten qa`weterleniw, jalig`iw, diqqatti bir jerge toplay almaw ta`n. Bunday o`zgesheliklerdin` qa`liplesiw temperament qa`siyetleri ha`m ta`rbiya sharayatlari menen teren` baylansili. Bul faktor boyinsha to`men baha awirliq, sabirlilik, sezimlerdin` tuyiqliq`i menen xarakterlenedi, ul balalar ortasha qiz balalarg`a qarag`anda joqari baha aladi.

pEP faktor. O`zin ko`rsetiwge o`zin balalarg`ag`a da, u`lkenlerge de qarama-qarsi qoyiwg`a umtiliwshi shaxslarda joqari bahalar bahalanadi. Balalarda bul qa`siyetlerdin` ko`rnisleri minez-qulik mashqalalari, ha`r na`sege umitiliw ko`binshe a`melge aspaydi. Ol sotsial ta`sirdin` ko`p tu`rlerin u`yreniw kerek boladi. Balalarda bul faktordin` ko`rnisleri ko`p so`ylewinde ko`rinedi. To`menbahalarda bala u`lkenlerge ha`m basqa bahalarg`a qaram boliw, olarg`a an`satliq penen boyisiniwdi ko`rsetedi. Q2 jasli balalarda bul faktordin` bahalari, 8 jaslarg`a qarag`anda joqari boladi.

p%P faktor. Bul faktor boyinsha joqari baha alg`an balalar g`ayiratli, qa`wipli protsesslerden qoriqpawi menen ajiralip turadi. Qag`iydag`a go`re, olarg`a o`z imkaniyatlarin joqari bahalaw keleshekke u`sit penen qaraw ta`n. p%P faktor belgileri ha`r tu`rli jas da`wirinde bir qiyli boladi, biraq ul balalarg`a qarag`anda joqarig`a bahalarg`a iye boladi.

p»P faktor. Bul shkala u`lkenler ta`repinen qoyilg`an minez-qulik talaplarin qanday qabil etiw ha`m orinlawin ko`rsetedi. Ata-analar ha`m oqiwshilar menen ko`birek ja`a`njellesiwshi, isenimin aqlamag`an, o`z ma`jbu`riyatlarin orinlamaytug`in, bahalar to`men baha aladi. Olarda diqqatin bir jerge toplay almaw, bekkem motivatsiya baqlanadi. Joqari bahalar juwapkershilik jaqsi rawajlang`an, maqsetke umtiliwshi, hu`jdanli, ta`rtipli balalarg`a ta`n. Bul faktor boyinsha joqari bahalardi I jasli balalar aladi, qizlardin` bahalari ul balalardan joqari boladi.

pHP faktor. Bul faktor balalardin` u`lkenler (ata-analari, ta`rbiyashilari, oqitiwshilari) menen mu`na`sa`betin bildiredi. pHP faktori boyinsha joqari baha alg`an balalar u`lkenler menen tez sa`wbetke kirisip kete aladi, bul faktor boyinsha to`men baha alg`an bahalar tartinshaq ha`m umitshaq boladi.

pIP faktor. Joqari ball alg`an balalar qiyalsu`riw baylig`in ha`m estetikalik go`zzaliq, `qiyallardag`iday` jumsaqliq penen ajiralip turadi, to`men bahalar-mashqalalarin sheshiwde haqiyqiy kirisiwshi, isshen`likti erkeklardey erkinlikni ko`rsetedi. Bul faktor boyinsha joqari baha

alg`an balalar jumsaq, kwli bos, iseniwshen`, qollap-quwatlawg`a mu`ta`j, ko`birek sirtqi berilgen balalar boladi. Bunda qizlardin` ballari ul balalardan joqari boladi.

pOP faktor. Bul faktor boyinsha joqari baha alg`an balalar a`wmetsizlikтин` aldinan sezedi, tez ashiwi keliwi mu`mkin, ko`binshe keypiyatları jaman bolip ju`redi. To`men baha alg`an balalar awir, ashiwi kelmeydi. Joqari baha protsesske baylanisli ra`wishte awir ruwxiy keypiyat yaki qa`weterleniw ko`rsetkishi boliwi mu`mkin, ol nevrozdin` payda boliwinin` tiykari esaplanadi.

pQqP faktor. Bul faktor boyinsha joqari bahalar jaqsi sotsial maslasıqanliq, do`gerek a`tirap normalarin jaqsi iyelegenlik ko`rsetkishi boliwi mu`mkin. To`menbahalar o`z minez qulqin sotsila iykemlewlerge mas ra`wishte baqlay almasiliq.

13-Tema. Psixodiagnostika pa`ninin` sotsial-ma`deniy aspektleri

Reje

1. Shaxs psixologiyasına jasaw ma`deniyatinin` ta`siri
2. Ma`deniyat arqalı ta`sir metodları mazmuninin` faktori sipatında

Shaxs psixologiyasına jasaw ma`deniyatinin` ta`siri

Psixologiyanın` sonday tarmag`i, ol ayrim aling`an milletler psixologiyasınan tisqari, tu`rli xaliqlar psixologiyasın, kishi milliy toparlardı da u`yrenedi. Ma`lim bolg`anınday bul tarawdag`i ilimiy izleniwler V. Vundt ta`repinen alip barilg`an edi. Onin` pikirinshe etnik toparlar psixologiyasın u`yreniw ushin olardin` tilin a`detlerin ha`m sol xaliqlarda ken` tarqalg`an a`psanalar ha`m basqa aqip dizimlerin u`yreniw kerek.

Al A. R Luriya bolsa O`zbekistan aymag`ında jasaytug`ın xaliqlardin` psixologiyasın u`yrenedi. Onin` tiykarig`i maqseti milliy psixologik qa`siyetlerin u`yreniwde tariyxiy printsipke tayaniw lazımlig`ın sipatlaw ha`mmde miliy psixologiyasın o`mir ta`rizine shaxstin` ja`miyette adamlar mu`na`sebetleri diziminde tutqan ornına baylanislig`ın spatlaw edi. Psixik tiykar-etnik xarakter, temperament , milliy a`nanalar ha`m a`detlerden ibarat barqarar bo`lim. Etnik yaki milliy keshirmelerdi o`z ishine alg`an dinamik bo`lim. Lekin izertlewshiler ne ushin, milliy psixologiya ma`seleleri menen shug`illang`anda milliy qirları anaqlaw menen shug`illang`an da, ol yaki bul milletlerge g`ana qas bolg`an qirlarin tabiwg`a u`yrenedi lekin pa`n texnika rawajlang`an, milletler uyg`inlig`i milletlerdin` ba`rha o`z ara baylanislig`i ha`m qarim qatnasi sha`riyatında aralas neke ken` tarqalg`an. Sha`riyatta tek ol yaki bul milletke ta`n bolg`an o`zgesheliklerdi tabiwg`a urinadi. Ha`r bir shaxs an`ında tu`rleshe stereotipler, yag`niy ornalasip qalg`an obrazlar bolg`anınday ha`r bir shan`araq, jaqin Dos yaranları ha`m o`zine usag`an shaxslar menen baylanis jarayaanında ol yaki bul millet wa`kilinde ha`m o`z milletine ta`n bolg`an sipatlar haqqında stereotipler payda bolip , olar an`ında ornasip baradi.

Bunday stereotipler o`z milletinde ha`m basqa xaliqlarg`a sipatli bolip basqalar haqqında g`i pikiri anag`urimli sada ju`zeke mazmunan tar boladi. Usınday pikirler tiykarında basqa milletlerge qarag`anda jaqsi ko`riw (silepatiya) yaki jaqtirmasliq (antipatiya) ha`mmde uliwma biypariwaliq mu`na`sibetleri ju`zege keledi. Bul barada sotsial psixologlar ha`mmde ideologlar aldında turg`an mashqalalardan biri millet wa`kilerinde milliy maqtanishtin` qay da`rejede boliwin aniqlaw mashqalası turadi sebebi ko`bnesi miliy maqtanish sebepli ayrim shaxslarda basqa milletlerdi mensinbewlik olardag`i maqtanish yaki milliy tuyg`iwları ta`n almasliq halatları ku`tilmekte. Uliwma bizin` pikirimizshe milliy maqtanishtin` jaman ko`rnisleri basqa milletlerdin` tariyxin olardin` u`rip a`detleri tili ha`m tag`i basqaların bilmeslikten kelip shig`adi milliy psixologiya boyinsha o`tkiziliwi malim bolg`an izeritlewlerdin` maqsetlerinen biri ha`mmde basqa milletlerge jetkiziwi sebepli ha`r bir millet wa`kiline hu`rmet almaydi bunin` ushin o`zgeler psixologiyasın biliwi kerek. Sonda g`ana shaxslar ara qarama qarsiliqlarg`a sheek qoyiliwi

mu'mkin. Bul na'rse milletler psixologiyasina da ta'n na'rse. Yag'niy pa'n ja'miyetke usunday etnografik ha'm etnomixologik mag'liwmatlar jaratip beriwi lazim. Ondag'i mag'liwmatlar tiykarinda u'lken topar esaplang'an milletler psixologiyasinda basqariw mu'mkin bolsin.

Etnopsixologik izertlewlerde ha'r qiyli uslub ha'm metodlar qollanidadi. Sebebi bunday izertlewlerdi shaxsqa'siyetlerine u'yreniwshi tu'rli testlerden tartip shaxs qa'siyetlerin u'yreniwshi proektiv metodlar, eksprementlerdin tu'rlishе ko'misleri soraw metodlari anketa, interv`yu, satsiametriya, forma metodlari ha'm tag'i basqalar isletiledi. Bul metodlar ha'zirgi ku'nlerde ha'm ma'deniy ortalıq ha'm toparlar ara mu'na'sebetler ha'mmde basqa izerlewlerde qollanılmaqta. Lekin bunday boliwina qaramay etnopsixologik metodlarda ha'mmege de birdey qolaw tuwri kelmesligi sebepli olardin` jetispewshiligi sezilerli da'rejede. Sebebi etnopsixologiya mashqalasi menen shug`ilaniu`di maqset qilip qoyg`an ha'r bir izertlewshi bar metodikalardan birine qayta o`zgertiwge yaki bolmasa o`zinshe jan`a metodti oylap tabiwg`a ma'jbu'r bolmaqta. Amerikada ju`da` jaqsi na'tiyje berip isenimli mog'liwmatlar toplang`an metod Aziya ma'mleketleri yaki bizin` ma'mleketimizde u'liwmaliq hesh na'rseni o'lschemesligi mu'mkin. Sonin` ushin ha'zirde ja'ha'n alimlari ha'r qanday ma'deniy ortalıqtan da joqari turatug`in uneversal yaki metodika jaratiw pikirinin` tiykarsizlig'i ha'qqında uliwma pikir bildirmekte.

Etnopsixologik izertlewler o'tkiziwde meqset qilip qoyg`an ha'r qanday izertlewshi tiykarig'i printsipler spatında ma'deniy ortalıq sha'rayaatlarinin` ha'r qiyililig'i ha'm olardin` o`z ara bir birine ta'sir ko'rsetiwın itibarg'a aliwi za'ru'r. O'zbekistan sharayaatında izertlewler o'tkizgen bolsa to'mendegi na'rselerge itibarin qaratiw kerek. Bul sharayaata jasawshi ba'rshe milletlerge ta'n bolg`an uliwma psixologik tiykarlar ha'm olardi aniqlaw usillari. Aniqlang`an tiykarlardı eki psixologik sipatlardı o'lshewtug`in yaki eksperimental usılda tekseriwge imkan беретug`in metodlardı qankret sharayatlarig'a ma'slew. Milliy topar to'men, u'rip a`detin bileletug`in qa'negiler menen ta'miyleniw. Sebebi izertlew ob`ekti esaplang`an topar sol topar tilinde izertlew o'tkiziw kerek, soraw ha'm juwap, tapsirmalar tu'sinikli boliwi kerek.

Ma'deniyat arqali ta'sir metodlari mazmuninin` faktori sipatında

Metodlardı bul tilden bul tilge awdariw kerek, awdarma tiykarında usini aytiw kerek tayaarlang`an psixologik testler yaki metodlardı awdariw awdariwshidan joqari bilimdanlıq ha'm profetsianal sipatlardı talap etedi. Bolmasa metodika o`z qa'dir qimbatin jog`altıwi yaki kerekli sipatti aniqlamaslig'i yaki o'lschemesligi mu'mkin. Ha'tteki poverbol (awizsha) berilgen testlerdi tu'rli sharayaatlarda qollap aling`an mag'liwmatlardı sharqlaw basqishında onin` mazmuni yaki maqseti o'zgergenligi ko'plep izertlewlerde sipatlang`an kankret etnopsixologik izertlewlerge qoyilatug`in ja'ne bir talap. Izertlewlerde ta'biyiy sharayaatlarda tekseriwsheler ushin tanis bolg`an jaylarda o'tkiziw. Sebebi etnopsixologik izertlewlerde ko'bnesi tu'rli jas ka'sip ha'm mag'liwmatqa iye bolg`an shaxslar qatnasadi.

Sonin` ushin da olardin` ba'rshesi ushin tu'sinikli, aniq tapsirmalardin` dizimin du`ze aliw ha'm psixologiyadan qatar profetsional bilimdi talap etedi metozik usluplar milliy psixologiyani u'yreniwde milletin` ko'p qirlarin psixologik awhalin aniqlawg'a imkan beredi. Bu'l izeritlewshinin` uslubiy tayaarliq da'rejesine baylanisli.

Psixologiyada burinan aq qollanip kiyaatirg`an tiykarig'i metodlarg'a toqtalip o'tedi. Birag` ha'zirgi da'wirde turmisliq penen ta'biyg`iy qa'siyetke iye boliwdı talap metodlardı kirgiziw mumkin, olar sotsiallıq psixologiyadag'i aktiv tayaarliq metodlari dep ataladı. Olarg'a sotsiallıq psixologik treningdin` barlıq tu'rleri kiritiledi. Olar o`z Sheberligine ko're shaxs ha'm topardin` ma'lim sipatlardin` rawajlandiriwshi eksperimentti esletedi. Biraq olardin` aktiv metodlar tu'rine kirgizlewine tiykarig'i sebep bul usillar ja'rdeminde qisqa waqqita aniq so'ylesiw sharayaatında ku'tilip atirg`an na'tiyjege erisedi.

Yag'niy analiz qilip shig`ilg`an metodlardan parqi aktiv sotsiyaliq psixolgik metodlar shaxsta yaki toparda rawajlang`an qa'siyetlerdi qaytalaw emes ba'lkim payda etiwı lazim qa'siyetlerdi amilyatshi psixolog yaki sotsiallıq xizmetinin` aktiv aralasiwi

arqali payda etiwge qaratilg`an. Sotsialliq a`meliyat tarawina kirip kiyaatirg`an usi metodlar tu`rine xarakterine ken`orin berilgen.

Ja`miyet bul insanlar jiyindisi bolip, onin` rawajlaniwi ha`m ruwxiy jetiskenligi ko`pshilik jag`inan miyine usi insanlar ortasinda ju`zege keletug`in o`z-ara qatnaslardin` ta`biyatina, olar a`melge asiratug`anqiyin sotsiyaliq birlik xizmetinin` mazmunina baylanisli boladi. Ha`r bir insan` ja`miyetge jasar eken, ol onda o`zine say orin ha`m g`a`rezlikti iyelewge umtiladi, bir jag`inan ol o`zine say umtiliwdi ha`m aktivlikti korsetedi.

14-tema: Psixodiagnost qa`nigesi isindegi a`dep-ikramlilik, etnikaliq mashqalalar

Reje:

1. Individtin` shaxsiy ha`m ka`siplik sipatlari mu`na`sebetleri
2. Etnik mashqalalardin` psixodiagnostikalik metodikalar menen baylanisi.

**Individtin` shaxsiy ha`m ka`siplik sipatlari mu`na`sebetleri.** Psixolog o`zinin` shaxs minez-qulqi ha`m psixikalik xizmeti, psixikalik rawajlaniwinin` jasnizamliliqlari menen o`z-ara mu`na`sebet o`zgesheliklerine, oqiu-ta`rbiya protsessin sho`lkemlestiriwge baylanisligi`na tayang`an ha`lda balag`a individual jantasiw imkaniyatlarin ta`miyinleydi, onin` qa`biletlerin aniqlaydi, normadan shetlewlerdin` boliwi mu`mkin bolg`an sebeplerin psixologiyaliq-pedagogikalik korrektsiyalaw jollarin belgilep beredi.

Usinin` menen psixologiyaliq xizmet mektepte oqiw-ta`rbiya isinin` na`tijeliligini asiriwga, do`retiwshen` aktiv shaxsti qa`liplestiriwge imkan beredi. Psixologiyaliq xizmet u`sh tiykarig`i buwinnan turadi.

1. Aniq oqiw mekemesinde isleytug`in balalar a`meliy psixologi;
2. Rayonliq haliq bilimiendiriwi janindag`i diagnostika orayi;
3. Respublika ka`sip-o`nerge bag`darlaw ha`m psixologiyaliq-pedagogikalik diagnoz orayi.

Psixologiyaliq xizmet qa`niygeler barliq ma`selelerdi sheshiwde Balani ha`r ta`repleme rawajlaniwina ha`m onin` qizig`iwshiliqlarina su`yenedi. A`meliyatshi psixolog o`z xizmetin pedagogikalik ja`ma`a`t ha`m ata-analar menen jaqin baylanista a`melge asiradi. Psixologiyaliq xizmet o`z xizmetinde meditsinalik defektologiyaliq ha`m b. xizmet tu`rleri menen bala ta`rbiyasina ja`rdem ko`rsetiwshi ja`ma`a`tlik xizmetkerler menen jaqin baylanista is alip baradi.

Barliq qa`niygeler menen u`na`sebette ten`lik tiykarinda ha`m pikirlerinin bir-birin o`z-ara toliqtiriwi tiykarinda quriladi. Ha`zirgi mekteplerde oqiwshilarda qatar-ten`lesleri menen toliq qatnasti ta`miyinleytug`in psixologiyaliq sharaytlar jaratilmag`an. Sol sebepli oqiwshilar da mektepke oqiwga`a bolan unamsiz qatnas, o`zine, a`tiraptag`ilarg`a natuwri mu`na`sebet qa`liplese. Bunday sharayatta shaxstin` rawajlaniwi ha`m og`an juwapkerlilik penen bilim beriw mu`mkin bolmay qaldi. Sonliqtan, qolayli psixologiyaliq iqlim jaratiw, oqiwshilar ha`m u`lkenler ortasinda qiziqli sa`wbet ushin imkaniyat jaratiwga`a a`meliyatshi psixologlar, klass basshilari, oqitiwshilar, ata-analar umtiliwleri lazim.

Psixologiyaliq en`jaydiriw isleri teleko`rsetiw ha`m radiolarda shig`iw jeke tu`rde ma`sla`hatler sho`lkemlestiriw, qatnas treninglarin qollaniwdan ibarat bolip tabiladi. Psixologiyaliq xizmette izertlew ha`m ta`sir o`tkeriw obekti mektepke shekemgi jastag`i balalar, oqiwshilar arawli oqiu orinlari ha`m joqari mektep kollej talabalari, oqiwshilar, ata-analar bolip esaplanadi. Olardi ayiriqsha yamasa toparliq ta`rizde izertlewi mu`mkin.

Psixologiyaliq en`jaydiriw-mekteptin` pedagogikalik ja`ma`a`tin oqiwshilardi ha`m ata-analardi psixologiyaliq bilimlerde iyelewge u`yretiw, olardi psixologiyaliq ma`deniyatin asiriwmaqsetinde ha`r tu`rli shinig`iwlar, oqiwlar, lektiialar sho`lkemlestiriw

Psixologiyaliq profilaktika- pedagog ham ata-analarda balalardin` ha`r birj as da`wirindegi psixikalik rawajlaniwi xaqqindag`i bilimlerde iyelew za`ru`liklerin payda etiw menen bala shaxsi ha`m aqiliy rawajlaniwinda ju`z beriw mu`mkin bolg`an ha`r qanday unamsiz buziliwlardin` o`z waqtında aldin aliwga`a qaratilg`an psixologiyaliq sharalar esaplanadi.

Psixologiyaliq diagnostika-balardi mektepke shekemgi ta'lim ha'm mektep jasi dawaminda psixologiyaliq jaqtan u'zliksiz ha'r ta'repleme u'yreniw, olardin` individual-psixologiyaliq o'zgesheliklerin aniklaw, oqiw ha'm minez-qulqindag'i kemshiliklerdin` sebeplerini aniqlawga qaratilg'an psixologiyaliq shara bolip tabiladi.

Psixologiyaliq korrektsiya- shaxstin` qaliplesiwi ha'm psixikaliq rawajlaniwinda payda bolg'an unamsiz nuqsanlardi, ruyxiy jaqtan buziliwlardi saplastiriw, shaxstin` ja'ma'atke aktiv unamli ta'sir o'tkeriwi, sotsail-psixologiyaliq ortalig'in qaliplestiriw, shaxslar arliq mu'na'sebetlerdegi qarsiliq ha'm nizamlardi jumsartiwi, xa'r bir shaxstin` imkaniyatlarin joqari ko'rsetiwine sharayatlar jaratiw.

Psixologiyaliq ma'sla'ha't- oqitiwshilar, ata-analar oqitiwshilarg'a jeke ka'siplik ma'selelerin sheshiwge ja'rdem beriw bolip, bul individual ha'm toparliq ta'rizde o'tkeriledi. Xam profilaktikalik, korrektsion xarakterge iye boladi.

Ka'sip-o'nerge bag'darlaw-oqiwshilardi uqibi, kizig'iw ha'm qa'biletin say ka'sip-o'nerlerge sanali ra'wishte tan'lawg'a tayarlaw

Bul bag'darlardin` u'zliksiz baylanislig'i psixologiyaliq xizmet mazmuninin` aniqlilig'in ta'miyinleydi

**Etnik mashqalalardin` psixodiagnostikalik metodikalar menen baylanisi.** Bunda ha'r qiyli uslub ha'm metodlar qollanidadi. Sebebi bunday izertlewlerdi shaxsqa'siyetlerine u'yreniwshi tu'rli testlerden tartip shaxs qa'siyetlerin u'yreniwshi proektiv metodlar, eksprementlerdin`

tu'rlish ko'nisleri soraw metodlari anketa, interv`yu, satsiametriya, forma metodlari ha'm tag'i basqalar isletiledi. Bul metodlar ha'zirgi ku'nlerde ha'm ma'deniy ortaliq ha'm toparlar ara mu'na'sebetler ha'mmde basqa izerlewlerde qollanilmaqta. Lekin bunday boliwina qaramay etnopsixologik metodlarda ha'mmege de birdey qolaw tuwri kelmesligi sebepli olardin` jetispewshiligi sezilerli da'rejede. Sebebi etnopsixologiya mashqalasi menen shug'ilaniu'di maqset qilip qoyg'an ha'r bir izertlewshi bar metodikalardan birine qayta o'zgeritiwge yaki bolmasa o'zinshe jan'a metodti oylap tabiwg'a ma'jbu'r bolmaqta. Amerikada ju'da` jaqsi na'tiyje berip isenimli mog'liwmatlar toplang'an metd Aziya ma'mleketleri yaki bizin` ma'mleketimizde u'liwmaliq hesh na'rseni o'lschemesligi mu'mkin. Sonin` ushin ha'zirde ja'ha'n alimlari ha'r qanday ma'deniy ortaliqtan da joqari turatug'in unewersal yaki metodika jaratiw pikirinin` tiykarsizlig'i ha'qqinda uliwma pikir bildirmekte. Etnopsixologik izertlewler o'tkiziwde meqset qilip qoyg'an ha'r qanday izertlewshi tiykarig'i printsipler spatinda ma'deniy ortaliq sha'rayaatlarinin` ha'r qiyililig'i ha'm olardin` o'z ara bir birine ta'sir ko'rsetiwini itibarg'a aliwi za'ru'r. O'zbekistan sharayaatinda izertlewler o'tkizgen bolsa to'mendegi na'rselerge itibarin qaratiw kerek. Bul sharayaata jasawshi ba'rshe milletlerge ta'n bolg'an uliwma psixologik tiykarlar ha'm olardi aniqlaw usillari. Aniqlang'an tiykarlardi eki psixologik sipatlardi o'lshewtug'in yaki eksperimental usilda tekseriwge imkan беретug'in metodlardi qankret sharayatlarg'a ma'slew. Milliy topar to'men, u'rip a`detin bileletug'in qanegiler menen ta'miyleniw. Sebebi izertlew ob`ekti esaplang'an topar sol topar tilinde izertlew o'tkiziw kerek, soraw ha'm juwap, tapsirmalar tu'sinikli boliwi kerek. Metozlardi bul tilden bul tilge awdariw kerek, awdarma tiykarinda usini aytiw kerek tayaarlang'an psixologik testler yaki metodlardi awdariw awdariwshidan joqari bilimdanliq ha'm profetsional sipatlardi talap etedi. Bolmasa metodika o'z qa'dir qimbatin jog'altiw yaki kerekli sipatti aniqlamaslig'i yaki o'lschemesligi mu'mkin. Ha'tteki poverbol (awizsha) berilgen testlerdi tu'rli sharayaatlarda qollap aling'an mag'liwmatlardi sharqlaw basqishinda onin` mazmuni yaki maqseti o'zgergenligi ko'plep izertlewlerde sipatlang'an kankret etnopsixologik izertlewlerge qoyilatug'in ja'ne bir talap. Izertlewlerde ta'biyiy sharayaatlarda tekseriwsheler ushin tanis bolg'an jaylarda o'tkiziw. Sebebi etnopsixologik izertlewlerde ko'bnesi tu'rli jas ka'sip ha'm mag'liwmatqa iye bolg'an shaxslar qatnasadi.

Tema: Eksperimental psixologiya pa`ni predmeti ha`m waziypalari.

Reje:

1. Eksperimental psixologiya pa`ni metodologiyasi.
2. Eksperimental psixologiya tariyxi. Ilimiy psixologiyani` ju`zege keliw sebepleri.
3. Psixologiyaliq izertlewdin` tiykarg`i metodologiyaliq printsipleri.

Tiykargi tusinikler Ilim, empirik bilimler, teorialik bilim, verifikatsiya, falsifikatsiya, usil, izertleu, fakt, predmet, obekt, teoriya, modellestiriu, olsheu, ideografiyalik jantas.

1 Ilimnin` metodologiyasi haqqında tu`sinik

Bugin psixologlar iliminin baska tarauindagi kanigelerdi psixologiya ilim ekenligin isenliriuge urinbasada boladi. Birak bir katar psixologiyalik kitaplar yamasa makalalar gininokigannan keyin tabiyat yaki matematiklerde bul joninde tiykargi gumanlar payda boliui mumkin. Egerde psixologiya ilim bolsa, onda psixologiyalik usilga ilimiy bolgan barlik talaplar taraladi. **Ilim bul** adamzat xareketinin tarau, ol xakiyatlik olshemlerine juap Beretugin xakiyatlik xakkinda jana bilim. Ilimiy bilimnin paydaliligi, natijeliligi onin xakiyatliginin jiyindisi bolip esaplanadi. Iimpaz, anagiragin aytkanla, ilimiy xizmetkerler bul professional, ol oz jumisinde «xakiyatlik jalgan» printsipin basshilikka aladi. Bunnan tiskari «ilim» terminin bugingi kuni ilimiy usil arkali alingan barlik bilimler jiyindisine kirgizedi. Xakiyatlikti taripleu, tekst, strukturalik sxema, grafika, formula xam t.b. turinde saulelenetugin professorlar menen kubilislardin boljauin taripleu ilimiy jumistin natijesi boliuin tariypleu ilimiy jumistin natijensi boliui mumkin. Nizamlardi ashui, xakiyatlikti teoryalik jaktan tusindiriu ilimiy izertleudin ideali bolip esaplanadi. Birak ilimiy bilim teoryalar menen sheklenbeydi. Ilimiy juumaklardin xame Turlerin shartli turde «Emperik – teoryalik bilimler» korsetkishi menen tartipke saliuga boladi: birden bir fakt, emperik uliumalastiriu, model (ulgi), nizamshilik, nizam, teoriya. Bilimler sistemasi (jumistin natijesi) retindegi ilim tolikligi, Isenimligi, sistemaligi menen sipatlanadi. Xareket retindegi ilim aldi menenusil menen sipatlanadi. Usililimdi bilimler aliudin baska usillarinan (janalik, seziu, akil-oy, kundelikli tajiriybe xam t.b.). Ilimiy izertleu usili rattsional boladi. Ilimiy jamiyettegi Adam adamzat jumisinin bul tarauindagi baxalıklarga sherik bolip kalmastan, ilimiy usildi birden bir mumkin bolgan usil retinde kollaniui tiyis. Xakiyatlikti praktikalik xam teoryalik jaktan ozlestiriu usil xam operetsiyalar jiyindisi – «usil» tusiniginin usunday aniklamasin adebyatta jiyi ushiratiuna boladi. Usil xam operatsiyalardin bul sistemasi ilimiy jamiyet tarepinen tan aliniui tiyis. **Izertleu normasi degen ne?** T.Kun tarepinen usinilgan «normal ilim» degen tusinik arkali bul sorauga juap beriuge boladi. Ol ilimnin eki xar kiyli jagdayin, revolyutsiyalik fazani xam «normal ilim» fazasin ajiratadi: «Normal ilim» bir yamasa bir katar buringi ilimiy jetiskenliklerge tiykarlangan izertleu degendi anlatadi. Xazirgi kunlerde bunlay jetiskenlikler tariylenendi . «Normal ilim» tusinigi menen «paradigma» tusinie baylanisli. Paradigma – bul uliuma moyinlangan etalon (ulgi), ol nizam, teoriya, olardi praktikalik kollau, usil, uskeneler xam t.b. oz ishine kamtiytugin ilimiy izertleudin misali. Bul – xazir ilimiy jamiyette kabillangan ilimiy jumistin kagiydalari menen standartlari. Paradigmanin boliui ilim yamasa ayirim ilim panleri jetilisiuinin belgisi bolip tabiladi. Ilimiy psixologiyada paradigmanin turaklasiui. V.Vundt xam onin ilimiy mektebi jumislari menen belgileneli. Tabiiy – ilimiy eksperimental usilga tiykargi talaplardi psixologiyaga juklegen. Xazirge shekem usi prinspler tiykarinda dissertatsiyalik izertleuler jurgizilmekie, ilimiy makalalar xam monografiyalar jazilmakta. 20 asirdin ilimiy metodologiyasi rauajlaniuina K.Popper, I.Lakatos, P.Fayerabent, P.Xolton xam baskada ulli filosof xam ilimpazlar ulken eles kosti. Olar kerekli bilimler rauajlaniuin xam izertleushilerdin xakiykiy jumislarin tallauga tiykarlanadi. Olardin koz-karaslarina matematika, fizika, ximiya, biologiya, psixologiya xam baska da fundamental ilimlerde tiyisli tabiiy bilimlerdegi revalyuttsiya ulken tasir jasadi. Ilimge jantastin oziozgerdi. 19 asirde xakiyatlikka bolgan ilimiy koz karas keskin ozgerdi. Eski teoryalar baklau xam eksperiment penen biykarlandi. Iimpaz ilimiy omiri dauaminda kasipleslerdi algan eksperimental magliumatlardi tusindiriu ushin bir-birin biykarlaytugin bir katar izbe-iz teoryalardi alga suriui mumkin edi. Ol ozin ozinin ozinin teoryasi menen tenlestirmeytugin boldi. Teoriya ulken baxalik dep esaplanbadi xam uakitsha ikstrumentke aylandi. Solay etip,

kalegen teoriya – bul uakitsha kurulma xam kiyratiliui mumkin. Bilimlardin ilimiy olshemi tomendegiden ibarat: sonday bilim ilimiy dep moyinlanadi, ol emperik tekseriu barisinda biykarlaniui mumkin. Popper minaday kagiya islep shikkan: «Bizler bilmeymiz – biz tek boljaumiz mumkin».

Sin ratsinalizm koz-karasinan, eksperement – bul shinlikka jakin gipotezalardi biykarlaytugin usil. Statistikalik tekseriudin xam eksperementti rejelestiriudin xazirgi teoriyasi sin ratsinalizmnin logikasinan kelept shigadi. Ilimiy teoriyanin potentsional biykarlanu printsipin Popper falsifikatsiya printssipi dep ataladi. Ilimiy teoriyanin` potentsial biykarlaw printsipin Popper falsifikatsiya printsipi dep atadi. Ilimiy izertlewdin` aormativ prottsesi to`menlegishe 1.

1. Gipotezani (gipotezalardi) alg`a su`riw.
2. Izertlewdi rejelestiriw.
3. Izertlewdi ju`rgiziw.
4. Mawmatlardi tu`sindiriw.
5. Eski gipotezani biykarlag`anda, jan`a gipotezani (gipotezalardi) ta`riyplew.

Bul sxema nenii bildiredi? Birinshi gezekte, ilimiy izertlew du`zilisindegi ilimiy bilimlardin` mazmuni o`zgermeli o`lshemi bolip, al usil konstanta bolip tabiladi. Ilimpazlardi ilimiy ja`miyetlerge qanday bir idea, inanimg`a, teoriyag`a bag`iniw emes, al Jana bilimlardi birden bir usil menen aliwg`a sadikliq penen baylanistiradi. Biraq Popper using`an ilim modelinen kelip shig`atug`in usil jan`a bilimlardi bere almaydi, ol tek eski bilimlardi biykarlawg`a yamese bunnan bilay sin ushin oni ashig` qaldiriwg`a mu`mkanshilik beredi. Jan`a bilim ilimiy boljaw – gipoteza turinde payla boladi. Al gipotezani alg`a qoyiw, haqiyqatliq ha`m teoriya modelin quriw – bul intuittsiya ha`m do`retiwshilik prottsesleri. Olar ilimiy eksperement teoriyasin qarastiriwdan tisqari turadi. Usi ko`z-qarastan eksperement tan`lap aliwdin`, qadag`alawdin` usili g`ana bolip tabiladi. Jan`a bilimlardi basqa jollar menen qolg`a kargiziledi: empirik bilimlardi – baqlaw joli menen, al teoriyalik bilimlardi – intuittsiya boljawlardin` ratsional islep shig`a oiw joli menen. Ilimiy izertlew du`zilisinde usildan basqa ja`ne bir turaqli bo`lim – mashqala bar. Onin` ishine gipoteza da interpretatsiya da usil da kiredi. Ilimiy rawajlanuw barisinda gipotezalar ha`m teoriyalar o`zgeredi, dep Popper bir neshe ret atap o`tken. Paradigmalar o`zgeriw menen usil da qayta qarap shig`iladi, biraq eski mashqalalar qala beredi, Jana mashqalalar payda boladi. Sin ratsionalizmi jan`a bilim qaydan kelip shig`atug`ini jo`ninde hesh na`rse aytpaydi, eskisi qalayinsha joq bolatug`inin ko`rsetedi. Ol evalyuttsiyanin` sentitikaliq teoriyasina uqsas. Adamg`a usap, ideya sha`rtli tu`rde emes ha`m tosattan payda boladi, biraq nizamli tu`rde joq bolip ketedi. Solay etip, ha`zirgi ta`biyattaniwda pardigma psixologiyaliq usildin` tiykari boldi.

Psixologiyaliq izertlewdin` tiykarg`i metodologiyaliq printsipleri. Ilim adamzattin` ha`reketinin` qa`legen basqa tu`rinen o`zinin` maqsetleri, qurallari, sebepleri ha`m sha`rtleri menen o`zgeshelenedi. Egerde ilimnin` maqseti haqiyqatliqti aeiqlaw bolsa, onda onin` usili ilimiy izertlew` boladi. Izertlew, qorshag`an du`nyani taniwdin` stixiyaliq formalarina qarag`anda, ha`reketin` normasina – ilimiy usilg`a tiykarlanadi. Ona iske asiriw izertlewdin` maxsetlerin, quralların ta`n aliw`di ha`m aniqlaw`di na`zerde tutadi. Emperik ha`m teoriyalik izertlew`lerdi ajiratadi, biraq bul ajiratiw turaqli emes. A`dettesishe, izertlewdin` ko`pshiligi teoriyalik – emperik sipatqa iye. Qa`legen izertlew tutas ilimiy bag`darlama shen`berinde yamasa ilimiy bag`darlar rawajlanuw maqsetlerinde alip bariladi. Nartsisslik jeke Adam o`zgesheliklerin u`yreniwdi E.Fromm «o`tlesken agressii» sebeplerin izertlewdin` ilimiy bag`darlamasi shen`berinde alip barg`an. K.Levinnin` bag`darlamasin umtiliwshiliq da`rejeni ha`dden tis talaplardi izertlewler qoyiliwinin` tiykari bolg`an. Vyu F.Lomonov using`an kognitiv protseslerge qarim-qatnas protsessleri ta`sirin izertlew bag`darlamasi sensor ma`selelerdi birlikte sheshiw`din`, materialdi yadlaw`din`, oy-pikir protsesslerdi salistiriwdin` dinamikasin ha`m na`tiyjeligin izertlewdi keltirip shig`aradi.

Izertlewlerdi sipati boyinsha fundamental ha`m ta`jiriybeli, monopa`nlik ha`m pa`nler araliq, analitikaliq ha`m kompleksli tu`rlerge bo`liwge boladi. Fundamental izertlew bilimlardi qollaniwdin` na`tiyjeligin esapqa almag`an halda haqiyqatliqti biliwge bag`darlang`an.

Ta`jiriybeli izertlew konkret ta`jiriybeli ma`seleni sheshiwge paydalaniw kerek, bolg`an bilimlerde aliw maqsetlerinde alip bariladi. Monopa`nlik izerlewler ayirim ilim (ma`selen, psixologiya) shen`berinde ju`rgiziledi. Pa`nler araliq izerlewlerge uqsap izerlewler ha`r qiyli tarawdag`i qa`nigelerdin` qatnasiwin talap etedi ha` Ko`plegen alimlar, «ilimler»di emes, ad mashqalalardi klassifikatsiyalaydi. Bir neshe ilimiy pa`nler shen`berinde iske asiriladi. Olardin` ishine genetikaliq, injenerlik psixofiziologiya, etnopsixologiya ha`m sotsiologiya tarawindag`i izerlewler kiredi. Kompleksli mzerlewler usillir ha`m metodikalardin` sistemesi ja`rdeminde ju`rgiziledi. Analitikaliq izerlewler, izerlewshinin` pikanshe, haqiyqatliq aspekiinin` ju`da` za`ru`rlisin aniqlawg`ea bag`darlanadi. Ha`r bir izerlew bir qatar za`ru`rli basqishlardi o`z ishine aladi. Izerlew ma`sele qoyiw dan baslanadi: belgisiz na`rse ne? Kelesi basqishta ilimpaz izerlenip atirg`an mashqala boyinsha bar mag`laliwmatti tallaydi. Bul mashqala sheshmlgen boliwida mu`mkin. Egar izerlewshi burin alg`an na`tiyjelerde gu`manlansa, ol buring`i metodika boyinsha ja`nede izerlew ju`rgizip ko`riqi mu`mkin. Kelesi baskishta izerlewshi burin qollang`an usil ha`m metodikalardi tallaydi. En` do`retiwshilik payiti – jan`e metodika tabiwda. Jiwi jan`a metodika ilimiy tarawdi qayta o`zgerledi ha`m jan`a bag`dar payda etedi. B.Skinnerdin` «mashqalali qutisi» haywanlardi operant u`yretiw boyinsha bir qatar izerlewler ju`rgiziw ushin tiykar boldi. G.Ebngauzdin` «ma`nissiz buyinlari» dawamli yad jumisinin` bir qatar qiziqli nizamshiliqarin ashig` ja`rdemlesti. F.Galton egizeklerin` psixikalig o`zgesheliklerin, salistiriw usili ha`zirgi psixogenetikaliq izerlewlerge tiykar saldi.

Gipotezelerdi ta`riyplew kelesi a`hmiyetli basqish bolip tabiladi. Olardi tekseriw ushin ilimiy izerlew din` jobasi du`ziledi. Ol o`z ishine eksperiment ju`rgiziletug`in obiektlerdi – adamlandin` toparin tan`lawdi aladi. Izer`lew din` predmeti aniqlanadi. Izerlew orni ha`m waqti belgilenedi, eksperiment saninin` ta`rtibi aniqlanadi. Belgilengen joba boyinsha izerlew ju`rgiziw – kelesi basqish. Aniq eksperiment barisinda ba`rhama mag`liwmatlardin` da`slepki tallawi, olardin` matematikalig qayta isleniwi, interpretatsiya ha`m uliwmalastiriliwi alip bariladi. Tiykarg`i gipotezalar haqiyqatliqqa tekseriledi. Jan`a faktlar yamasa nizamlilqlar ta`riplenedi. Teoriyalar aniqlanadi yamasa biykarlanadi. Aniqlang`an teoriya tiykarinda jan`a juwmaqlar ha`m boljawlar islenedi. Maqsetleri boyinsha izerlewlerdi bir neshshe tu`rlerge bo`liwge boladi. Izleniw izerleniwleri birinshisine kiredi. Bul izerlewlerdi ayirim waqlari «Tik usili» dep te ataydi: «Bilayinsha islep ko`riyik, mu`mkin bir na`rse shig`ar». Bunday ilimiy jumislar izerlengen tarawda jan`a na`tiyjeler aliwg`a bag`darlanadi. Sin izerlewler – bul ekanshi tu`r. Olar teoriyalardi, u`lgilerdi, gipotezalardi, nizamlardi biykarlaw ushin ju`rgiziledi. Sin izerlewler bay teoriyalig ham emperikalig bilimler toplang`an tarawlarda ju`rgiziledi. Koplegen ju`rgiziletug`in aniqlawshi bolip tabiladi. Olardin` maqseti – teoriya faktlar menen nizamlilqlardi boljaytug`an shegaralardi aniqlaw. A`detteshe, da`slepki eksperimentalu`lgi menen salistirilg`anda, izerlewdi ju`rgiziw sha`rtleri, obekt metodika o`zgeredi. Ha`m aqirinda, son`g`i tu`r – bul sa`wlelendiriwshi izerlew. Oni alip `ariwdin` maqseti – aling`an na`tiyjelerdin` haqiyqatlig`in, isenimligin ha`m obektivligin da`l takirlarlaw. Har bir izerlew din` na`tiyjeleri ekinshi izerlewshi ta`reninen sa`wlelendiriliwi tiyis. Sonin` ushin jan`a effekt, nizamlilig ashilg`annan keyin, jan`a metodika jaratilg`annan keyin ka`plegen sa`wlelendiriwshi izerlewler payda boldi, olar da`slepki izerlewler na`tiyjelerin tekseriwi sha`rt. Sa`wlelendiriwshi izerlew – pu`tkil ilimnin` tiykari, sebebi ha`r bir eksperiment ekinshi izerlewshi ta`repien tastiyqlaniwi tiyis. Demek, eksperimenttin` usili ha`m aniq metodikasi intersubektiv boliwi tiyis. Tabiiy – ilimiy izerlew din` tnoriyasi bir qatar aniq boljawlarga su`yenedi. Birinshiden, bizin` pikirimizshe, waqit u`zliksiz na`rse, ol o`tmishten keleshekke bag`derleng`an. Uaqiyalar so`zsiz boladi. Sebep aqibetten burin boliwi mu`mkin emes. Ekinshiden, bizin` pikirimizshe, waqiyalar ju`z beretug`in ken`eslik izotropili. Ken`esliktin` bir tarawinja ju`z Bergen waqiya qa`legen basqa tarawda da du`z beredi. Aqirinda, bizin` pikirimizshe, du`nyadag`i waqiyalar bizler oladi biliw-bilmewimizge qaramastan, ju`z Bere beredi. Du`n`ya real ha`m obektiv.

Izertlewshi alatug`an ilimiy na`tiyje tiykarinda waqitqa g`a`rezli bolmawi kerek, yag`niy qubilis, nizamlilig, nizam waqitqa qarag`anda invariantli. Izerlewshi aling`an na`tiyjeler

Lopdondn jasawshi adamg`ada, No`kiste jasawshi adamg`ada haqiyqiy boliwinda iseniwi kerek. Qa`legen jag`dayda ma`seleni sheshiw basqishlerinin` izbe-izligi - ma`seleni qoyiw, jag`daylardi tallaw, inkubatsiya, gipotezalardi alg`e su`riw, funktsionalliq sheshim, konkret sheshim, sheshimdi tekseriw ha`m da`lillew – bir boliwi tiyis. Ma`seleni sheshiw basqishlarin izertleytug`in Rossiya psixologi Britaniya psixologi alg`an mag`liwmatlardi aliwi kerek. Aqirinda, ilimiy bilim intersubektiv boliwi tiyis, yag`niy ilimiy natiyje izerlewshinin` minez-qulqinan, onin` sebeplerinen, intuitsiyasinan g`a`rezli bolmawi kerek. Ilimiy bilim onin` iyelerin bo`lek jasay almaydi, biraq obektiv derekke iye. Solay etip, ilimiy na`tiyje ken`islik, waqit izertlew`din` obektleri menen subektlerine qarag`anda invariantli boliwi tiyis. Jaqing`a shekem ilimiy na`tiyje usilg`a g`a`rezli emes dep kelindi. Biraq **20** - a`sirdin` basinda ilimiy oy pikirde payda bolg`an «kvant – mexanikalik revolyutsiya» basqa jantasti keltirip shig`ardi.

Belgili metodolog P.Bunge ilimler arasinda o`zgeshelikler kirgizdi, onda usillar izertlewler na`tiyjelerine g`a`rezli emes, al na`tiyje ha`m obektpenen operatsiya invariant du`zedi: fakt, obiekt qa`siyetlerinin` funktsiyasi bolip tabiladi. Son`g`isina psixologiya da kiredi. Sonin` ushin ilimiy basilmalarda mag`liwmatlar aling`an usildin` tariypin beriw kerek. Bul talaplar ideal izertlewge ha`m onin` ideal natiyjesine tiyisli. Shininda waqittin` ha`r qiyli payitlari bir qiyli emes: ol waqittie ha`r bir kelesi payitinda basqasha boladi. Kenislik izotopli emes. Ekviialentnost toparina kirgiziwi mu`mkin bolg`an eki bir qiyli obektler joq. Adamlardin` ha`r biri unikal, ha`r kimnin` o`z tag`diri boladi. Egizeklerin o`zleri waqittin` ha`r qiyli payitlarinda tuwiladi. Izertlewler de unikal boladi. Sonin` ushinda basqa sharayatlarda eksperimentti toliq uqsas o`tkiziwge bolmaydi. Teoriyalik idialastirilg`an obekti haqiyqatliq bo`leginin` belgi – simvolikalik modeli bolip tabiladi. Teoriyada ta`riyplengen nizamlar haqiyqatinda shinliqti emes, al idialastirilg`an obekti ta`riypleydi. Du`zilisi boyinsha aksiomalliq ha`m gipoteza-deduktivlik usillar o`zgeshelenedi. Birinshi aksioma sistemasina quriladi; ekinshi emperik, induktiv tiykarina iye boljawlarga quriladi. Matematikalik apparatqa tiykarlanbag`an sapaliq, formalastirilg`an ha`m formal teoriyalar boladi. A.Maslaudin` kontseptsiyasin, P.Fnstinjerdin` dissonans teoriyasin, D.Gibsonnin` qabillawdin` ekologiyaliq kontseptsiyasin sapaliq teoriyalarga kirgiziwge boladi. O`zinin` du`zilisinde matematikalik apparati qollanug`in formalastirilg`an teoriyalar – bul D.Xomanstin kognitiv balans teoriyasi, D.Kellinin` jeke konstruktiv teoriyasi. Ma`selen, D.Rashtin` testtin stoxastika teoriyasi formal teoriyasi bolip tabiladi. V.A.Lefevrdin` «biyg`a`rez erkli subektin` u`lgisi» ku`shli formalastirilg`an teoriyalar qatarina kiriwi mu`mkin. Teoriyanin` empirik tiykari ha`m boljaw quwati ajratiladi. Teoriya haqiyqatliqti ta`riyplew ushin g`ana jaratilmaydi, teoriyanin` bahalilig`i ol shinliqtin` qanday qubilislarin boljawi mu`mkinliginde. Ad hos teoriyasi en` a`zzi teoriya bolip tabiladi, ol tek belgili qubilis ha`m nizamlarlardi tu`sinuwushin mu`mkinshilik beredi. Sin ratsionalizm ta`repderleri pikirinshe, teoriyanin` boljawina qarama=qarsi keletug`in eksperimental natiyjeler ilimpazlardi olardan bas tartiwg`a iytermelew kerek. Biraq ta`jiriyyede teoriyalik boljawlarga sa`ykes kelmeytug`in empirik mag`liwmatlar teoritiklerdi teoriyani jetilistiriwge, olardin` tiykarig`i binasina qosimg`a «jaylar» quriwg`a iytermelew mu`mkin. Bunnan tisqari, eksperimentti ju`rgiziw yamasa onin` natiyjelerin interpretatsiyalaw metodikasi jetilispegen boliwi mu`mkin. Jiwi izertlewshiler eki teoriyadan baslaytug`in faktlar menen kelisedi. Bul ilimpazlar shinliqqa biyparwa qaraydi degendi an`latpaydi. Jan`a alternativ teoriya payda bolg`ang`a shekem teoriyani biykarlawdin` qa`jeti joq. Teoriya «janli» boliwi kerek, sonin` ushin ha`r bir eksperimental biykarlawg`a ol o`z du`zilisinin` o`zgeriw menen juwap beriw tiyis. A`dettegishe, belgili waqitta bir emes, al eki yamasa onnan da ko`pteoriyalar boladi. Ma`selen, psixofizikada bosag`a teoriyasi ha`m sensor dawamliliq teoriyasi ten` ha`reket etedi. Jeke psixologiyada bir neshe jeke adamnin` faktorliq u`lgisi bar (G.Ayzenka modeli, R.Kettel modeli, «U`lken beslik» modeli ha`m t.b.). Belgili metodolog Faysrabend «taysalliq printsipin» alg`a qoyadi: Eski teoriyadan bas tart paw, ha`tteki og`an qarama-qarsi keletug`in faktlardi «Ilim negizinde anarxiyalik karxana bolip tabiladi. Ma`selen, biz jaqsi tasiyqlang`an teoriyalarga yamasa tiykarlang`an eksperimental na`tiyjege qarsi keletug`in gipotezadan paydalaniwimiz mu`mkin. Konstruktiv ha`reket etip ilimni rawajlanliriwimiz mu`mkin. (R.Fasterabend, 1986).

Tema: Ilimiy-izertlewdiñ uliwmalıq ko`rinisi.

Reje:

1. Ilimiy izertlewdi o`tkeriwdin` tiykarg`i basqishlari.
2. Izertlewdiñ psixologiyalıq gipotezasi.
3. Ilimiy izertlew gipotezasin empirik tekseriw tu`sinigi.

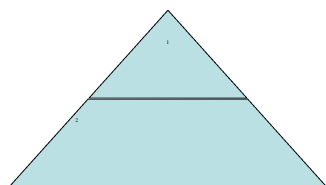
1. Ilimiy izertlewdi o`tkeriwdin` tiykarg`i basqishlari.

Mashqalani qoyiw - qa`legen izertlewdiñ basi. Ha`m en` a`piwayi, «balalar» sorawlari («Aspan nege ko`k? yamasa Kim Ku`shli: kit pe yaki pil me?») mashqalanin` prototipi bolip tabiladi. Aniq zatti tastiyqlaw g`ana izertlewdi talap etpedi. Sizin` taslag`an predmetlerin`izdin` barlıg`i to`menge tu`sedı – bul aniq na`rse. Biraq kosmoskorabilindegi denelerli baqlag`anda bul «haqiyqatlıq biykarlanadi. Kizil ren`di jasil ren`nen, ko`k ren`di sari ren`nen an`sat ayiriwg`a boladi, biraq ko`riw mu`mkinshiligi joq adamlar bul ren`lerdi ayira almaydi. Bir maqsetke umtilg`an adamlar jaqsiraq eksperimentatordın` jeke belgileri izertlewdiñ barisina, eksperiment ju`rgizilip adamg`a, mag`liwmatlardi qarastiriw o`zgesheliklerine ta`siro jasaydi

Xaqiyqiy izertlew idealg`a sa`ykes kelmeydi. Ideal izertlewden awisiw jasap atirg`an dunyanin` a`zgesheliklerinen kelip shiqqan. Ilimiy usil idealg`a maksimal jaqin na`tiyje beriwi, bul basqa ga`p. Waqittin` ha`r qiyli payitlarina tiyisli o`lshnmler tuwrali biz ha`mme waqitta aytiwimiz kerek. O`zlerimizdi ideal, kompetenli eksperimentatorlar dep sanaymiz.

Ideal izertlewden awisiwlardi azaytiw ushin eksperimentti jobalastiriwdin` ha`m alinan mawmatlardi qayta islewdiñ ayriqsha usillari qollaniladi. «Real izertlew termini bul izertlew tabiiy protsesti tolig`i menen qamtiydi degen pikirdi an`latiw mu`mkin, biraq shininda bul ko`rinis – illyuziya. Ha`r bir «real izertlew» barisinda haqiyqatlıqtin` bir bo`legin jasalma tu`rde ayirip aladi. Bul bo`lek izertlwdin` predmeti retinde qabillanadi, eksperimentator ta`reninen «qadag`alanadi». Bunnan tisqari, baqlaw yamasa izertlew jurgizilgen sharayatlar, eksperimental ta`sir, izertlew obektlerin tan`law na`tiyjege ta`sir jasaytug`in faktorlar bolip tabiladi. Sonin` ushinda haqiyqatlıqta ju`z beretug`in qubilislar menen protsesslerdi ha`m izertlew berisinda biz baqlaytug`in yamasa sa`wlelendirirtug`in analoglardi ayiriw kerek. Eytıl`anlardı a`piwayi sxema menen uliwmalasitirayiq:

Ideal izertlew

Izertlengen
haqiyqatlıq

Real
izertlew

Real izertlewdiñ ideal izertlewge sa`ykesligin ishki validlik dep ataladi. Real izertlewdiñ izertlenip atirg`an ob`ektiv haqiyqatlıqqa sa`ykesligin sirtqi validlilik dep ataymiz. Ha`m aqirinda ideal izertlewdiñ haqiyqatlıqqa sa`ykesligin teoriyalıq yamasa pragmatikalıq validlilik dep ataymiz. Sebebi, «ideal izertlewdiñ» jobasi izertlew gipotezasinan haqiyqatlıqtin` teoriyalıq ideallasıwinan kelip shig`adi.

Eksperiment teoriyalıq boljawlardı tekseriw ushin qoyiladi. Tioriya haqiyqatlıqtin` bir bo`legi (teoriya predmeti) haqqında bidimlardin` ishki qarama-qarsi emes sistemasi bolip tabiladi. Teoriya elementleri logikalıq jaqtan bir-birine g`a`rezli. Onin` mazmuni teoriya tiykarinan kelip shig`adi. Teoriyalıq bilimlardin` Ko`plegen tu`rleri bar: nizamlar, klassifikatsiya ha`m tipologiya, u`lgiler, sxemalar, gipotezalar ha`m t.b. Teoriya ilimiy bilimnin` en` joqarı tu`ri retinde xizmet atqaradi.

Ha`r bir tioriya o`z ishine to`mendegi tiykarg`i komponentlerdi kirgizedi:

- 1) Empirik tiykardin` negizi (faktlar, empirik nizamliqlar);

- 2) baris - da'slepki sha`rtli mu`mkinshiliklerdin` ko`pshiligi (aksiomler, postulatlar, gipotezalar), olar ideal obektin` teoriyasın ta`piyleydi;
- 3) teoriyanın` logikasi – teoriya shen`berinde mu`mkin bolg`an logikalıq juwmaqtin` qag`ıydalar ko`pligi;
- 4) tiykarğ`i tioriyalıq bilimlerdi quraytug`ın teoriyadag`i tasiyiqlawlardın` ko`pshiligi.

Teoriyalıq bilimlerdin` komponentleri tu`rlishe payda boladı. Teoriyanın` empirik tiykarları eksperiment ha`m baqlaw mag`liwmatların interpretatsiyalaw na`tiyjesinde alinadı. Logikalıq juwmaqtin` qag`ıydaların bul teoriyanın` shen`berinde aniqlaw mu`mkin emes. Postulatlar menen boljawlar – intuitsiya o`nimlerin qayta ratsional islerdin` aqibeti. Postulatlar bolsa teoriyanın` empirik tiykarların tu`sindiriw ushin qollaniladı.

Teoriyalıq idialastirilg`an obekti haqıyqatlıq bo`leginin` belgi – simvolikalıq modeli bolip tabiladı. Teoriyada ta`riyplengen nizamlar haqıyqatında shinliqtı emes, al idialastirilg`an obekti ta`riypleydi.

2. Izertlewıdin` psixologiyalıq gipotezasi.

Du`zilisi boyınsha aksiomallıq ha`m gipoteza-deduktivlik usillar o`zgeshelenedi. Birinshi aksioma sistemasına quriladı; ekinshi emperik, induktiv tiykarına iye boljawlarg`a quriladı. Matematikalıq apparatqa tiykarlanbag`an sapalıq, formalastirilg`an ha`m formal teoriyalar boladı. A.Maslaudın` kontseptsiyasın, P.Fnstinjerdin` dissonans teoriyasın, D.Gibsonnıń qabillawdin` ekologiyalıq kontseptsiyasın sapalıq teoriyalarg`a kirgiziwge boladı. O`zinin` du`zilisinde matematikalıq apparati qollanatuğ`ın formalastirilg`an teoriyalar – bul D.Xomanstin kognitiv balans teoriyası, D.Kellinin` jeke konstruktiv teoriyası. Ma`selen, D.Rashtin` testtin stoxastika teoriyası formal teoriyası bolip tabiladı. V.A.Lefevrdin` «biyg`a`rez erkli subektin` u`lgisi» ku`shli formalastirilg`an tioriyalar qatarına kiriwi mu`mkin.

Teoriyanın` empirik tiykari ha`m boljaw quwati ajratiladı. Teoriya haqıyqatlıqtı ta`riyplew ushin g`ana jaratılmaydı, teoriyanın` bahalilig`i ol shinliqtin` qanday qubilisların boljawi mu`mkinliginde. Ad hos teoriyası en` a`zzi teoriya bolip tabiladı, ol tek belgili qubilis ha`m nizamlıqlardı tu`siniwushin mu`mkinshilik beredi.

Sın ratsionalizm ta`repderleri pikirinshe, teoriyanın` boljawına qarama-qarsi keletug`ın eksperimental natiyjeler ilimpazları olardan bas tartiwg`a iytermelewı kerek. Biraq ta`jiriyyede teoriyalıq boljawlarg`a sa`ykes kelmeytug`ın empirik mag`liwmatlar teoritiklerdi teoriyanı jetilistiriwge, olardin` tiykarğ`i binasına qosıng`a «jaylar» quriwg`a iytermelewı mu`mkin. Bunnan tisqari, eksperimentti ju`rgiziw yamasa onin` natiyjelerin interpretatsiyalaw metodikasi jetilispengen bolıwi mu`mkin. Jiwi izertleu`shiler eki teoriyadan baslaytuğ`ın faktlar menen kelisedi. Bul ilimpazlar shinlıqqa biyparwa qaraydı degendi an`latpaydı. Jan`a alternativ teoriya payda bolg`ang`a shekem teoriyanı biykarlawdin` qa`jeti joq.

Teoriya «janlı» bolıwi kerek, sonin` ushin ha`r bir eksperimental biykarlawg`a ol o`z du`zilisinin` o`zgeriwı menen juwap beriwı tiyis.

A`dettesishe, belgili waqıtta bir emes, al eki yamasa onnan da ko`pteoriyalar boladı. Ma`selen, psixofizikada bosag`a teoriyası ha`m sensor dawamlılıq teoriyası ten` ha`reket etedi. Jeke psixologiyada bir neshe jeke adamnıń faktorlıq u`lgisi bar (G.Ayzenka modeli, R.Kettel modeli, «U`lken beslik» modeli ha`m t.b.).

Belgili metodolog Faysrabend «taysallıq printsipin» alg`a qoyadı: Eski teoriyadan bas tartıw, ha`tteki og`an qarama-qarsi keletug`ın faktları «Ilim negizinde anarxiyalıq karxana bolip tabiladı. Ma`selen, biz jaqsi tasiyqlang`an teoriyalarg`a yamasa tiykarlang`an eksperimental na`tiyjege qarsi keletug`ın gipotezadan paydalaniwimiz mu`mkin. Konstruktiv ha`reket etip ilimdi rawajlanliriwimiz mu`mkin. (R.Fasterabend, 1986).

Mashqalani qoyiw - qa`legen izertlewıdin` basi. Ha`m en` a`piwayı, «balalar» sorawları («Aspan nege ko`k? yamasa Kim Ku`shli: kit pe yaki pil me?») mashqalanın` prototipi bolip tabiladı. Anıq zatti tasiyqlaw g`ana izertlewı talap etpedi. Sizin` taslag`an predmetlerin` izdin` barlıg`i to`menge tu`sedi – bul anıq na`rse. Biraq kosmoskorabilindegi denelerli baqlag`anda bul «haqıyqatlıq biykarlanadı. Kizil ren`di jasil ren`nen, ko`k ren`di sari ren`nen an`sat ayiriwg`a boladı, biraq ko`riw mu`mkinshiligi joq adamlar bul ren`lerdi ayira almaydı. Bir maqsetke

umtilg`an adamlar jaqsiraq jumis isleydi. Biraq olardin` motivatsiyasi optimumnan asip tu`sse (Yerks Dodyun nizami), ha`rekette qa`teler ko`biyip ketedi, u`yreniw a`ste-aqirinliq penen ju`redi. Adam u`yrenisken sharayatlarda mashqalalar bolmaydi. Du`nyanin` ha`m adamlardin` ruwhiy belsendiligi o`zgnriwi menen g`ana mashqalalar payda boladi. Turmisliq mashqalag`a qarag`anda ilimiy mashqala belgili ilimiy taraw terminlerinde ta`riyplenedi. Ol operatsiyalasqan boliwi tiyis. «Quyash nege nur to`gip tur?» - bul soraw, meshqala emes, sebebi o`z sheshiminin` qurallar tarawina ha`m usilina ko`rsetpeydi.

Mashqalani qoyiw gipotezani ta`riyplew menen dawamlanadi. Meshqala qaydan kelip shig`adi. Ilimde mashqalani ta`riyplew – bul «defitsitti tabiw», ta`riylew ushin mag`liwmattin` jetispewi. Du`nya haqqindag`i bilimlerde dan`aliqlar tabiw mu`mkinshiligi – izert`lewshi uqibinin` bas ko`rsetkishlerinin` biri.

Solay etip, mashqala payda boliwinin` to`mendegi basqishlarin` ajiratiwg`a boladi.

- haqiyqatlaq haqqinda ilimiy bilimlerde jetispewshiliklerdi aniqlaw;
- a`piwayi til da`rejesinde mashqalani ta`riyplew;
- mashqalani ilimiy pa`n terminlerinde tariyplew.

Ekinshi basqish za`ru`r, sebebi a`piwayi til da`rejesine o`tiw bir ilimiy tarawdan ekinshisine o`tiw mu`mkinshiligin beredi. Ma`selen, adamlar minez-qulqindeg`i agressiya sebeplerin` psixologiyaliq faktorlarda emes, al biogenetikaliq faktorlarda izlewge ha`m mashqalani basqa terminlerde ta`riyplewge boladi. Astrologiyaliq bilimlerden paydalanip, mashqalani basqa terminlerde ta`riyplewge boladi.

Solay etip mashqalani ta`riyplew, biz onin` mu`mkin bolg`an sheshimlerin` izlew shen`berin qarastiramiz ha`m izertlew din` gipotezasin` alg`a qoyamiz. Mashqala – bul ritorikaliq soraw, oni izertlewshi ta`biyatqa qoyadi, biraq og`an juwapti o`zi izledi. «Mashqala» tu`sinigi filosofiyaliq ta`riypin` de keltiriyik. «Mashqala – bul du`nyataniw barisinda o`ektiv payda bolatug`in soraw yamasa sorawlar kompleksi, olardi sheshiw anag`urlim ta`jiriyeveli yamasa teoriyaliq qizig`iwshiliq payda etedi» (Filosofskiy entsiklopedisheskiy slovar, 1989). Mashqalalar real mashqalalarg`a ha`m «pseudomashqalalarg`a» ajiratiladi. Bunnan tisqari, sheshilmeytug`in mashqalalar klassi bar (altindi sinapqa aylandiriw, «ma`n`gi dwigatel»di oylap tabiw ha`m t.b.). Mashqalanin` sheshilmewin` da`lillewdin` o`zi oni sheshiw din` bir tu`ri bolip tabiladi.

3. Ilimiy izertlew gipotezasin` empirik tekseriw tu`sinigi

Gipoteza – bul ilimiy boljaw, ol ele tastiyqlanbag`an ha`m biykarlanbag`an teoriyadan payda boladi. Ilimnin` metodologiyasinda teoriyaliq ha`m empirik boljawlar ajiratiladi. Birinshileri tiykarg`i bo`lam retinde teoriyanin` quramina kiredi. Teoriyaliq gipotezalar teoriyadag`i ishki qarama-qarsiliqlardi biykarlaw yamasa tnoriya ha`m eksperimental na`tiyjelerdegi kelispewshiliklerdi joq etiw ushin alg`a qoyiladi. FASTERabend usinday gipotezalar haqqinda so`z etedi. Ilimiy gipoteza falsifikatsiyalaw (eksperimentte biykarlaniw) ha`m verifikatsiyalaw (eksperimentte tastiyqlaw) prinsplerine juwap beriwi tiyis.

Bizlerdi gipotezalardin` ekinshi tu`ri qiziqtiradi. Bul mashqalani eksperimental izertlew usili menen sheshiw ushin alg`a qoyilg`an bolawlar. Bunday boljawlar teoriyag`a tiykarlaniwshi sha`rt emes eksperimental gipotezalar dep ataladi. Anig`irag`in aytqanda, payda boliwi boyinsha gipotezalar u`sh tu`rin ko`rsetiwge boladi. G`ipotezalardin` birinshi tu`ri haqiyqatliqtin` teoriyasina yamasa u`lgisine tiykarlanadi ha`m boljawlar, bul teoriya ha`m u`lgilerdin` aqibetleri bolip tabiladi. Olar konkret tnoriya yamasa u`lgi aqibetlerin` tekseriw ushin xizmet etedi. Ekmnshi tu`ri – ilimiy eksperimentel teoriyalar, olar da anaw yamasa minaw teoriyalar, nizamlardi tastiyqlaw yamasa biykarlaw ushin qoyiladi, biraq olar olar bar teoriyalarg`a tiykarlanbaydi, al Fayeraben prinspi boyinsha tariyplenedi? «barliq na`rse mu`mkin». «Ne ushin usilayinsha emes?» - bul izertlewshinin` sorawi. U`shinshi tu`ri `ulempirik gipotezalar, bular qandayda bir teoriyag`a yamasa u`lgige baylanisli bolmaydi, al, usi konkret jag`day ushin ta`riyplenedi. Eksperimental tekseriwden keyin bunday gipoteza faktqa aylanadi, biraq usi konkret jag`day ushin.

Sonin` menen birge, qalegen eksperimental gipotezalardin` tiykarg`i o`zgesheligi onin` operatsiyalau`inda. Kullasi olar konkret eksperimental protsedura terminlerinde ta`riyplenedi.

Olardi tikkeley tekseriw boyinsha ba`rhama eksperiment ju`rgiziwge boladi. Mazmuni boyinsha gipotezalardi: A) qubilislarg`a; B) qubilislar arasindag`i baylanislarig`a; V) qubilislar arasindag`i sebepli baylanislarg`a bo`listiriwge boladi.

Gottsdanker eksperimental gipotezalardin` to`mendegi tu`rlerin ajiratadi:

- Kontrgipoteza – tiykarg`i boljawg`a alternativ eksperimental gipoteza; avtomatik tu`rde payda boladi;

- u`shinshi basekeles eksperimental gipoteza - g`arezli o`zgermelinin` biyg`arez o`zgermelige ta`siri joq ekenligi haqqinda eksperimental gipoteza; tek laboratoriya eksperimentinde tekseriledi;

- da`l eksperimental gipoteza – laboratoriya eksperimentinde birden-bir biyg`arez o`zgermeli ha`m g`arezli arasindag`i qatnasiqlar haqqinda boljaw, tekseriw biyg`arez o`zgermelini ajiratiwdi ha`m onin` sha`rtlerin «tazalawdi» talap etedi;

- maksimal (yamasa minimal) o`lshem haqqinda eksperimental gipoteza - biyg`arez o`zgermelinin` qanday da`rejesinde g`arezli o`zgermeli maksimal (yamasa minimal) ma`ngige iye bolatug`ini jo`ninde boljaw;

- absolyut ha`m proportsional qatnasiqlar haqqinda eksperimental gipoteza – g`arezli o`zgermelinin` a`ste-aqirin (sapaliq) o`zgeriwinin` biyg`arez o`zgermelinin` a`ste-a`qirin (sapaliq) o`zgeriwi menen qatnasi jo`ninde da`l bolja; ko`p da`rejeli eksperimentte tekseriledi;

- bir qatnasiq penen eksperimental gipoteza – bir biyg`arezli o`zgermeliler arasindag`i qatnasiqlar jo`ninde boljaw. Bir qatnasiq penen eksperimental gipotezani tekseriw ushin faktor eksperimentti paydalaniwi mu`mkin, biraq ekinshi biyg`arez o`zgermeli qadag`alawshi bolip tabiladi;

- aralas eksperimental gipoteza – bir jaqtan eki (yamasa bir qatar) biyg`arez o`zgermelilerdin` belgili u`ylesiwi arasindag`i ekinshi jaqtan ha`m g`arezli o`zgermeli arasindag`i qatnasiqlar haqqinda boljaw.

Izertlewshiler ilimiy ha`m statikaliq gipotezalardi ajiratadi. Ilimiy gipotezalar mashqalani mu`mkin bolg`an sheshim retinde tariypleydi. Statikaliq gipoteza matematikaliq statika tili menen ta`riyplegen belgisiz parametrge tiyisli tasiyqlaw. Qa`legen ilimiy gipoteza statika tiline awdariwdi talap etedi. Qa`legen sebepli baylanislar ha`m qa`legen qubilis nizamliqlarin tu`sindiriw ushin ko`plegen tu`sindirmeler keltiriwge boladi. Eksperimentti sho`lkemlestiriw barisinda gipotezalardin` sani ekige shekem kisqaradi: tiykarg`i ha`m alternativ. Statikaliq gipotezalardi teksergende tek eki tu`sinik qollanadi. Aniq eksperiment ju`rgizilgennen keyin keyin ko`plegen statikaliq gipotezalar tekseriledi, sebebi ha`r bir psixologiyaliq izertlewde bir neshe parametrlar esapqa alinadi. Ha`r bir parametr bir neshshe statistikaliq o`lshemler menen sipatlanadi: orayliq tendentsiya, o`zgermelik, bo`listiriw. Bunnan tisqari, parametrlardin` baylanis o`lshemlerin ha`m bul baylanislaridin` bahalig`in aniqlawg`a boladi.

Solay etip, eksperimental gipoteza eksperimentti, al statistikaliq gipoteza – esapqa aling`an parametrlardi salistiriw protsedurasin sho`lkemlestiriw ushin xizmet etedi. Yag`niy statistikaliq gipoteza empirik izertlewlerdin` mag`liwmatlarin matematikaliq interppretatsiyalaw basqishinda za`ru`r. Ta`biyyiy, statistikaliq gipotezanin` ko`p sani tiykarg`i eksperimental gipotezani tasiyqlaw yamasa, anig`irag`i biykarlaw ushin za`ru`r. Eksperimental gipotezani – birlenshi, statikaliq – ekilenshi. Eksperimentte biykarlanbag`an gipotezalar teoriyaliq bilimlardin` kompanentlerine: faktlerge, nizamliqlarg`a, nizamlang`a aylanadi. Gipotezalardi qoyiw ha`m biykarlaw protsessii izertlewshi jumisinin` anag`urlim do`retiwshilik basqishi dep esaplawg`a boladi. Gipotezalardin` sani ha`m sapasi izertlewshinin` uliwma do`retiwshilik qa`bileti menen belgilenedi. Juwmaqlap aytqanda eksperimenttegi teoriyani tikkeley tekseriwge bolmaydi. Teoretikaliq ta`riypler universal bolip tabiladi; olardan jeke juwmaqlar shig`ariladi, olar **gipotezalar** dep ataladi. Olar mazmunli, biykarlaniwi mu`mkin, eki alternativa tu`rinde ta`riyaleniwi tiyis. Egerde eksperimentte jeke na`tiyjeler tasiyiqqlanbasa, teoriya biykarlanadi.

Eksperiment na`tiyjeleri mu`mkinshilik беретug`in juwmaqlar assimetriyali boladi: gipoteza biykarlaniwi mu`mkin, biraq hesh qashan aqirg`i sheshim retinde qabillanbaydi. Qa`legen gipoteza kelesi tekseriw ushin ashiq..

Tema: Eksperiment o`tkeriv ta`rtibi.

Reje:

1. Erkin ha`m g`a`rezli o`zgeriwshiler Randomizatsiya.
2. Aralasiwshi faktorlar.
3. Ishki validlikke qa`wip tuwdiriwshi faktorlar

Ha`zirgi ilimnin` barliq usillari teoriyalik ha`m empirikalik tu`rlerine bo`linedi. Bel bo`listiriw sha`rtli. O`z o`zgesheligine iye modellestiriw usili o`z betinshe usil bolip tabiladi. Bunnan tisqari, teoriyalik ha`m empirik usillardan interpretatsiyaliq usillar mag`limatlardi beriw ha`m qayta islew usillari ajratiladi.

Teoriyalik izertlew ju`rgizgende ilimpaz haqiyqatliqtin` o`zi menen emes, al formula, ken`islik – dinamikaliq u`lgiler sxemalar ha`m t.b. menen jumis alip baradi. Teoriyalik jumis «yaddan» alip bariladi.

Empirik izertlew din` teoriyalik qurilmalardin` durislig`in tekseriw ushin ju`rgiziledi; ilimpaz obekt penen jumis alip baradi. Empirik izertlew din` mag`liwmatlarin qayta islep ha`m interpretatsiyalap, eksperimentator teoretike uqsap grafikler, kesteler formulalar menen is alip baradi, biraq bul ha`rekettin` sirtqi ko`rinishinde ju`z beredi: sxemalar siziladi, kompyuter din` ja`rdeminde esaplar shig`ariladi ha`m t.b. Teoriyalik izertlewde «oy pikir eksperimenti» ju`rgiziledi, onda izertlew din` idealastirilg`an obekti ha`r qiyli jag`dayda qoyiladi ha`m logikalik pikir ju`rgiziw arqali onin` mu`mkin bolg`an ha`reketine tallaw jasaladi.

Modellestiriw usili teoriyalik usildan da, empirik usildan da ayriqshalanadi. Modellestirilgende izertlewshi analogiya usilinan paydalanadi. Eksperiment ju`rgiziwshi analogiya usilinan qollanadi, al teoritik Aristoteli slep shiqqan deduktiv usilinan paydalanadi.

Modellestiriw di qollanatug`in izertlewshige model (u`lgi) obektin` analogi bolip tabiladi. Modellestiriw sonday jag`dayda qollanadi, eger obektin` eksperimental izertleniwi mu`mkin bolmag`an unikal sistemalar yamasa ruhiy jaqtan eksperiment ju`rgiziw mu`mkin bolmag`an obektler kiredi. Ayirim jag`daylarda qolayiq printsipinen yamasa eksperimenttin` ekanomikalik jag`in esapqa alip u`lgi tan`lap alinadi. Ma`selen, gigant Kemeni izertlew din` ornina onin` ju`rgiziw mu`mkinshiligi u`lgide sinap ko`riledi. adamnin` ha`reketlerin izertlewde onin` «biologiyaliq modellari» - tishqanlar, maymillar, qoyanlar sinap ko`riledi.

«Fizikalik» ha`m «belgi – simvollig» modellestiriw ajratiladi. «Fizikalik» model eksperiment qoyilip izertlenadi. «Belgi simvollig» model, a`dettegishe quramali komyuter bag`darlamasi tu`rinde iske asiriladi. Modellestiriw usilinin` «sirtqi» validligi mashqalasi ju`da` quramali, sebebi onin` na`tiyjesi izertlew obektinin` onin` analogi menen sa`ykeslik o`lshemine baylanisli.

Uliwma ilimiy usillarg`a to`mendegiler kiredi:

- 1) baqlaw;
- 2) eksperiment;
- 3) o`lshem.

Studentlerge birinshi tanistirilg`an usil – bul **baqlaw**. Bir qatar ilimlerde birden-bir empirik usil. Astronomiya klassikalik baqlaw ilimi bolip tabiladi. Onin` barliq jetiskenlikleri baqlaw texnikasinin` jetilisiwi menen baylanisli. Ha`reketshen` ilimlerde de baqlaw u`lken a`hmiyetke iye. Etologiyada (haywanlardin` ha`reketi jo`nindegi ilimde) tiyarg`i na`tiyjeler haywanatlardin` ta`biyiy jag`daylardag`i aktivlini u`stinen baqlaw ju`rgiziw ja`rdeminde aling`an. Fizika, ximiya, biologiyada da baqlaw u`lken ma`nige iye. Haqiyqatliqti izertlew din` idiogafiyaliq jantasida baqlaw menen baylanisli.

Idiografiyaliq jantas qubilis penen waqiyalardi baqlaw di talap etedi. Tariyxiy pa`nlerde ol ken` qollaniladi. Psixologiyada da u`lken a`hmiyetke iye. A.RLuriy din` «U`lken yad tuwrali kishkene kitapsha» yamasa Z.Freyd tin` «Leonardo da Vinchi» kitaplarin yadqa aliwg`a boladi.

Idiografiyaliq jantasqa noyetetikaliq jantas qarsi turadi. Bul izertlew rawajlaniw din` uliwma nizamlarin, obektlerin o`z-ara ha`reketlerin aniqlaydi.

Izertlenetug`in obektti bir mahsetke bag`darlang`an, sho`lkemlesken qabillaw baqlaw dep ataladi. Bul baqlawdin` na`tiyjelerin ko`rsetiw obekttin` ha`reketin ta`riyplew delinedi.

Baqlaw tikkeley yamasa texnikaliq qurallardan ha`m mag`liwmatlardi esaptan o`tkiziw usullarinan paydalaniw joli menen ju`rgiziliwi mu`mkin. Biraq baqlaw ja`rdeminde tek a`piwayi jag`daylarda ushrasatug`in qubilisardi aniqlawg`a boladi, al obekttin` a`hmiyetli qa`siyetlerin biliw ushin ayriqsha sharayatlar jaratiw kerek. Bunnan tisqari baqlaw izertlewshige baqlawdin` jag`daylardin maxsetke muapiq o`zgeritiwge mwmkinshilik bermeydi. Izertlewshi obekttin` sipatlarin biliw ushin obektke ta`sir jasay almaydi.

Eksperiment sebepli g`a`rezlikti aniqlawg`a ha`m «Ha`rekettegi o`zgerisler neden payda boladi?» degen sorawg`a jawan aliw`a mu`mkinshilik beredi. Baqlaw protsestin` ta`biyiy barisina aralasiw mu`mkin bolmag`anda qollaniladi.

Baqlaw usilinin` tiykarg`i o`zgeshelikleri to`mendegilerden ibarat:

-baqlawshi ha`m obekttin` tikkeley baylanisi;

-baqlawdin` emotsional jantasi;

-takirar baqlawdn` quramalilig`i (jiyi – mu`mkin bolmaydi).

Ta`biyiy ilimlerde, a`dettegishe, baqlawshi izerlenetug`in protsess (qubilis)qa ta`sir jasamaydi. Psixologiyada baqlawshi ha`m baqlaw obnetinin` o`z-ara ha`reketi mashqalasi boladi. Baqlawshinin` qatnasi baqlawshi obnetin` ha`reketine ta`sir jasaydi.

Baqlaw usilinin` shekleniwi empirik izertlewlarin` basqa tu`rlerin de keltirip shig`aradi – eksperiment ha`m o`lshem. Eksperiment ha`m o`lshem protsesi obnetivlestiredi, sebebi olar arawli apparatura ha`m usillardi qollaw menen o`tkiziledi.

O`lshem ta`biyiy ha`m jasalma sharayatlarda o`tkiziledi. O`lsheminin` eksperimentten ayirmashilig`i sonnan ibarat, onda izertlewshi obektke ta`sir jasamawg`a umtiladi, ol tek onin` sipatlarin esapqa aladi.

O`lshemdi ayirim jag`daylarda zatlarg`a sanlar qoyiliw ja`rdemindegi operatstiya dep belgileydi. Matematikaliq ko`z-qarastan bunday ha`reket sanlar qa`siyetleri ha`m zatlar qa`siyetleri arasindag`i sa`ykeslikti aniqlawdi talap etedi. Metodikaliq ko`z-qarastan o`lshem – bul basqa obekttin` jag`dayi arqali obekttin` jag`dayin esapqa aliw. Sonin` menen birge bul eki obektti baylanistiriwshi funktsiya nsapqa aliniwi tiyis.

Solay etip, o`lshemdi pribor menen obekttin` o`z-ara ha`reketlerin sho`lkemlestiriw joli menen obekttin` qa`siyetleri yamasa jag`dayin aniqlawdin` empirik usili retinde aniqlawg`a boladi. Ma`selen, lineyka uzunliqti o`lsheyitug`in privor boliwi mu`mkin. Izertewshinin` o`zi o`lshem instrumenti boliwi mu`mkin «Adam – barliq na`rselerdin` o`lshemi». Biraq instrumental o`lshem de boladi, onda psixolog qanday da bir o`lshem metodikasini qollaniladi. Ma`selen, intellekt boyinsha test.

Anaw yamasa minaw haqiqatliqtin` parametrlar o`lshemin bahalaw yamasa haqiqatliq obektlerinin` uqsaslig`in yaki o`zgesheliklerin bahalaw psixologiyaliq o`lshemler bolip tabiladi. Usi bahalar tiykarinda izertlewshi izertleniwshi obekttin` subektiv reallig`inin` o`zgesheliklerin bahalaydi. Usi ma`nide «psixologiyaliq o`lshem» izertleniwshige berilgen tapsirma bolip tabiladi. Ekinshi ma`nide psixologiyaliq o`lshem izertlewshi ta`repinen izertleniwshinin` o`zgesheliklerin bahalaw ushin ju`rgiziledi. Bul izertleniwshinin` emes, al psixologtin` jumisi.

Ta`biyiy ilimlerde, S.S.Papovyanix pikirinshe, o`lshemnin` u`sh tu`ri boladi:

1. Fundamental empirik nizamlarg`a tiykarlanadi.

2. Erkin o`lshem – bul o`zgermelilerdi basqalari menen baylanistiratug`in nizamliqlar tiykarin o`zgermelilerdi o`lshew. Erkin o`lshemge nizamliqlardin` ornatiliwi talap etiledi.

3. «Aniqlama boyinsha o`lshem» sonday jag`dayda iske asiriladi, onde baqlanatug`in belgilerdin` sistemasi tap usi qa`siyetti sipatlaydi.

Obekttin` ha`r qiylil parametrlarin o`lshew na`tiyjelerin salistiriw olardin` arasindag`i baylanislardi aniqlaydi. Obekttin` ha`r qiylil qa`siyetleri arasindag`i baylanislardi ornatiw korrelyatsion izertlew dep ataladi. O`lshemdi baqlawshi ha`m eksperiment arasindag`i jolshibay usil dep sipatalw`a boladi.

Baqlawshi sha`rtli tu`rde izertlewdin` «passiv» usilina kirgiziwge boladi. Haqiqatinda da adamlardin` ha`reketin yamasa ha`rekettin` parametrlerin o`lshey otirip, bizlerge ta`biyat inam etken na`rselerdi ko`remiz. Biz takirar baqlaw ju`gize almaymiz. O`lshegende biz tek sirtqi qa`iyetlerdi esapqa alamiz.

Kubilislar menen protsessler arasinda ha`r qiyli baylanislardi aniqlaw ushin eksperiment ju`rgiziledi. Izertleniwshi obektti o`zgeriw ushin izertlewshi sirqi sharayatlardi o`zlestiriwge urinadi. Bunda obektte sirqi ta`sir sebep boladi, ol obekt jag`dayinin` o`zgeriwi aqibet bolip tabiladi.

Eksperiment ha`qiyqatliqti izertleniwdin` «aktiv» usili bolip tabiladi. Izetlewshi ta`biyatqa soraw berip qalmastan, olarg`a juwap beriwge «ma`jbu`rleydi». Baqlaw ha`m o`lshe: «Qalay? Qashan? Qalayinsha?» degen sorawlarg`a juwap qaytariwg`a mu`mkinshilik beredi. Eksperiment bolsa «Ne ushin?» degen sorawg`a juwap beredi.

Eksperimental gipotezani tekseriw maxsetinde arnawli du`zilgen sharayatlarda izertlewar ju`rgiziwdi **eksperiment** dep ataydi. Eksperiment barisinda izertlewshi ba`rhama obekt ha`reketi u`stinen bahlaydi ha`m onin` jag`dayin o`lsheydi. Baqlaw ha`m o`lshe protseduralari eksperiment protsesine kiredi. Bunnan tisqari, izertlewshi obekttin` jag`dayin o`lshe ushin og`an maxsetli ta`sir jasadidi. Bul operatsiya eksperimental ta`sir dep ataladi.

Eksperiment - ha`zirgi ta`biyattaniw ha`m psixologiyaniw` tiykarg`i usili. Ilimiy a`debiyatta «eksperiment» termini tutasi menen eksperimental izertewge tiyisli.

Juwmaqlap aytqanda, baqlaw izertlewdin` tikkeley, «passiv» usili bolip tabiladi. O`lshem – passiv, biraq ta`xiriybeli usil. Eksperiment – haqiqatliqti izertlewdin` «aktiv» ha`m ta`jiriybeli usili.

Teoriyalik jaqtan empirik izertlewdin` to`rtinshi tu`ri boliiw mu`mkin: tikkeley ha`m aktiv. Bunday usildi psixologiyada qollaw mu`mkin. Ol sa`wbet, al ken` ma`nide kommunikativ usil dep ataladi.

Solay etip, empirik usillardin` a`piwayi klassifikatsiyasin alamiz:

Ta`jiriybelik	Aktiv	Passiv
Tajiriybelik	Eksperiment	O`lshem
Tikkeley	Sawbet	Baqlaw

Tema: Eksperiment ideyasinin` a`hmiyeti.

Reje:

1. Eksperimental ideyalar haqqinda tu`sinik
2. Baqlaw usillari
3. Ideyani tabiwg`a ja`rdem beretug`in teoriyalar.

V.G. Ananew pikirinshe, psixologiyaliq izertlewdin` usillari psixologiyaliq obektler menen ha`m onin` menen birge psixologiyaliq ilimlerin` gnoseologiyaliq obektlarinin` operatsiyalar sistemasi bolip tabiladi. Psixologiyada empirik usillardi qollaniw mashqalasin qarastirg`anda olardin` psixologiyaliq usillar sistemasindag`i ornin` aniqlawdan baslaw kerek. Bes da`rejeni aniqlawg`a boladi:

1. Metodika da`rejesi.
2. Metodikaliq usil da`rejesi.
3. Usil da`rejesi (eksperiment, baqlaw ha`m t.b.).
4. Izertewdin` shOlkemlestiriw da`rejesi.
5. Metodologiyaliq jantastin` da`rejesi.

«Usil» termini qa`legen da`rejege qollaniwi mu`mkin. Ma`selen, psixofizikada otasha qa`te usili, shegaralar usili bar; psixodiagnostikada proektiv usili (2-da`reje) bar; psixosemantikada semantikaliq diffenttsial usili, repertuar torlar usili (1-da`reje) bar: rawajlaniw psixologiyasinda psixogenetikaliq usil ha`m onin` tu`rleri, bliznets usili (4-da`reje) bar.

Psixologiyaliq bo`listirivde qollanilatug`in usillardin` da`rejeli bo`listiriliwi G.Pirov using`an klassifikatsiyag`a jaqin: 1) usillardin` o`zleri (baqlaw, eksperiment, modellestiriv ha`m t.b.) S.A. Rubenshteyn «Uliwma psixologiya tiykarlarinda» psixologiyaliq usillardin` baslisi retinde baqlaw ha`m eksperimentti ko`rsetti. Birinshi «sirtqi» ha`m «ishki»Ge (o`z-o`zin baqlaw) g`a, eksperiment bolsa laboratoriyaliq, ta`biyiy, psixopedagogikalik ha`m qosimsha – fiziologiyaliq eksperimentke bo`linedi. Bunnan tisqari, ha`reket o`nimlerin izertlew usillarini, sa`wbet ha`m anketani ko`rsetedi. Waqit bul klassifikatsiyag`a o`zgerisler kirgizedi. Ma`selen, psixologiyani` filosofiya menen «tamir-idnologiyaliq» baylanislari oni teoriyaliq usillardan ayiradi, pedagogika ha`m fiziologiya menen uqsas jaqinlig`i bul ilimlerin` usillarini psixologiyaliq dizimge qosti. Bolgor psixologi G.D.Pirov o`z betinshe usillar retinde to`mendegilerdi ko`rsetti: baqlaw (obektiv ha`m bubektiv),eksperiment (laboratoriyaliq, ta`biyiy ha`m psixo-fiziologiyaliq), modellestiriv, psixologiyaliq sipatlama, qosimsha usillar (matematikalik, grafikaliq, bioximiyaliq ham t.b) arawli metodikalik jantastlar (genetikaliq, salistirmali ha`m t.b.). Usi usillirdin` ha`r biri ja`ne bir qatar usillirg`a ba`linedi. Ma`selen, baqlaw anketalar, sorawlar, ha`oeket o`nimlerin izertlew ha`m t.b. bo`linedi. Anan`ev basqa klassifikatsiyani usindi: sho`lkemlestirivshilik (4 ha`m 5 da`rejeler), empirik, mag`liwmatlardi qayta islew usillari ha`m internatsionalliq

Sho`lkemlestirivshilik usillarg`a Ananew salistirmali, longiyud ha`m kompleksli usillardi kirgizdi. Ekinshi toparg`a observatsiyaliq usillardi (baqlaw ham o`zin o`zi baqlawdi)Yu eksperimentti (laboratoriyaliq, dalaliq, ta`biyiy ha`m t.b.) psixodiagnostikalik usildi, protsessler menen ha`reket o`nimlerin tallawdi (praksiometriyaliq usillardi), modellestiriv menen biografiyaliq usildi kirgizdi. U`shinshi toparg`a mag`liwmatlardi matematikalik-statistikaliq tallaw ha`m sapaliq ta`riyplew usillari kiredi. Aqirinda, to`rtinshi topardi genetikaliq (filo - ha`m ontogenetikaliq) ha`m strukturaliq usillar (klassifikatsiyalaw, tipologozatsiyalaw ha`m t.b.) quraydi. Ananew usillardin` ha`r birin toliq ta`riypleydi. Biraq sorawlarda qaladi: Ne ushin modellestiriv empirik usil bolip qaldi? Ta`jiriye usillari dala eksperimentinen yamasa instrumental baqlawdan ne menen o`zgeshelenedi? Genetikaliq izertlewdi sho`lkemlestirivdin` ayriqsha usili emespe?

Bul jerde psixologiyaliq izertlew din` teoriyaliq usillari ko`rsetilmegen. Biraq jolshibay usillari ko`rsetilgen. M.S.Rogovin ha`m G.V.Zalevskiydin` miynetlerinde joqaridag`i klassifikatsiya qarastirilg`an ha`m o`zlerinshe berilgen. Bul avtorlardin` pikirinshe, usil – bul biliw barisinda obekt ha`m subekt arasindag`i bir qatar sa`ykesliklerdin` ko`rinisi. Olar tiykarig`i psixologiyaliq usillardin` sanin altawg`a alip keledi: 1) germenewtikaliq; 2) biografiyaliq; 3) baqlaw; 4) o`zin-o`zi baqlaw; 5) klinikaliq; 6_eksperiment.

Bul klassifikatsiya artiqmashiliqqa iye – geoseogiyaliq tiykar ha`m klinikaliq usil. Bul avtorlar tek empirik psixologiyaliq usillirg`a toqtag`an, sonin` ushin olar modellestirivdi germenewtikaliq usillar qatarina kirgizgen. Biraq bul usildi qollag`anda «biliwdin` subekt ha`m obekti qarama-qarsi qoyilmag`anba?».

Psixologiyaliq izertlew usillarini` basqa da klassifikatsiyasi bar.

1. Empirik, onda izertlew subekti ha`m obektinin` sirtqi real o`z-ara ha`reketi iske asiriladi.
2. Teoriyaliq, onda subekt obektin` boljaw u`lgisi menen o`z-ara ha`reket jasaydi.
3. Interpretatsiya ha` ta`riyplew, onda subekt obektin` belgi-simbolliq ko`rinisi menen «sirqi» o`z-ara qatnasi boladi.

Obektin` jag`dayin privorlardin` ko`rsetkishleri, subektin` jag`dayi, ompyuterdin` yadi, hareketin` o`nimleri menen ta`ripleytug`in mag`liwmatlar usillardin` birinshi toparin qollawdin` na`tiyjesi bolip tabiladi. Teoriyaliq usillardi qollawdin` na`tiyjesi ta`biyi-til, belgi-simvolikalik yamasa kenislik-sxemaliq turinde predmet haqqida bilimde ko`rinedi. Interpretatsiya - ta`riyplew usillar – bul teoriyaliq ham eksperimental usillardin` «ushirasiw orni» ha`m olardin` o`z-ara ha`rekei orni. Empirik izertlew din` mag`liwmatlari, bir ta`repten, birlenshi qeyta islewge ushiraydi. Ekinshi ta`repten, ba`sekeles kontseptsiyalar terminlerindeki bul mag`liwmatlar interpretatsiyalanadi. Fakt empirik g`a rezlik interpretatsiya o`nimi bolip tabiladi.

Solay etip, psixologiyaliq izertlew din` teoriyalıq usillari to`mendegilerden ibarat: 1) deduktiv usil (aksiometikalıq ha`m gipotetik-deduktivlik, na`tiyjesi – obekt, protsess, jag`daydin` modeli. Psixologiyaniń teoriyalıq usillarinan filosofiyalıq psixologiyadan baslang`an aqıl-oy psixologiya usillarin ajiratiw kerek. Bul usil ilimiy faktlerge ha`m empirik nizamliqlarg`a tiykarlanbaydi. Modellestiriwdin` eki tiykarǵı tu`ri bar: strukturalıq-funksionallıq ha`m funsionallıq-struturalıq. Birinshisinde izertlewshi ayirim sistimanin` du`zilisin aniqlawdi maqset etip qoydi ha`m usinin` ushin sa`ykes ha`reketke iye basqa sistemani tan`lap aladi. Bunday ha`reket du`zilislerdin` sa`ykesligi haqqında juwmaq islewge mu`mkinshilik beredi. Modellestiriwdin` bul tu`ri psixologiyalıq izertlew din` tiykarǵı usili bolip tabiladi. Ekinshisinde model du`zilisinin` saykesligi boyınsha izertlewshi uliwma funksiyalar, sirtqi ko`rinisler ha`m t.b. jo`ninde pikir tju`rgizedi. Bul usil ko`plegen ilimlerde, atap aytqanda, salistirmali analogiyada, palentologiya, kulturologtyada ha`m t.b. taralg`an.

Basqa adamnin` psixologiyalıq haqiyqatlig`inin` du`zilisi bizlerge berilmegeni ta`biyiy. Biraq subekt o`z haqiyqatlig`ına iye, sonin` ushin germenewtikalıq usildin` sa`ykesligi bar. M.S.Rogovin ha`m G.V.Zalevskiy modellestiriw usilin germenewtikalıq usillar qatarına kirgizgen. Biraq psixikalıq protsesslerdin` sa`ykesligi – ilimiy usillardin` sa`ykesligi emes.

Bul tutas psixologiyalıq izertlewlerde interpretatsiya – tariyplew usili a`hmiyetli orin iyeleydi. Psixologiyada ta`riplew usillardin` o`zgeshelikleri V.A.Ganzennin` monografiyasında toliq berilgen.

Psixologiyalıq empirik usillardin` ja`ne bir klassifikatsiyasin qarastirayıq. Psixologiyalıq izertlewde obekt aktiv bolıwı mu`mkin. Izertlewshige uqsap adam izertleniwshi sipatında du`nyataniw ha`m ha`reket subekti bolip tabiladi. Demek, empirik psixologiyalıq usillardin` klassifikatsiyasında bul o`zgeshelikti nsapqa alıw kerek.

Psixologiyada izertlewshinin` ha`reketin interpretatsiyalaw ha`m tu`siniw u`lken a`hmiyetke iye. Tu`siniw protsesi qandayda bir ma`ni de o`lshem protsesine qarsi. O`lshegende biz izertlew na`tiyjelerin barg`an sayin obektivlestiriwge umtilamiz, al tu`sinikten paydalanıp, kerisinshe, izertleniwshinin` ha`reketin subektiv qarastiramız.

Psixologiyalıq empirik usillardi eki da`rejeli ken`islikte jayg`astiriw qolaylı, orlardin` ta`repleri psixologiyalıq izertlew din` eki arnawlı belgisin ko`rsetedi. Birinshisi – izertlewshi ha`m izertleniwshi arasında o`z-ara ha`reketin` jiyiligi. Ekinshisi – protseduranin` obektivligi yamasa subektivligi. Izertleniwshinin` o`lshewde qollag`an qurallar – sirtqi qurallar (privorlar, testler ha`m. t.b) psixologshiyalıq usillardi tu`rlerge bo`letug`in bul eki arnawlı arnawlı belgisin basqasha atawg`a da boladi. Birinshism osti quraydi: «eki subekt» - «ishei» qurallar yamasa «o`lshni – interpretatsiya» osin quraydi. Bul oslar du`zgen kvadratları tiykrǵı psixologiyalıq empirik usillardi jayg`astiriwg`a boladi:

O`z-ara ha`reket (subekt-obekt)

	Eksperiment	Sawbet	
O`lshem	Baqław	Ha`reket o`nimlerin tallaw (arxiv usili)	Tu`sindiriw

Bir subekt

Usi ko`z qarastan psixologiyalıq eksperiment izertleniwshi menen o`z-ara ha`reket onin` ha`reetin obektiv esapqa alıw menen sa`ykes bolatug`in usil bolip tabiladi.

Tema: Eksperimentte mu`na`sibetlar dizimi.

Reje:

1. Eksperimentte mu`na`sibetler a`hmiyeti.
2. Qatnashishi-adamlar menen mu`na`sibet.
3. Haywanlarga bolgan mu`na`sibet.

Ha`zirgi psixologiyaliq ilimnin` rawajlanishi sonin` menen sapatlanadi, on jilliq dawaminda toplan bilimlar barg`an sayin ta`jriyede qollanadi ha`m bul ta`jriyede a`ste-aqirin ken`eyedi, adamzat ha`reketinin` jan`adan-jan`a tarawlarin o`z ishine qamtiydi. o`tken a`sirlerge qarag`anda akademiya ilimnin` ma`plari emes, al turmushin` o`zi psixologiyadan izertlew din` jan`a mashqalalarin talap etedi. Egerde burin psixologiya tiykarinan ilimiy laboratoriyalarda aling`an abstrakt bilimlerden ibarat bolgan bolsa, ha`zirgi waqitta psixologiyani a`meliy tarawlarini tez pa`t penen rawajlanip barmaqta, onda eksperiment ken` qollanadi. Biraq bunday eksperiment taza bilimlerge emes, al turmush, a`meliy mashqalalar menen waziypalardi sheshiwge bag`darlang`an.

Bunday eksperimentler qatarina a`meliy meditsinada, bilimlendiriwde ekonomiyada, huqiqqa ha`m turmushin` basqa tarawlarinda qollanatu`g`in psixologiyaliq usinislardin` bahaliqlari menen paydalig`in tekseriwdi kirgiziwge boladi. Ilimiy bag`darlar adamnin` sana sezimi, onin` psixologiyasi ha`m ju`ris-turisi menen baylanisli mashqalalardi uliwma, konkret sheshiw ushin za`ru`r bolgan teoriya bilimlardi aliw`ga bag`darlang`an. A`meliy tarawlarda adamnin` ha`reketin jetilistiriw, onin` ju`ris-turisin jaqsilaw ha`m psixologiyaliq rawajlanish da`rejesin ko`teriw menen baylanisli a`meliy waziypalar ilimiy tiykarda qoyiladi ha`m sheshimdi, a`meliy usinislardi islep shig`iladi.

Ko`rsetilgen logika boyinsha psixologiyada izertlew din` ilimiy-bilimlendiriw ha`m a`meliy bag`darlari, sonin` ishinde teoriya ilimiy ha`m teoriya ilimiy a`meliy psixologiya menen bir qatarda eksperimental ilimiy psixologiya menen eksperimental a`meliy psixologiyani ajiradi. Ilimiy bilimlendiriw psixologiyaliq izertlewlerde tiykarinan bilimlerge erisedi, olar tiyisli bilimdi bayitadi, biraq barliq waqta a`meliy jaqtan qollanuw`ga erise bermeydi, al a`meliy psixologiyada izertlewlerde gipotezalar menen boljawlar alg`a qoyiladi ha`m ilimiy jaqtan tekseriledi, olardin` a`meliy ise asiriliwi sezilerdi oqiw-ta`rbiya na`tiye beriw tiyis. Ga`p aldi menen balalardi oqitiw din` ha`m ta`rbiyalaw din` ta`jriyebesi, qa`niygelerdi, sonin` ishinde oqitiwshilardi, mug`allimlardi ha`m bilimlendiriw sistemasi bashhilarin tayarlaw ha`m qa`niygeligin arttiriw haqqinda bolip otir.

Eksperimental psixologiyaliq izertlewlerin` tiykarg`i belgileri to`mendegilerden ibarat.

1. Mashqalanin` yamasa arawli eksperimental ilimiy izertlew o`tkermey turip duris juwap tabilmaytu`g`in aktual ha`m ju`da` za`ru`rli ma`selenin` ju`z beriw.
  2. Ilimiy gipotezanin` ju`z beriw mashqala qalayinsha sheshiliwi mu`mkin bolgan aniq, logika jaqtan duris du`zilgen boljaw din` ju`z beriw.
  3. Da`lillewdi yamasa tekseriwdi talap etetu`g`in mashqalanin` gipotezaliq sheshimnin` ju`z beriw.
  4. Bul gipotezani sheshiwge aralg`an ilimiy eksperimentni tayarlaw ha`m o`tkiziw.
  5. Eksperimental aniqlang`an na`tiyelerdi izertlewdi o`tkizgenge shekemgi mag`liwmatlar menen matematika statistikanin` aniq ha`m da`l metodlarin paydalang`an halda salistiriw.
- A`meliy eksperimental psixologiyaliq izertlewlerin` birneshe misallarini keltireyik.

1-misal. Bul eksperimentin` maqseti bala rawajlanishin tezletiw din` na`tijeli psixologiyaliq qurallarini tawip, ta`jriyede sinawdan ibarat. Oqitiw ha`m ta`rbiyalaw din` qa`liplesken jag`daylarinda balalardin` rawajlanish protsessi barisin baqlawshi psixolog-eksperimentshi, bul rawajlanishdin balanin` qosimsha mu`mkinshiliklari menen salistira otirip, sonday juwmaqqa keledi, qa`liplesken ta`jriyede bul mu`mkinshilikler tolig`i menen paydalanbaydi. Istin` bunday jag`dayinin` sebeplerini tallay otirip, izertlewshi belgili gipotezaga keledi. Bul gipoteza, ma`selen, sonday juwmaqtin o`z ishine aliwi mu`mkin, oqitiw ha`m

ta'rbialaw sharayatlarinin' belgilengen o'zgeriwi balalardin' psixologiyaliq rawajlaniwinin' tezletiwine alip keliwi mu'mkin. Keyin ala usi gipotezadan kelip shig'ip, bul gipotezani tekseriwge bag'darlang'an eksperiment jobalastiriladi ha'm iske asiriladi. Eger ol tastiyoqlansa, onda usinin' tiykarinda juwmaqlar shig'arilip, balalardi oqitiw ha'm ta'rbialawdi jetilistiriw boyinsha a'meliy usinislari beriledi, son' olar iske asiriladi.

2-misal. Oqitiwdin' bir qansha jan'a metodin ilimiy jaqtan tekseriwge bag'darlang'an eksperiment. Oqitiwdin' ha'r qiyli metodlarin ta'jriybede qollaniwdin' haqiyqiy jag'dayin izertlep, psixolog sonday juwmaqqa keldi deyin, oqitiwdin' qa'liplesken metodlari balalardin' paydali oqiw mag'liwmatlardi qabillaw mu'mkinshiliklerin toliq esapqa almaydi, bul metodlar anag'urlim jaqsilaniwi yamasa anag'urlim jetilissen tu'rleri menen almastiriliwi kerek.

Keyin ala ilimiy gipoteza tu'rinde sonday usinis kirgiziledi, oqitiwdin' anag'urlim jetilissen metodi qanday boliwi tiyis ha'm bul gipotezanin' durislig'in tekseriw ushin eksperiment sho'lkemlestiriledi ha'm o'tkiziledi. Eksperimenttin' ma'nisi sonnan ibarat boliwi mu'mkin, bul gipotezani da'liyli kerek, yag'niy oqitiwdin' usinilg'an jan'a yamasa o'zgeritilgen buring'i metodi u'yreniwde usi waqqa shekem qollanilg'an metodlarga qarag'anda jaqsiraq na'tiyjeler beredi. Ilimiy a'meliy eksperimenttegi bul gipotezani tastiyoqlaw pedagogikalik ta'jriybege oqitiwdin' jan'a metodin bunnan bilay da engiziw ushin tiykar bolip tabiladi.

Solay etip, eksperimental psixologiyani a'meliy ilimiy izertlewler tarawi retinde qarastiramiz, onin' maqseti sonnan ibarat, bilimlendiwi rawajlandiriwdin' a'meliy ma'selelerin aniqlaw ha'm ilimiy tiykarda sheshiw. Bunday ma'seleler az emes. Olardi a'wladtan-a'wladqa ta'kirarlanip kiyatirg'an tu'rinde ko'z aldimizg'a keltiriwge boladi. Bul mashqalalardin' ilimiy eksperimental sheshimin talap etetug'in tiykarlarin atap o'teyik`

1-mashqala. Balalar ha'm ereseکلerdi psixologiyaliq rawajlandiriwdi tezletiw.

Bul mashqalanin' negizi sonnan ibarat, ha'zirgi turmista ha'r qiyli jastag'i adamlardag'i psixologiyaliq rawajlaniwdin' barliq rezervleri paydalanilmaydi. Onin' u'stine, bul rezervler ha'zirge shekem toliq aniqlanbag'an, jeterli izertlenbegen. Izertlengenlerin de na'tiyjeli paydalaniw mu'mkinshilikleri tu'siniksiz. Ma'selen, balalardin' ha'zirgi quramali xabarlaridi qabillaw mu'mkinshiliklerin ha'm oalrdin' intellektual rawajlaniwinin' sheکلerin biz jaqsi bilmeymiz. Eresек adamlar haqqinda da sonni aytiwg'a boladi. *a'r bir normal, fizikalik jaqtan deni saw balada Potensial rawajlaniw zonasi bolatug'inlig'i bizge ma'lim, biraq ha'zirge shekem bul zonani qalayinsha aniqlaw, du'ziw, iske asiriw ha'm ken'eytiw kerek ekenligin biz aniq tu'sinbeymiz.

2-mashqala. Jasqa baylanisli rawajlaniw krizislerin aniqlaw ha'm sheshiw.

Jasqa baylanisli rawajlaniw psixologiyasidan sol na'rse ma'lim, krizisler ju'z beredi ha'm olar adamnin' tez pa't penen psixologiyaliq rawajlaniwina anag'urlim tosquinliq jasadidi. Ha'r bir ballada ha'm ha'r bir eresек adamda olar waqti-waqti ju'z beredi. Biraq krizis ju'z beriw payitin qalayinsha da'l aniqlawg'a yamasa boljawg'a boladi? Eger ol ju'z bergen bolsa, oni qalayinsha sheshiwge boladi? Bul sorawlarg'a juwaplar bar, biraq olar tiykarinan gipotezaliq sipatqa iye ha'm basqa baylanisli krizislerdi a'meliy sheshiwge az ja'rdem beredi. Ma'selen, biz burinnan sonni jaqsi bilemiz, o'spirimlik jasta derlik barliq balalarda anaw yamasa minaw da'rejede krizis payda boladi. Biraq biz onin' aldin almaymiz ha'm onin' menen tabisli gu'rese almaymiz.

3-mashqala. Rawajlaniwdag'i senzitiv da'wirlerinin' diagnostikasi ha'm basqariliwi.

Balanin' o'mirinde psixologiyaliq rawajlaniwdin' senzitiv da'wirlerdin' ju'z beriw tuwrali ideya balalar psixologiyasinda uliwma moyinlang'an bolip tabiladi. Bul balalardin' erte da'wirinde rawajlaniw u'stinen turaqli baqlaw tiykarinda qa'liplesti. Biraq bul ideya teoriyalik bolip tabiladi ha'm rawajlaniwdiq senzitiv da'wirlerin a'meliy basqariw ja'ne paydalaniw menen baylanisli bir qatar ju'da' a'hmiyetli sorawlarg'a qanaatlandirarliq juwap bermeydi. Balanin' o'mirinde bunday da'wirler qansha boladi? Qashan ha'm qanday jag'daylarda olar ju'z beredi? Senzitiv da'wirlerdin' shegaralari qatal bolama yamasa waqitsha bolama? Balanin' o'mirinde bunday da'wirlerdin' neshewi ju'z beredi? Senzitiv da'wirin' baslaniw yamasa tamamlaniw retlestiriwge bolama? Ol ju'z bergenin ha'm pitkenin qanday belgiler menen aniqlawg'a boladi? Bul sorawlaridin' hesh biri ha'zirge shekem a'meliy yamasa teoriyalik sheshimin tapqan joq.

4-mashqala. Balanin' real mu'mkinshiliklerine ha'm onin' psixologiyaliq rawajlaniv perspektivalarina sa'ykes oqitiw mazmunin tan'law.

Balalardi oqitiwdin' predmetlik, empirikaliq qa'liplesken mazmuni onin' real mu'mkinshiliklerine sa'ykes keletug'inlig'i ha'm ol psixologiyaliq rawajlaniv potentsialinin' toliq iske asiriliwin ta'miyinleytug'ini ha'zirge sheke aniq emes edi. Balalar mektepte mazmuni boyinsha anag'urlim quramali materialdi, ha'r bir oqiw predmeti boyinsha ko'lemi boyinsha anag'urlim materialdi qabil ete alama? Mektep oqiwshilari ha'zirgi oqiw bag'darlamalarin qabillawdag'i qiyinshiliqlarin esapqa alg'an halda, bul sorawg'a juwap a'piwayi bolip ko'rinediyaq. Biraq bul biz oqiw predmetlerin quramalastiriwda shegine jetkenimizdi an'lata ma? Yaq. Qoyilg'an mashqalanin' negizi usi qarama-qarsiliqlardi sheshiwden ibarat.

5-mashqala. Oqitiw metodlari menen qurallarin psixologiyaliq ma'nide rawajlandiriwshilarg'a, yag'niy adamnin' biliw, jeke da'rejelerin arttiriwshilarg'a aylandiriw.

Xa'zirgi ilimiy-texnikaliq revolyutsiya da'wirinde oqitiwdin' bir qatar ha'r qiyli metodlari menen qurallari belgili ha'm paydalanilmaqta. Balanin' psixologiyaliq rawajlanivi ushin olardin' ha'r qaysisi nelerdi beredi? Olardi solayinsha jetilistiriw mu'mkin emes pe, olar haqiyqatinda da tez rawajlansa? Bul sorawlardin' ha'r qaysisina juwaplar da an'sat emes.

6-mashqala. Oqitiwshilar menen ta'rbiyalanivshilardin' qa'siplik- psixologiyaliq tayarlaw ha'm qa'nigeligin jetilistiriw.

Bilimlendiriw tarawindag'i ha'zirge qa'niyge, atap aytqanda psixologiyaliq tayarliq jag'inan mug'allim qanday boliwi kerek? Ol tek psixologiyani biliwi, oni o'zinin' qa'siplik jumisinde esapg'a alip qoyiwi kerek pe yamasa ol qanday da bir da'rejede a'meliy psixolog boliwi kerek pe? Mug'allimdi eksperimental psixologiyaliq jumisqa tayarlaw kerek pe yamasa og'an predmetti oqitiwg'a tiyisli bilimler menen uqiqlar beriw menen shekleniwidin' o'zi jetkilikli me? Ha'r bir mug'allim jaqsi a'meliy psixolog bolama ma? Bunin' ushin ol qanday arnawli qa'siyetlerge boliwi tiyis? Bilimlendiriw tarawi ha'r qiyli xizmetkerlerinin' psixologiyaliq tayarlig'inin' mazmuni ha'm formasi qanday boliwi tiyis? Bulardin' barlig'i da anag'urlim mashqala bolip tabiladi.

Eksperimental psixologiyani' mashqalasi usi ma'seleler menen sheklenbeydi.

1. Eksperimental psixologiyani' mashqalalarin ilimiy sheshiwidin' usillari menen qurallari. Eksperimental izertlewler psixologiya mashqalalarin sheshiwidin' isenimli qurallari bolip tabiladi. Bunday izertlewlerdin' tu'ri bolg'an a'meliy-ilimiy praktikaliq eksperiment ondag'i a'meliy usillar menen gipotezalardin' na'tiyjeligine tiyisli isenimli bilimlerde aliwg'a mu'mkinshilik beredi. Eksperimentten basqa psixologiyada a'meliy-teoriyaliq izertlewler de bar. Eksperimental izertlewlerden olardin' o'zgesheligi sonnan ibarat, bul izertlewlerdin' avtorlari o'zleri empirik mag'liwmatlar jiyamaydi ha'm eksperiment qoymaydi. Olar yamasa belgili faktlarga tiykarlanadi, yamasa a'debiyatlardi izertleydi yamasa a'debiyatlardi izertleydi, yamasa turmis ta'jriybesin ulimalastiradi. Bunday jag'dayda ta'jriybe islengen juwmaqlar menen usillardin' haqiyqiy o'lishemi bolip tabiladi. Ayirim jag'daylardajan'a teoriyaliq idealar aldin-ala eksperimental tekseriwsiz iske asiriladi. Bunday boliwi da mu'mkin, egerde eksperimental tekseriw ko'p shig'inlar ha'm waqitlar talap etse bunday izertlewlerge misallar keltireyik.

1-misal. Mektep mug'allimi yamasa joqari oqiw orni oqitiwshisi, o'z predmetinin' ha'reketegi bag'darlamasin haqiyqiy turmis penen salistira otirip, sonni aniqladi deyik, ol ha'zirgi bilimlerge sa'ykes kelmeydi, ta'jriybege za'ru'r bolg'an nar'selerdi o'z ishine qamtiydi. Onda ol oqiw bag'darlamasin o'zgerledi ha'm eksperimental tekseriw basqishin bilay qoyip, jan'a bag'darlamanı tikkeley turmisqa asiradi. Na'tiyjede ko'p waqitti talap etetug'in eksperimentti o'tkizbesten, jan'a bag'darlama buring'isidan jaqsiraq islegenligin guwa boladi. Oqiw bag'darlamasindag'i bunday o'zgerisler a'dette arnawli eksperimental tekseriwdi talap etpeydi.

2-misal. Mektep psixologi, baslawish klasslarda balalardi oqitiwdin' aniq jag'dayin tallay otirip, sonni aniqladi deyik, balalar ana tili ha'm matematika uqsag'an pa'nlerge onsha qiziqpaydi, bul sabaqlarda tez sharshap qaladi, to'men u'lgeredi. Pedagoglar menen vrachlar balalardin' fizikaliq jaqtan a'zzilegenin, olardin' den-sawliqlari jag'dayin ko'rsetedi. Psiologlar bolsa bul qubilisti basqasha tu'sindiredi. Olardin' pikirinshe mug'allim balalarda qizig'iwshiliq oyatpag'an, sabaqta

olar zerigedi, al zerigerlik bolsa en' a'hmiyetli sebeplerinin' biri bolip tabiladi. Solay etip, pikirinshe qa'liplesken jag'daydi du'zetiwi boyinsha sheshimge keledi. Mug'allim menen birge ol pa'n boyinsha jan'a bag'darlama du'zedi. Solay etip, eksperimental tekseriwdi o'tkizbey, jag'daydi jaqsilaw boyinsha tikkeley a'meliy usinislari beredi. Bunday teoriyadan tikkeley ta'jriybege o'tiw o'zin aqlaydi, sebebi turmis bul na'rseni bir neshe reet tastiyoqlag'an.

Atap aytqanda, bul jumis aqirinda o'zi juwmaqlar menen usinislardi tekseriwidin' usili bolip tabiladi. Sonni da atap o'tiw kerek, ilimiy izertlewlerdi sho'lkemlestiriwdin' ha'm o'tkiziwdin' usillari, faktlar jiynawdin' usillari menen da'lillewdin' logikasi tariyxiy sipatqa iye. Bir waqitlari aqil-oy menen isendiriw logikasi haqiqatliqtin' tiykarg'i ha'm birden-bir da'lilli usili bolg'an. Olar ha'zirde o'z a'hmiyetin saqlap tur, biraq XXI a'sirde barliq ta'biyiy ilimlerde eksperiment da'lillewdin' tiykarg'i usil bolip tabiladi.

Psixologiyada eksperiment XIX a'sirdin' ekinshi yarimidan engizile baslandi. Uzaq waqit dawaminda, XX a'sirdin' 30-jillarida shekem ol tiykarinan ilimiy eksperiment bolg'an. A'meliy eksperimental izertlewler psixologiyaliq ilimlerin' a'meliy tarawlari bo'linip shiqqannan keyin payda bola basladi. Ha'zir eksperiment psixologiyadin' derlik barliq tarawlarida paydalanadi, sebebi olardin' derlik barlig'i o'zinin' a'meliy qollaniliwin tabadi. Ha'zirgi turmista payda bolg'an mashqalalardin' teoriyaliq jaqtan aniq sheshimleri jiyi bolmay qaladi, yamasa usinilg'an sheshimler isenimli ko'rinbeydi. Bunday jag'daylar eksperimental izertlewlerdi sho'lkemlestiriw ha'm o'tkiziwdi talap etedi, olar bilimlendiriw salasinda az emes. Usinilg'an sheshimlerin' eksperimental tekseriliwi sonday jag'dayda minnetli, egerde, ma'selen, anaw yamasa minaw mashqalanin' sheshimlerinin' bir qatar al'ternativ variantlari bolsa.

Ma'selen, oqitiwdin' jan'a metodi engizilmekte. Ol, go'ne metodlarga qarag'anda, jaqsiraq na'tiyjeler beriw tuwrali gipoteza ju'zege keledi. Bul gipoteza izertlewlerde eksperiment tu'rinde tekseriledi, bunda bir-birine uqsas oqiwshilar toparlari bir qiyli waqit dawaminda bir bag'darlama boyinsha, biraq ha'r qiyli metodlar boyinsha oqiydi. Egerde aqirinda jan'a metod boyinsha oqitiwdin' juwmaqlari, eskisine qarag'anda, jaqsiraq bolsa, onda oqitiwdin' jan'a metodin' u'stinligi haqqinda gipoteza eksperiment jag'inan tastiyoqlanadi.

Duris sho'lkemlestirilgen puqta o'tkerilgen psixologiyaliq eksperiment kemshilik sorawlarga juwap beredi. Ol izertlewler mashqalalardin' da'l aniqlawdan baslanadi. Eksperiment ushin tan'lap aling'an mashqalalar o'z gezeginde to'mendegi o'lshemlerge juwap beriw tiyis, aktualliq, jan'aliq ha'm a'meliy a'hmiyetliliigi. Ilimiy mashqalanin' aktuallig'i izertlew ushin onin' tan'lap aliniwinin' a'hmiyetli da'liyli. Aktualliq mashqalani usi waqitta sheshiliw za'ru'rigin, onin' ku'n talaplarina sa'ykes ekenligin an'latadi.

Psixologiyada eksperimenttin' qollaniliwi psixologiyaliq bilimlerin' qayta duzilinde ha'm psixologiyadin' filosofiya quraminan mustaqil pa'n sipatinda eyrilip shig'iwinda ulken a'hmiyetke iye bolg'an eksperimental psixologiya XIX asrdin' ortalarida ken' rawajlang'an fiziologiyaliq laboratoriyalar negizinde tiklene baslag'an. Sol da'wirlerde bul laboratoriyalarda-seziw, qabil etiw, reaksiya waqti siyaqli en' a'piwayi psixikaliq funktsiyalar uyreniletug'in edi. Bunday izertlewler filosofiya ha'm fiziologiyadan parq qiliwshi eksperimental psixologiyadin' pa'n sipatinda juzege keliwi ushin imkaniyat jaratti. Eksperimental psixologiyaga Vil'gel'm Vundt tiykar saldi.

V.Vundt (1832 - 1920) nemis psixologi, fiziologi, filosof ha'm dilmashi bolg'an. V.Vundt insan an'in turli bo'leklerge ayirip, bul bo'lekler ortasindag'i baylanis ha'm Baylanislarin laboratoriya eksperimenti arqali u'yrenetug'in fiziologiyaliq psixologiya pa'nin sho'lkemlestiriw haqqindag'i ideyalardi o'zinin' "Fiziologiyaliq psixologiya tiykarlari" (1880-1881) atli kitapta alg'a su'redi.

V.Vundt ta'repinen 1879 jili Leyptsig qalasinda sho'lkemlesken psixologiyaliq laboratoriya pu'tkil du'n'yada eksperimental psixologiyadin' orayina aylandi. Bul laboratoriyada seziw, qabil etiw, tu'rli qozg'atiwshilarga juwap beriw waqti assotsiatsiya, diqqat ha'm a'piwayi sezimler u'yrenilgen.

Tema: Ilim-pa`nde a`meller tu`sinigi

Reje:

1. Fabrikatsiya ha`m fal`sifikatsiya.
2. Jobalastiriw, mag`liwmat toplaw ha`m analizi, na`tiyjelerdi usiniw.
3. Bazi bir na`rselerdi tu`sirip qaldiriw, reorganizatsiya, jan`asha formulirovka a`melleri.

1. Ilimiy pedagogikalik-psixologiyaliq izertlewlerdin` tipologiyasi.

Usi ilimiy eksperiment puqta ha`m uzaq waqit tayarliqti talap etedi, onin` barisinda to`mendegiler iske asiriladi`

- Temani belgilew ha`m izertlew din` mashqalasin aldin-ala aniqlaw.

- A`debiyatti tan`law ha`m tallaw.

- Izertlew din` mashqalasin, gipotezasin ha`m waziypalarin aniqlaw.

- Psixodiagnostikalik ha`m izertlew metodikalardi tan`law, islep shig`iw ha`m sinaqtan o`tkeriw.

- Eksperimentti sho`lkemlestiriw ha`m o`tkeriw sxemasin taqlaw.

- Eksperimentti tayarlaw ha`m qayta o`tkeriw.

- Eksperimentte aling`an na`tiyjelerdi qayta islew ha`m tallaw.

- Aling`an mag`liwmatlar tiykarinda juwmaqlar menen a`meliy usinislardi ta`riyplew.

Atap o`tilgen basqishlardin` derlik barlig`i o`z betinshe, biyg`a rez eksperiment boliwi mu`mkin. Usig`an baylanisli eksperimentten basqa, pedagogikalik psixologiyaliq izertlewlerdin` keminde alti tu`rin ajratadi`

1. Sholiw-analitikalik

2. Sholiw-sin

3. Teoriyalik

4. Empirikalik ta`riyplew

5. Empirikalik tu`sindirme

6. Metodikalik.

Sholiw-analitikalik izertlew tema boyinsha a`debiyatlardi tan`lawdi ha`m u`yreniwdi na`zerde tutadi. Keyin ala bul a`debiyatlarga tallaw jasaladi. Tiykarg`i waziypa sonnan ibarat, qolda bar a`debiy mag`liwmatlar boyinsha jumislardin` uliwma jag`dayi, juwaplar tabilg`an waziypalar, juwaplar tabiliw tiyis bolg`an waziypalar aniqlanadi.

A`debiyatlardi izertlew na`tiyjesinde toplag`an materiallar ilimiy referat tu`rinde usiniladi, onda o`tkerilgen izertlewlerge sholiwdan ha`m olardin` na`tiyjelerine qisqasha bayanlawdan basqa aling`an mag`liwmatlardin` toliq tallaw boladi.

Egerde izertlewlerdin` bunday turi quramali izertlewlerdin` bir bo`legi sipatinda orinlansa, onda onin` na`tiyjesinde aling`an jazba tekst eksperimentine jumistin` ta`riyinde ayirim bap boliwi mu`mkin.

Joqarida ko`rsetilgen pedagogikalik psixologiyaliq izertlewler tu`rlerinin` ishinde sholiw-analitikalik izertlew en` an`sati bolip tabiladi. Og`an a`dette to`mendegi tiykarg`i talaplar qoyiladi`

a) tallang`an a`debiyattin` mazmuni saylang`an tema menen sa`ykesligi~

b) u`yrenilgen a`debiyatlar diziminin` toliq boliwi~

v) referat mazmunindag`i birlemshi a`debiy dereklerin` islep shig`iliwinin` teren`ligi~

g) qolda bar a`debiy mag`liwmatlar bayanlawinin` izbe-izligi~

d) referat tekstinin` logikalik ha`m sawatli boliwi, bibliografiyalik talaplarga juwap beriwi.

Referattin` juwmag`inda u`yrenilgen mashqala boyinsha jumislardin` jag`dayina baylanisli juwmaqlar islew usiniladi` saylang`an mashqala boyinsha islengen na`rselerdi qisqasha ha`m da`l ta`riyplew, usi mashqalaga baylanisli barliq sorawlarg`a toliq juwap beriw ushin isleniwi tiyis jumislar.

Qosimsha retinde a`dette islep shig`ilg`an a`debiyatlar dizimi beriledi.

Sholiw – analitikalik izertlew sin karakterine iye bolip, sholiw – sin ataliwi mu`mkin. Bunday jag`dayda, sha`rtli sholiw – analitikalik bo`liminen tisqari, onda da`lillengen sin ha`m

tiyisli juwmaqlar boliwi kerek. Sin tallaw referat avtorinin' oy-pikirinen ibarat boliwi da mu'mkin.

Teoriyalıq dep sonday izertlew ataladı, onda a' debiyatqa sholiw ha'm sin tallawdan tisqari avtoridin' teoriyalıq boljawı, ol qoyılǵ'an mashqala bag'darlanadı. Bul mashqalanın' teoriyasına avtoridin' u'lesi, onın' jan'a ko'z-qarasi, original ko'z-qarasi bolip tabiladı.

Teoriyalıq tu'rdegi izertlewge, ko'rsetilgenlerden tisqari, to'mendegi talaplar qoyiladı` paydalanilatug'in tu'siniklerdi anıqlawdag'i tuppa-tuwrihq ha'm logikalıq, pikiridin' qarama-qarsi bolmawi.

Empirikalıq izertlew din' tiykarına a' debiy mag'liwmatlar menen tu'sinikler emes, sal real isenimli faktler qoyiladı. Bunday izertlew a'dette jıynaw din' belgili metodların ha'm faktlardı tallawdı qollanıw menen o'tkiziledi, sonın' ushin a'dette o'zinde metodikalıq bo'limdi qamtiydi.

Soni da atap o'tiw kerek, empirikalıq izertlew za'ru'rli faktlerdi anıqlaw ha'm jıynaw ushin jasalma, eksperimental jag'daydi du'ziwdi rejlestirmeydi. Bunday tu'rdegi izertlewde ilimpaz yamasa praktik a'dette baqlaydi, ta'riypleydi, tallaw jasaydi. Egerde, ma'selen, ilimpaz o'z aldına balalardin' sana-seziminin' rawalanıw barisin izertlew waziypasin qoysa ha'm keyin ala ta'biyiy sharablarda bul izertlew empirikalıq boladı. Egerde ilimpaz oqiw protsesstin' barisin quri baqlap barsa, onda bul izertlew empirikalıq boladı.

Egerde ilimpaz oqiw protsessin sonday o'zgeritse, ol sana-sezimdi rawajlandiratug'in tu's alsa bunday izertlew pedagogikalıq psixologiyalıq eksperiment boladı.

Empirikalıq izertlew ta'riyplew ha'm tu'sindirme boliwi mu'mkin. Birinshi tu'rdegi izertlewde ta'jiriyebe joli menen az izertlengen ob'ektler yamasa qubilislarg'a tiyisli bir qatar jan'a faktler alinadı ha'm ta'riyplenedi. Tu'sindirme empirikalıq izertlew o'z ishine jıynaw ha'm tallawdı qamtip qoymastan aling'an faktlerdi tu'sindiriwdi de aladı.

Metodikalıq izertlewler ayriqsha topardı quraydi. Olardin' tiykarǵı maqseti sonnan ibarat, jan'a psixodiagnostikalıq metodikani yamasa psixologiyalıq sanani qa'liplestiretug'in metodikani jaratiwdan ibarat. Egerde du'zilip atirg'an metodika test tu'rinde bolsa, onda birinshiden, ol teoriyalıq jaqtan ta'riypleniwi tiyis, ekinshiden, bul metodika arqalı ne ha'm nenin' ja'rdeminde qa'liplesiwi kerek, u'shinshiden, bul metodika qashan, qalayınsha ha'm qay waqıtta ta'jiriyebe qollanıw mu'mkin ekenligi ko'rsetiledi.

Pedagogikalıq psixologiyalıq eksperiment.

Eksperimen – izertlew din' en' quramalı tu'ri, sonın' menen birge en' da'l ha'm paydalı tu'ri bolip tabiladı.

Belgili psixolog-eksperimentshiler P.Fess ha'm J.Piaje bilay dep jazadı «Eksperimental metod – bul o'zinin' logikasına ha'm o'zinin' texnikalıq talaplarına iye sana-seziminin' formasi. Ol asig'islig'inin' ornına isenimli quwanish bag'ish etedi».¹

Ilim ha'm ta'jiriyebe eksperimentsiz jumis alip barilmaydi, sebebi tek g'ana duris sho'lkemlestirilgen ha'm o'tkizilgen eksperiment arqalı da'lilli na'tiyjelerge erisiwge boladı. Biraq eksperiment o'tkiziwge tayarlıq ko'riw barisinda ko'plegen mashqalalar menen qiyinshiliqlar ushırasadı.

Eksperiment – bul izertlew din' ayriqsha tu'ri, ol ilimiy ha'm a'meliy gipotezalardı tekseriwge bag'darlanadı. Gipotezasız eksperiment bolmaydi.

To'mendegi tiykarǵı qag'iydalar ushin sha'rtli bolip tabiladı.

1. Mashqalani izertlew din' maqsetleri menen waziypaların, ondag'i tekseriletug'in gipotezalardı anıq ta'riyplew.

2. Eksperiment tabisli o'tkerilgeni, ondag'i usinilg'an gipotezalar tastiyoqlang'an o'lshemler menen belgilerdi anıqlaw.

3. Izertlew din' ob'ekti menen predmetin da'l anıqlaw.

4. Psixodiagnostikanın' isenimli metodların tan'law ha'm islep shig'iw., izertlenetug'in ob'ekttin' jag'dayin ha'm predmetin anıqlaw.

5. Eksperiment tabisli o'tkizilgen haqqında da'lildin' isenimli logikasin paydalaniw.

6. O'tkizilgan eksperimenttin' na'tiyjelerin ko'rsetiwidin' qolayli formasin aniqlaw.

7. Eksperiment na'tiyjelerin ilimiy ha'm a'meliy jaqtan qollaniw tarawinin' sipatlamasi, a'meliy juwmaqlar menen usinislardi ta'riyplew.

Usi punktlerdin' ha'r qaysisin qisqasha qarastirayiq.

Ilimde yamasa ta'jriybede elege shekem sheshilmegen ma'sele eksperimenttin' mashqalasi dep tu'siniledi.

Eksperimenttin' juwmag'inda erisilgen araliqtag'i ha'm aqirg'i, ilimiy ha'm a'meliy juwmaqlar eksperimenttin' maqseti bolip tabiladi. Eksperimenttin' mashqalasi menen maqseti arasindag'i ayirmashiliq sonnan ibarat, mashqalanin' ta'riypleniwi a'dette uliwma, al maqsetlerdin' ta'riypleniwi konkret bolip tabiladi. Mashqalada ayirim qiyin sheshiletug'in ma'sele tek ko'rsetiledi, al maqsetlerdin' ta'riypinde bolsa usi mashqala sheshiliw barisinda aliniwi mu'mkin bolg'an juwmaqlar ko'rsetiledi. Eksperimentie bir neshe maqsetler boliwi mu'mkin, olardin' birewleri araliqtag'i, al basqalari aqirg'i boladi.

Eksperimenttin' aqirg'i maqseti a'dettegishe, birden ju'z bermeydi, ol bir neshe araliqtag'i basqishlardan o'tedi. Ma'selen, egerde aqirg'i maqset oqiwshilar rawajlaniwinin' barisin tezletiwden ibarat bolsa, onda araliqtag'i maqsetler to'mendegilerden ibarat boladi`

– balalardin' haqiyqiy rawajlaniw da'rejesin bahalaw~

– balalar rawajlaniw tezletiwge ja'rдем beretug'in qurallardi belgilew~

– balalardi rawajlandiriwdi tezletiw maqsetinde olar menen a'meliy, eksperimental jumislar alip bariw metodikasin islep shig'iw~

– psixologiyaliq rawajlaniw protsesi haqiyqatinda da orin alg'anlig'in aniqlawda ja'rдемlesetug'in psixodiagnostikaliq metodlardi tan'law.

Maqsetlerge qarag'anda waziypalar izertlewdi sho'lkemlestiriw ha'm o'tkiziwdin' barliq izbe-iz basqishlarinin' mazmuninan ibarat. Aytayiq, psixolog eksperimentshi mekteptin' baslawish klasslarinda balalardin' aqilin rawajlandiriw barasin tezletiwdi aqirg'i maqset etip qoyadi. Bunday izertlewdi za'rwrl waziypalari to'mendegilerden ibarat boladi`

1. Mashqalani ayqinlastiriw.

2. Onin' menen baylanisli a'debiyat penen ta'jriybeni u'yreniw.

3. Izertlew gipotezanin' ta'riypin aniqlaw.

4. Rawajlaniw protsesi menen juwmaqlar psixodiagnostikasinin' tan'law.

5. Psologiyaliq rawajlaniw protsesin tezletetug'in qa'liplestiriwshi eksperimenttin' metodikasin islep shig'iw.

6. Eksperiment o'tkeriwidin' joba ha'm bag'darlamasin islep shig'iw.

7. Eksperimentti o'tkiziw.

8. Eksperiment juwmaqlarin islep shig'iw ha'm tallaw.

9. O'tkizilgen eksperimentten kelip shig'atug'in juwmaqlar ha'm a'meliy usinislardin' ta'riyplewi.

Eksperiment tabisli o'tiw ushin onin' maqsetleri menen waziypalarin aniq ha'm aa'qin ta'riyplew za'ru'r. Eger bul na'rse islenbese, onda eksperimenttin' aqirg'i maqsetine jettik ha'm tiyisli juwmaqlar aldiq dewge bolmaydi.

Eksperimenttin' araliqtag'i maqsetleri menen waziypalarin ta'riyplew basqishinda ol kerekli na'tiyje beretug'inlig'in aniqlawg'a boladi.

Gipoteza – bul baqlaw xarakterindegi tastiylaw, ilimi pikir, oni qoyiw ha'm eksperimental jaqtan tekseriw ushin a'hmiyetli ilimiy ha'm a'meliy tiykar talap etiledi.

Gipoteza qanday da bir jan'a pikirdi tastiylaydi. Egerde to'mendegi talaplarg'a juwap berse, gipoteza ilimiy tastiylang'an bolip esaplanadi`

1. Gipotezanin' ta'riypi da'l ha'm a'piwayi boliwi tiyis onda basqasha tu'siniletug'in terminler tu'sinikler bolmawi kerek.

2. Gipoteza tekseriliwi yag'niy eksperimental jol menen da'liyleniwi mu'mkin boliwi tiyis.

3. Gipoteza barliq qubislardi tu'sindiriw kerek.

Ko'pshilik eksperimentlerde bir neshe logikaliq jaqtan bir-biri menen baylanisli gipotezalar boladi (1-su'wret)

Uliwma gipoteza

Jeke gipoteza 1		Jeke gipoteza 2		Jeke gipoteza 3	
Jumisshi gipoteza 1	Jumisshi gipoteza 2	Jumisshi gipoteza 3	Jumisshi gipoteza 4	Jumisshi gipoteza 5	Jumisshi gipoteza 6

1-suwret. Quramali eksperimental pedagogikaliq psixologiyaliq izertlew gipotezasinin' qurilisi ha'm irarxiyasi. Uliwma gipoteza a'dette joari basqishta jaylasadi. Ol tikkeley mashqalani ta'riyplenip kelip shig'adi ha'm eksperiment barisinda haqiyqatlig'in tastiyoqlawdi talap etetug'in pikirdi o'z ishine ja'mleydi. Uliwma gipotezada keyin jeke, onin' mazmunin aship beretug'in gipotezalar turadi. Jeke gipotezalarda, o'z gezeginde, jumisshi gipotezalar kelip shig'adi. Ma'selen, balalardin' aqili rawajlaniwin tezletiw metodikasini tekseriw boyinsha izertlew ju'rgizilip atir deyik. Ha'r basqishqa tiyisli gipotezalardi ta'riypleyik` Uliwma maqset ushin «balalardin' aqili rawajlaniwi protsesini tezletiw to'mendepgi uliwma gipoteza usiniliwi mu'mkin` balalardin' rawajlaniwi barisini tezletiwde eksperimente qollanilgan balalarg'a psixologiyaliq-pedagogikaliq qurallar keliwi mu'mkin».

Jeke maqsetke «Rawajlaniw protsesini tezletiwidin' psixologiyaliq-pedagogikaliq qurallarin tekseriw» to'mendegi jeke gipoteza sa'ykes keliwi mu'mkin «eksperimente qollanilgan balalarg'a psixologiyaliq-pedagogikaliq ta'sir jasawdin' qurallari alip keliwi mu'mkin». Jeke maqsetke «juwmaqlar ha'm a'meliy usinislardi ta'riyplew» to'mendegi jeke gipoteza alip keliwi mu'mkin «o'tkizilgen eksperimentten kelip shig'atug'in juwmaqlar menen usinislardi pedagogikaliq ta'jiriybege engizip balalardin' aqilin rawajlandiriwdi tezletiwge alip keliwi mu'mkin». Endi bul eksperimenttin' mu'mkin bolgan gipotezalarin qarastirayiq.

1-jumisshi gipoteza` «usi oqiw pa'ni sabaqlarinda ma'selelerdin' usi tu'rin qollaniw oqiwshilarda tiyisli ilimiy tu'siniklerdin' psixologiyaliq rawajlaniwin tezletiw tiyis».

2-jumisshi gipoteza` «Mashqalaliq oqitiwdin' usillarin qollaniw sebep-aqibet baylanis ha'm qatnaslarin uqibin rawajlaniwg'a ja'rdem beriw tiyis».

3-jumisshi gipoteza` «Oqiw sabaqlar mazmunina ma'selelerdin' usi tu'rin engiziw oqiwshilarda so'ylew logikaliq oy-pikirin rawajlandiriwg'a ja'rdem beredi».

Solay etip, bul misalda bir uliwma, eki jeke ha'm to'rt jumisshi gipotezalar bar.

Jumisshi gipotezalardi ta'riyplegende ilimiy tu'siniklerdi aniqlawg'a qoyilatug'in logikaliq talaplardi saqlaw ju'da' a'hmiyetli. Aldi menen sog'an diqqat awdariw kerek, tu'siniklerdin' ko'lemi ha'm mazmuni izertlewshi paydalanatug'in da'lil menen faktlarg'a, o'lshe menen belgilerge sa'ykes boliw tiyis. Gipotezanin' ta'riyplenitug'in tili konkret ha'm aniq boliw tiyis.

Tema: Ilimiy derekler menen islesiw ta`rtibi.

Reje:

1.Ra'smiy derekler ha'm olar menen islesiw.

2.Ra'smiy emes derekler.

Tu'sinik – bul usi tu'sinik ja'rdeminde aniqlanatug'in ha'm predmet yamasa qubilislardin' uliwma ha'm arawli belgileri haqqinda pikirlerdin' jiyindisi. Ob`ektin' usi tu'rinin' arawli belgilerinin' jiyindisindag'i konkret, uliwmalig'ina ko'rsetpe ilimiy tu'siniktin' tiykari bolip tabiladi. Tu'siniktin' aniqlamasini tek g'ana difinitsiyag'a tirmeydi. Tu'siniktin' aniqlamasini usi tu'siniktin' ko'lemi menen konkret mazmunin aniqlaytug'in logikaliq operatsiyadan ibarat.

Ju'zlegen ha'm min'lag'an duris aniqlamalardi izertlep, qa'nige-logiklar usi usil menen ilimiy aniqlamalardi belgilegen. Jaqin tu'ri arqali tu'sinikti aniqlaw usi usillardin' tiykarg'isi bolip tabiladi. Ha'r bir tu'rge bir neshe tu'rler kiredi ha'm tu'rdin' mazmunin aniqlaw ushin bul tu'rdi basqalarinan ajratatug'in arawli, tiykarg'i belgini tabiw kerek. Egerde, ma'selen, biz «ju'ris-turis motivin» aniqlawimiz tiyis bolsa, onda da'slep bul tu'sinik ushin tu'rli belgini tabiwimiz za'ru'r. Bul ushin «jeke adam» tu'sinigi boladi. Aqirinda «ju'ris turis motivi, tu'sinigine to'mendegi aniqlama beriwimiz mu'mkin` «Bul jeke adamnin' turaqli o'zgesheligi,

sol belgili maqsetke erisiw menen baylanisli bag'darlawshi ha'm qollap-quwatlawshi bir maqsetke bag'darlang'an belsendiligi».

Psixologiyaliq-pedagogikaliq eksperimentlerde jiyi tu'siniklerdin' operatsiyaliq aniqlamalari qollaniladi. Operatsionalizatsiyag'a «nintelekt» tu'sinigi kiredi «intelekt bul oy pikirdi sipatlaytug'in adamnin' uliwma sheshken teoriyaliq ha'm a'meliy ma'selelerdin' sani ha'm sapasi boyinsha aniqlawg'a boladi».

Tu'sinikler aniqlamasinin' to'rt tiykarg'i logikaliq talaplari bar`

1. Ha'r bir tu'sinik jaqin tu'r arqali aniqlaniwi tiyis.
2. Tu'sinik aniqlaması bir qiyli boliwi tiyis.
3. Tek g'ana usi tu'sinikke tiyisli belgi yamasa belgiler topari tu'sinik aniqlamasına kiretug'in tu'rli o'zgeshelik bolip tabiladi.

4. Tu'sinik aniqlaması logikaliq shen'berge iye bolmawi kerek.

5. Tu'sinik aniqlaması tek biykarlawdan ibarat bolmawi tiyis.

6. Tu'sinik aniqlaması o'z ishine logikaliq qarama qarsiliqti ja'mlewi kerek.

Tu'sinik aniqlamalarindag'i aniqsizliq haqiyqatliqti aniqlawdi qiyinlastiradi. Tu'sinikler aniqsizlig'i – eksperimental pedagogikaliq psixologiyaliq izertlewlerde qollanilatug'in tu'siniklerdegi tiykarg'i qa'teler ha'm bul jag'day olardin' ilimiy ha'm a'meliy bahalig'in anag'urlim pa'seytedi. Tap usi sebep boyinsha alim pedagoglar menen psixologlar o'tkizgen ko'plegen dissertatsiyaliq ha'm basqa izertlewler ta'jiriybede qollanilmay atir.

Tu'sinikler aniqlamalarindag'i basqa qa'teler to'mendegilerden ibarat.

1. Tu'sinik ko'leminin' toliq emes bo'liniwi.

2. Qarama-qarsi bo'liniw

3. Bo'liniwdegi sekirip ketiw.

Tu'sinik ko'lemin toliq emes bo'liw – bul tu'siniktin' tu'rlik belgilerin atap o'tkende ayirimlari qalip qoyilatug'in qubilis qarama-qarsi bo'liniwdin' qa'tesi sonnan ibarat, tu'sinik ko'lemin bo'liw barisinda oni bo'listiriw ushin bir qatar ha'r qiyli, bir-biri menen kelispeytug'in tiykarlar alinadi.

Bo'listiriwdegi sekiriw bul bo'listiriwdin' dawamlilig'i qag'iydasinin' buziliwinan kelip shiqqan qa'te, onda tu'siniktin' bir qatar a'hmiyetli belgileri esapqa alinbaydi.

Jumisshi gipotezalarindan' ta'riypi ju'da' a'hmiyetli, sebebi tap usi gipotezalar eksperimenttin' empirikaliq bo'leginde tikkeley tekseriledi. Bul gipotezalarindan' isenimli da'lileniwi jeke ha'm uliwma gipotezalarindan' durislig'in tekseriw ushin boladi. Da'lillerdin' logikasinda ko'rilgen izbe-izlik saqlaniwi ushin jumisshi gipotezalarindan' aniqlamalarinda qa'teler jiberilmewi kerek.

Onin' birinshisi sonnan ibarat, jumisshi gipoteza onin' ishine kirgen tu'siniklerdin' ko'lemi ha'm mazmuni boyinsha uliwma tiptegi aniqlama mu'mkin, sonin' ushinda ha'r bir elementte derlik tastiyoqlanbaydi. Ma'selen, qanday da bir jeke eksperimentte minaday jeke gipotezani da'lillew yamasa biykarlaw mu'mkin emes`

«Mektep balag'a unamli (unamsiz) ta'sir jasaydi. Birinshiden, mektepler ha'r qiyli boliwi mu'mkin, ekinshiden olardin' ta'siri ha'r qiyli boliwi mu'mkin, u'shinshiden balalardin' o'zleri ha'r qiyli boliwi mu'mkin».

Ekinshi qa'te sonnan ibarat, gipotezanin' ta'ripinde ilimde ha'r qiyli tu'sindiriletug'in tu'sinikler boliwi mu'mkin. Ma'selen, eksperiment penen minaday aniqlamani da'lillew qiyin «oqitiwdin' bul bag'darlamasi rawajlandiriwshi bolip tabiladi» «rawajlandiriwshi» tu'sinigi ilimde bir qiyli aniqlamag'a iye emes.

Gipotezalarda ushirasatug'in u'shinshi qa'te sonnan ibarat, og'an ilimde uliwma aniqlanbag'an tu'sinikler kirgiziliwi mu'mkin. Ma'selen «oqitiwshinin' ekstrasensorikasına ta'sir jasay otirip, onin' minez qulqinin' anag'urlim o'zgeriwine erisiwge boladi» degen aniqlama ilimiy izertlew din' gipotezasi bola almaydi, sebebi ilimde «ekstrasensorika» degen na'rse belgisiz.

Pedagogikaliq psixologiyaliq eksperimentte da'lillew logikasi.

Eksperimental gipotezanin' da'liylleniwi u'sh tiykarg'i komponentlerden` faktler, da'liyllewler ha'm usinilg'an gipotezanin' durislig'in ko'rsetiwden ibarat.

Faktler menen da'liyllewler, a'dettegishe haqiyqatlig'i tekserilgen ha'm tastiyoqlang'an ideyalardan ibarat. Usig'an baylanisli olar arnawli da'lilsiz gipotezanin' durislig'i yamasa nadurislig'in tastiyoqlaw ushin beriledi. Ko'rsetiw – bul logikaliq pikirlew din' jiyindisi, onin' barisinda da'lillew ha'm faktlerden gipotezanin' haqiyqatlig'i kelip shig'adi.

Da'lillew isenimli boliw ushin belgili qag'iydalarg'a boysiniw kerek. Onin' birewi to'mendegini ja'riyalaydi`

Gipoteza, da'lillew ha'm faktler aniq ha'm da'l belgilengen pikirlew bolwi tiyis. Basqosha jag' dayda ol biykarlaniw mu'mkin.

Gipoteza da'lillew barisinda bir qiyli bolwi tiyis. Bul qag'iydani buziw a'dette gipotezani tastiyoqlanbawina alip keledi.

Gipotezani tastiyoqlaw barisinda keltirilgen faktler menen da'lillewler bir birewine qarsi bolmawi tiyis, sebebi bul da'lillew din' biykarlaniwina alip keledi. To'mendegi qag'iyda saqlaniwi kerek` Gipotezani tastiyoqlawg'a keltirilgen faktler menen da'liller o'zleri haqiyqiy bolwi tiyis.

Da'lillewde jiyi ushirasatug'in qa'teler sonnan ibarat, eksperiment penen aniqlang'an waqiyalar menen faktler din' izbe-izligi, olardin' statistikaliq isenimli baylanisi waqiyalar ha'm faktler arasinda baylanis bar dep qa'te tu'siniledi.

Qa'teler tek da'lillerde bolip qoymastan, baylanisti tu'sindiriwde de ju'z beriw mu'mkin.

Tiykarg'i logikaliq sxemani a'meliy iske asiriw din' bir neshe variantlari bar olardi qarastirayiq.

q. Birden bir o'zgeshelik metodi. Onin' sxemasi to'mendegishe`

$A_q B_q V_q G-$ $\longrightarrow$
 $D_q E$

$A_q B_q V_q G+$ $\longrightarrow$
 $D_q E+$

Bunday jag' dayda G belgisi boyinsha eksperimental ha'm baqlaw toparlari arasindag'i birden bir o'zgeshelik esapqa alinadi, ol eksperiment tamamlang'annan keyin E belgisi boyinsha birden bir o'zgesheliktin' payda bolwina alip keledi. Usi tiykarda G nin' o'zgeriliwi E o'zgerisler din' sebebi, degen juwmaq islenedi.

w. Araliqtag'i o'zgerisler metodi`

$A_q B_q V_q G-$ $\longrightarrow$
 $D_q E$

$A_q B_q V_q G+$ $\longrightarrow$
 $D_q E+$

$A_q B_q V_q G++$ $\longrightarrow$
 $D_q E++$

$A_q B_q V_q G+++$ $\longrightarrow$
 $D_q E+++$

G belgisi o'lshemin o'zgartip tursaq, biz tek E belgisinin' o'zgeriwine erisemiz, onda G ni E nin' mu'mkin bolg'an sebebi retinde qarastiriwg'a boladi.

e. Birden bir uqsasliq metodi`

$A_q B_q V_q G$ $\longrightarrow$
 $D_q E$

$I_q K_q L_q G$ $\longrightarrow$
 $M_q E$

$N_q O_q Z_q G$ $\longrightarrow$
 $P_q E$

$S_q T_q U_q G$ $\longrightarrow$
 $F_q E.$

Belgilerdin' ha'r qiyli variantlarinda birden bir uqsasliq ($G \rightarrow E$) o'zgermesten qalsa, onda oni qurawshi o'zgermeliler sebep (G) ha'm aqibet (E) retinde qarastiriladi.

Eksperiment ha'm baqlaw toparlarindag'i na'tiyjeler salistirmali boliw ushin bul toparlar a'hmiiyetli belgilei boyinsha ekvivalent bolivi tiyis.

Uliwma logikaliiq sxemalardan basqa usi maqsetlerge eksperiment jobalari xizmet etedi. Bunday tiykarg'i jobalardin' ekewi bar`

1. «Tek keyin, joba tu'ri boyinsha sho'lkemlestirilgen eksperiment».

Bunday izertlew tu'rinde eksperimental ha'm baqlaw toparlardi tek eksperiment tamamlang'annan keyin g'ana bahalanadi ha'm onin' basinda bahaanbaydi. Egerde na'tiyjede eksperimental ha'm baqlaw toparlari arasinda sezilerli ayirmashiliq aniqlansa, onda eksperimentten keyin bul toparlar arasindag'i aniqlang'an ayirmashiliq eksperimental toparg'a qarata islengen eksperimental ha'reketlerinen kelip shiqti degen juwmaq shig'ariwg'a boladi.

2. «Deyin ha'm keyin» joba tu'ri boyinsha sho'lkemlestirilgen eksperiment.

Bunday jag'dayda mu'mkin bolg'an sebepler ha'm aqibetler eksperimentke deyin ha'm keyin bahalanadi, al eksperimental ha'm baqlaw toparlari boyinsha islenedi. Usilayinsha al'ternativ gipoteza biykarlanadi.

Psixologiyaliiq baqlaw ha'm ta'jriybe na'tiyjelerin so'z arqali paydalaniwda sub'ektiv jag'daylari bolivi mu'mkin bunday sub'ektiv jag'daylardi mu'ddetinen aldin juwmaq shig'ariwda tiykarlanbag'an uliwmalastiriwda ko'rinedi Sipat jag`inan u'yrenilip atirg'an psixikaliiq ha'diyse a'm protsesslerde klassifikatsiyalawda olar ortasindag'i ayirmashiliq ha'm o'zine ta'n rawajlaniw o'zgesheliklerin toliq ta'riyplewde qiyinshiliq tuwdiradi. Bunday analiz baqlaw ha'm ta'jriybe na'tiyjelerinde qanday da'rejedegi qa'teler bolivi mu'mkinligin aniq ko'rsetip Bere almaydi. Sonin` ushin ha'mme waqit mug`darli analiz boyinsha birgelikte qollaniladi Bunda sub'ektiv jag'daylarg'a sheek qoyilip qa'liplestirilgen juwmaqlar izertlewshinin` shaxsliq du`zilisine baylanisli bolmaydi, na'tiyjelerdi tekseriw imkaniyati ju`zege keledi.

Psixolog ushin baqlaw ha'm ta'jriybe na'tiyjelerin statistikaliiq metodlar jardeminde aniqlaudi bilu jwda a'hmiiyetli.

Psixologiyani matematikalastiriw-onin` barliq tarawlarina taraladi. Psixologiya jaqin keleshekte qay da'rejede eksperimental pa'n bolsa, sol da'rejede matematikaliiq pa'nde bolip qaladi.

Izzertlew metodikasin tan`lawdan aldin eksperimentator nenii uyrenip atiranin, alinan na'tiyje a'meliy ha'm izzertlewshilik waziypasi talaplarina say kele aliwin qiya qila aliwi kerek boladi. Birinshi na'wbette bul metodin` tuwrig'i, isenimliliq ha'm obiektivligin da'lililew ushin zarur boladi. Metodikanin` tuwrig'i degende onin` izzertlew predmetine adekvatlig'i(saylig'i) tusinilndi. Mug`darli validlik usi metodika na'tiyjeleri menen sirtqi o'lshewlerdin` o'zara baylanisin aniqlawda ko'rinedi. Maselen, ta'limnin` awmetli-oqiwsinin` intellektual tarawi menen baylanisli boladi. Sonin` ushinda sirtqi o'lshew sipatinda onin` o'zlestiriwin aliw mumkin. Aytayiq, talabalardin` aqliy rawajlaniw ushine test sorawlari ha'm o'zlestiriw bahasi ortasinda salbiy baylanis bar bolsa, qollanilg'an metodika validlikke iye boladi.

Metodikanin` ja'ne bir a'hmiiyetli qasiyeti onin` isenimli bolip, usa metodikanin` o'lshew qurali sipatinda ilnyiqli nemayon boladi.

Metodikanin` obiektivligi o'lshew na'tiyjelerinin` onnan paydalaniwshi shaxsqa baylanisli emesligide juzege shig`adi. Metodikanin` ha'm isenimliliqin tekseriw ushin turli statistik o'lshewlerden paydalaniw mumkin boladi.

O'lshew nazariyasinin` pikirinshe psixologiyada qollanilatug`in ba'rshe o'lshew usillari psixologik o'lshew shkalalarin duziwden ibarat.

Ko'pshilik psixologlardin` pikirinshe shkalalastiriw-psixikaliiq protsessler ha'm halatlardi o'lshew ushin qollanilatug`in eksperimental ha'm mateietik usillar jiyindisinan ibarat. Ko`binese shkalalastiriwg'a o'lshew sinonim etip qoyiladi.

Psixologiyaliq protsess, o`zgeshelik, ob`ekt ha`m ha`diyselerdi shkalalastiriw degende tiykarg`i qag`iydalar tiykarinda olardi sanlarga ten`lestiriw tusiniledi. Bunda sanlardi o`z-ara da`rejesi bul ha`diyseler ortasindag`i da`rejeni sa`wlelendiriw kerek boladi. Sanlar ol yaki bul o`zgesheliktin` modeli waziypasin atqaradi. Usi jol menen shkalalastiriw psixologiyani` faktlerin sawlelendiriwshi pa`nnen ayirim faktlerdi aldinnan aytiw imkanin beretug`in pa`nge aylandirdi. Izzertlew qa`siyetine qarap turli o`lshew shkalalarinin` tiplerin qollaw mumkin.

At beriw shkalasi(nominativ shkala) bir qiyli bahadag`i empirik dizimdi sanli dizimde sawlelendiriw bolip esaplanadi. At beriw shkalasi atinan ko`rinip turipti, turli klaslarpdi ekvivalenti menen almastiriwin bildiredi. At beriw shkalasi ten`lik nizamina boysinadi, maselen X qa`siyetine ko`re A obiekti V obiektine ten` bolsa $x_A \sim x_V$ boladi, lekin S obiektke qarag`anda ten`lik o`zgeredi $x_A \sim x_S$.

At beriw shkalasi uliwma formaga iye bolip, barliq shkalalastiriw turleri ol yaki bul da`rejede at beriw shkalasi esaplanadi. At beriw shkalasin duziwde to`mendegi talaplag`a a`mel qilinadi. 1)ko`plep obiektlerdin` ha`r bir ag`zasi sipatinda faktler klasina kiriwi mumkin.2) ha`r bir obiekt bir waqittin` o`zinde eki yaki onnan artiq klasqa tiyisli bola almaydi.

Ta`rtip shkalasinda simvollar sonday-aq sanlar ob`ektlerdin` ten` yaki ten` emesligi, ekvivalent yaki ekvivalent emesligin sawlelendiriw menen birge olardin` o`lshenip atirg`an qa`siyetine qaray munasebetin de ta`rtipke saladi. Ta`rtip shkalasindag`i sanlardi ta`rtipke saliw mumkin bolsada, ol obsolyut emes salistirmali xarakterge iye boladi. Ta`rtip ornatiw menen baylanisli o`lshew operatsiyalarinda olar ortasindag`i pariqtin` ko`lemi haqqinda hesh qanday mag`liwmat joq. Misali, sessiya waqtinda talabalar bilimin bahalawdi alayiq, «ayiriqsha» ha`m «jaqsi» bahag`a oqiytug`in talabalar bilimi ortasindag`i pariqtin` da`rejesinde boladi, biraq onin` qalay pariqlaniwi belgisiz.

Eger shkala ta`rtip shkalasinin` barliq o`zgesheliklerine iye bolsa, ha`m og`an qosimsha ta`rizde birlikler arasinda araliq bolsa, onda bunday shkalalar intervallar shkalasi dep ataladi. Intervallar shkalasinin` ob`ektlari barliq waqitta u`yrenilip atirg`an ta`reptin` o`sip yamasa kemeyip bariwina qaray ta`rtipke salinadi. Intervallar shkalasi o`lshew birlikleri ha`r tu`rli bolip, olardi aniqlaw iqtiyarli tiykarg`a iye boladi. Bunday shkalalarga qarag`anda arifmetikaliq a`mellerdi qollaw, ten`likni aniqlaw, u`lken yamasa kishi dep salistiriw mu`mkin. Bir shkalani turli belgileri ortasindag`i intervallar ha`m ayirmashiliqlar ten`ligin de salistiriw mu`mkin

Intervallar shkalasi to`mendegi postulatqa boysinadi:

$aQvqvQa$ yamasa $G`aQvG`Qsq aQG`vQsG`$

eger aqr ha`m $v > 0$ bolsa, onda $aQv > r$

eger aqr ha`m $v < 0$ bolsa, onda $aQv < r$

Intervallar shkalasin jobalastiriwda u`sh iqtiyarli operatsiya (a`meller) orinlanadi:

a) o`lshew birligi ko`lemin tabiw;

b) nol' (bashlang`ish) tochkani tabiw;

v) nol' tochkadan baslap esap alip bariwshi bag`dardi aniqlaw.

Intervallar shkalasina Vekslerdin` standartlasqan shkalasi, Tersten ha`m T.Gilford shkalasi misal boladi.

Mu`na`sibetler shkalasin jobalastiriwda da`slepki shkala o`zgesheligi menen birge ele u`yreniliwi kerek bolg`an o`zgesheligi joq bolg`an ta`biyiy nol' tochka bolwi kerek. Mu`na`sibetler shkalasi to`mendegi a`hmiyetli o`zgesheliklerge iye; 1) ob`ektler klasi u`yrenilip atirg`an o`zgesheligine qaray bo`lingen ha`m ta`rtipke saling`an boladi; 2) ob`ektler klasi ortasindag`i ten` ayirmashiliqlar, olar belgilengen sanlar ortasindag`i ayirmashiliqqa ten` boladi; 3) ob`ektler klasina ten`lestirilgen sanlar u`yrenilip atirg`an o`zgesheliklerdin` ko`rinishi da`rejesine proporsional boladi.

Mu`na`sibetler shkalasinda qalg`an barliq tiplerge ta`n bo`lg`an operatsiyalardi a`melge asiriwi mu`mkin boladi. Mu`na`sibetler shkalasinda xqax ag` o`siyakli a`meller usinis etiledi. Psixologiyada joqaridag`i shkalalar tipleri maqsetke muwapiq halda tan`lanadi ha`m olardan izertlew na`tiyjelerin o`lshewde paydalaniladi.

Tema: Eksperimentte o`zgeriwshilardi tan`law mashqalasi.

Reje:

1. O`zgeriwshilar menen islesiw a`hmiyeti
2. Erkin o`zgeriwshini tan`law mashqalasi.
3. G`a`rezli o`zgeriwshini tan`law ta`rtibi

Eksperiment barisinda aling'an ko'rsetkishlerdi uliwmalastiriw, sistemag'a keltiriwge bolatug'in matematikalik usillar, formulalar, esaplardin' usillari eksperiment na'tiyjelerdin' statistikaliq islep shig'iw metodlari dep ataladi. Ga'p eksperimentte izertlenetug'in o'zgermeli o'lshemler arasindag'i statistikaliq sipattag'i nizamliqlar haqqinda baratir.

Matematikaliq-statistikaliq tallawdin' bir qatar metodlari mag'liwmatlardin' tan'law bo'listiriwin sipatlaytug'in elementar matematikalik statistikani esaplawg'a mu'mkinshilik beredi. Olardin' qatarina tan'law, ortasha tan'law, dispersiya, moda, mediana ha'm t.b. kiredi. Matematikalik-statistikalin' basqa metodlari, ma'sele, disperiyaliq tan'law, regressiyaliq tan'law, ayirim statistikaliq tan'lawdin' o'zgeriw dinamikasi haqqinda pikir ju'rgiziwge mu'mkinshilik beredi. Metodlardan u'shinshi toparinin' ja'rdeminde, ma'selen korrelyatsiyaliq tallaw, faktorliq tallaw saylandi. Mag'liwmatlardi salistiriw metodlari ja'rdeminde o'zgermeli o'lshemler arasindag'i bolatug'in statistikaliq baylanislar haqqinda haqiyqiy ga'p ju'rgiziwge boladi.

1. Barliq matematikalik-statistikaliq tallaw metodlari sha'rtli tu'rde da'slepki ha'm ekilenshilerge bo'linedi. Eksperiment o'lshemler de na'tiyjelerdi tikkeley sa'wlelendiretug'in ko'rsetkishlerdi aliwg'a mu'mkin bolg'an metodlar da'slepki dep ataladi. Da'slepki statistikaliq psixodiagnostikalik metodikalardin' o'zinde qollanadi ha'm psixodiagnostika na'tiyjelerin da'slepki statistikaliq islep shig'iw juwmag'i bolip tabiladi. Da'slepki mag'liwmatlar tiykarinda ondag'i jasirin statistikaliq nizamliqlar aniqlanatug'in statistikaliq islep shig'iwlari metodikasi ekilenshi dep ataladi.

Tan'law ortasha o'lshemlerdi tan'law, modani ha'm tan'law mediani aniqlaw statistikaliq islep shig'iwlardin' da'slepki metodlarinan tiyisli. Korrelitsiyaliq tallaw, regressiyaliq tallaw, bir yamasa bir neshshe tallawlardin' da'slepki statistikalarinin' salistirmali metodlari ekilenshi metodlarga kiredi.

Tan'law ortashasinan baslap, elementar matematikalik statistikalar esaplar metodlarin qarastirayiq.

Statistikaliq ko'rsetkish retinshe tan'law ortasha ma'ni psixologiyaliq sapa eksperimentlerinde u'yrenetug'in ortasha baha bolip tabiladi. Eki yamasa bir nshe tan'lawlardin' ortasha ma'nisin salistira otirip, bul tan'lawlardi du'ziwshi adamlarg'a rawajlaniwidin' salistirmali da'rejesi haqqinda pikir ju'rgize alamiz.

Tan'law ortasha to'mendegi formula ja'rdeminde aniqlanadi`

$$X = \frac{\sum_{k=1}^q x_k}{n}$$

bunda x- tan'law ortasha o'lshem yamasa tan'law boyinsha ortasha arifmetikaliq ma'ni~ n-tan'lawdag'i izertlenetug'inlardin' sani yamasa jeke psixodiagnostikalik ko'rsetkishlerdin' sani~ x-ayirim izertleniwshilerdegi ko'rsetkishlerdin' jeke ma'ni. Barlig'i bolip bunday ko'rsetkishler n, sonin' ushin bul o'zgermelinin' k indeksi q den n shekemgi ma'nige on' jag'indag'i jylasqan o'zgermeli o'lshemlerdin' summasin an'latadi. xk- dan q den n deyingi indeksi menen barliq x summasin an'latadi.

Mediana dep u'yreniletug'in belginin' sonday minisi ataladi, ol tan'lawda ekige bo'linedi. Medianin' shep ha'm on' jaqlarinda belgilerdin' ten' sani qaladi. U'yrenilgen belgilerdin' jeke ma'nilerin bo'listiriw simmetriyani quraytug'inlig'in aniqlaw ushin medianani biliw kerek. Normal bo'listiriw ushin ortasha ha'm mediana a'dette bir boladi yamasa bir-birinen az o'zgeshelenedi. Eger belgilerdin' tan'law bo'listiriliwi normal bolsa, onda og'an ekilenshi statistikaliq esaplardin' metodlarin qollaniwg'a boladi.

Eger matematikaliq statistika boyinsha kletka statistikaliq islep shig'iwidin' metodin ten' normal belgiler menen bo'listiriw qollaniw kerek ekenligi ko'rsetilse. Onda bul qag'iydani so'zsiz saqlaw kerek. Egerde bunday ko'rsetpe bolmasa, onda statistika qa'legen belgiler bo'listiriwine qollaniladi. Aling'an bo'listiriwdin' normalg'a jaqinlig'in mag'liwmatlar bo'listiriwdin' sizilmasin ko'rige boladi.

Egerde sizilma anaw yamasa minaw da'rejede simmetriyaliq bolsa, onda mag'liwmatlar tallawina normal bo'listiriwge arnalg'an statistikani qollaniwg'a boladi. Bunday jag'dayda esaplarda mu'mkin bolg'an qa'te salistirmali az boladi belgilerdin' ha'm simmetriyaliq ha'm simmetriyaliq emes bo'listiriwlin shama ko'rinisleri uw-su'wretle ko'rsetilgen, onda sizilmanin' gorizontaliq ko'sherinde mq ha'm mw noqatlari menen mediana sa'ykes belgilerdin' o'lshepleri, al xq ha'm xw ortasha ma'nige sa'ykesleri ko'rsetilgen.

Belgilerdin' simmetriyaliq ha'm simmetriyaliq emes bo'listiriw sizilmalari I simmetriyaliq bo'listiriliw; II simmetriyaliq emes bo'listiriliw.

Moda – bul ta'jiriybe mag'liwmatlardin' bo'listiriliw sipatlamasi ha'm elementar matematikaliq statistikasi tan'lawda ju'da' jiye ushirasatug'in izertleniwshi belgisinin' sanliq ma'nisi moda dep ataladi. Belgilerdi simmetriyaliq bo'listiriw ushin modanin' ma'nisi ortashanin' ha'm mediananin' ma'nisi menen sa'ykes keledi. Bo'listiriwdin' basqa tu'rlerine, simmetriyaliq emeslerine, bul sipatli emes. Ayirim jag'daylarda statistikaliq islep shig'iwg'a tiysli jeke da'slepki mag'liwmatlar ko'p boladi ha'm olar ko'plegen elementar arifmetikaliq operatsiyalar ju'rgiziwdi talap etedi. Olardin' sanin qisqartiw ushin ayirim jag'daylarda jeke empirikaliq mag'liwmatlardin' tiykarg'i tan'lawin intervallarg'a awmastiradi. Esaplaw barisindaortasha ma'ni menen awmastirilatu'g'in belgiler ma'nilerinin' ko'lemi boyinsha ta'rtipke keltirgen topar interbal dep ataladi.

Eksperiment na'tiyjelerin eklenshi statistikaliq islep shig'iw metodlari.

Statistikaliq islep shig'iwidin' eklenshi metodlari ja'rdeminde eksperiment penen baylanisli gipotezalar tekseriledi, da'lillenedi yamasa biykarlanadi. Bul metodlar, a'dettegishe da'slepki statistikaliq islep shig'iw metodlarina qarag'anda, quramalirag bolip izertlewshiden elementar matematika ha'm statistika tarawinda jaqsi tayarliqti talap etedi.

Bul metodlar toparin bir bir qosimsha toparlarg'a bo'liwge boladi`

1. Repressiyaliq esaplaw.
2. ha'r tu'rli tan'lawlarg'a tiysli eki yamasa bir neshe elementar statistikalar di o'z-ara salistiriw metodi.
3. %zgermeliler arasindag'i statistikaliq o'z-ara baylanislardi aniqlaw metodi.
4. Emperikaliq mag'liwmatlardin' ishki statistikaliq du'zilisini aniqlaw metodlari.

Regressiyaliq esaplaw – bul matematikaliq- statistikaliq metodi, ol jeke mag'liwmatlardi ja'mlestiriwge ha'm o'zgerislerdin' birewinin' ma'nisi boyinsha ekinshi o'zgermelinin' mu'mkin bolg'an ma'nisin shama menen bahalawg'a mu'mkinshilik beredi. X ha'm Q eki o'zgermelilerdin' o'z-ara baylanisinin' grafikaliq ko'rinisin sizilmada noqatlardan paydalanamiz. Sizilmadag'i noqatlardi usi o'zgermeliler arasindag'i o'z-ara baylanisti bildiretug'in tuwri regressiya sizig'i menen o'zgeritih waziypasin aldimizg'a qoyamiz. Basqa so'z benen aytqanda waziypa sonnan ibarat sizilmadag'i noqatlar jiyindisi arqali tuwri siziqti sizamiz. O'zlestirmelerdin' birewinin', x yamasa :, ma'nisinen paydalanip, ekinshi o'zgermelinin' ma'nisi haqqinda sham menen so'z etiwge boladi. Bul ma'seleni sheshiw ushin ten'lemedegi a ha'm v koeffitsientin duris tabiw kerek.

$$u=ax=v$$

Bul ten'leme sizilmada tuwri siziq bolip, tuwri siziq bolip turi regressiya ten'lemesi dep ataladi.

X boyinsha U tuwri regressiya. X ha'm U o'zgermelerdi ortasha ma'nisi. Ayirim ma'nilerdin' regressiya sizig'inan awisiwi vertikal piro bir siziqlar menen belgilengen Uq o'lshe mi o'zgermeli U` o'lshe ngen ma'nisinin' bahalawdan awisiwi bolip tabiladi, al w-w o'lshe mi bahalawdin' ortasha ma'niden awisiwi bolip tabiladi.

A ha'm v koeffitsientlerin esaplawdiq formulasi to'mendegiden ibarat.

Onda $X \sim U$ - X ha'm U o'zgermelilerdin' jeke ma'nileri X, U - sol o'zgermelilerdin' ortasha ma'nileri $\bar{x}$ - sizilmadag'i la'soepki ma'nilerdin' yamasa noqatlardin' sani.

Tan'law ortasha ma'nilerdin' salistiriw yamasa ortasha ma'nilerdin' bir-birinen ayirmashilig'i tuwrali ma'seleni sheshiw ushin jiyi t - Styudent o'lsheeminen paydalaniladi. Onin' tiykarg'i formulasi to'mendegiden ibarat.

Bunda X_q - mag'liwmatlardin' tan'lawdin' birewi boyinsha o'zgermelinin' ortasha ma'nisi $\bar{x}_w$ - mag'liwmatlardi tan'lawdin' ekinshisi boyinsha o'zgermelinin' ekinshi ma'nisi m_q ha'm m_w tiyisli ortasha o'lsheemlerdin' salistirilip atirg'an tan'lawlardin' jeke ma'nilerindegi awisiwlaridin' integratsiyalang'an ko'rsetkishler.

m_q ha'm m_w o'z gezeginde to'mendegi formula menen shig'ariladi

onda da'slepki o'zgermelinin' tan'law dispersiyasi (birinshi tan'law boyinsha)~

S -ekinshi o'zgermelinin' tan'daw dispersiyasi (ekinshi tan'law boyinsha) n_q - da'slepki tan'lawdag'i o'zgermelinin' jeke ma'nilerinin' sani~

N_w - ekinshi tan'lawdag'i o'zgermelinin' jeke ma'nilerinin' sani.

Joqaridag'i formula boyinsha ew keste ja'rdeminde $n_q + n_w - w$ Ge ten' erkinlik da'rejelerinin' kerekli sani, t ko'rsetkishi shig'arilg'annan keyin E nin' kerekli keste ma'nisi aniqlanip, olar menen E nin' esaplang'an ma'nisi shig'ariladi.

Kerekli sanlardin' erkinlik da'rejesi ha'm mu'mkin bolg'an qa'telerdin' E -Styudent o'lsheeminin' aqirg'i ma'nileri

Styudenti T o'lsheemin ha'm sonin' tiykarinda konkret misalda ortasha o'lsheemlerdegi ayirmashiliqti shig'ariw barisin qarastirayiq.

Eksperimental mag'liwmatlardin' to'mendegi eki tan'lawi bar deyik`

Grafikaliq usil eksperimental mag'liwmatlardi ko'rsetiwidin' ja'ne bir usili. Grafik siziqtan ibarat, ol eki o'zgermeliler arasindag'i baylanisti, al ken'isliktegi grafik - u'sh o'zgermeliler arasindag'i baylanisi su'wretleydi. Eki o'lsheemdegi grafikti qollang'anda tegisliktegi gorizontol siziq boyinsha a'dette biyg'a'rez o'zgermeli qoyiladi, ol eksperimenttin' qa'lewi boyinsha o'zgeredi ha'm mu'mkin bolg'an izlengen sebep retinde qarastiriladi. Vertikal boyinsha g'a'rezli o'zgermelini qoyamiz, ol bolmag'an sebep, retinde qarastiriladi.

Tema: Toparlar araliq ha'm topar ishinde o'tkeriletug'in eksperiment.

Reje:

1. Taparlar araliq eksperiment haqqinda tu'sinik
2. Topar ishinde o'tkeriletug'in eksperimentlardin' a'hmiyeti

Tadqiqot jarayonida tekshiriluvchi tomonidan butun imkoniyatlarini maksimal holatda safarbar etishi talab qilinadi. Masalan, diqqatning hajmini, harakatlarning maksimal tezligi va aniqligini o'rganishda bu alohida ahamiyat kasb etadi. Tekshiriluvchining butun imkoniyatini ishga solishi undagi motivlarning kuchi bilan bog'liqdir.

Tajribaning ichki sharoitlaridan biri unga bog'liq bo'lgan qiziqishdir. Agar tekshiriluvchi berilgan topshiriqlarni qiziqish bilan bajarisa, natijalar avvaldan kutilgandek bo'ladi.

Tekshiriluvchining kayfiyati va umumiy fiziologik holati ham tajribaning borishiga ta'sir etuvchi ichki sharoitlardan biridir. Butun tadqiqot davomida tekshiriluvchining kayfiyati yaxshi bo'lishi, fiziologik holatlarda o'zgarishlar bo'lmasligi tadqiqotchi tomonidan nazorat qilib borilishi kerak. YUqorida ta'kidlab o'tilgan ichki va tashqi shart-sharoitlarning ta'minlanishi psixologik tajriba samaradorligini kafolatlaydi.

Juda ko'p psixologik tajribalarda turli apparatura va priborlardan foydalaniladi. Ba'zi tajribalarda moslashtirilgan apparaturalardan foydalanilsa, ayrimlari maxsus jihozlangan xonalarda olib boriladi. Bajaradigan vazifasiga ko'ra bunday apparaturalarni:

- a) tekshiriluvchiga ta'sir qilishi kerak bo'lgan, qo'zg'atuvchi berishga moslashtirilgan;
- b) tekshiriluvchining javoblarini yozib olishga moslashtirilgan turlarga ajratish mumkin. Masalan, taxistoskop-kichik bir vaqt oraligida tekshiriluvchiga turli qo'zg'atuvchilarni

ko'rsatishga, esteziometr bir vaqtning o'zida terining ikki nuqtasiga ta'sir etuvchi taktik qo'zg'atuvchi berishga, xronoskop-vaqtni aniq yozib olishga moslashgan. Psixologik tajribalarda foydalaniladigan apparatlarning afzallik tomonlarini quyidagicha baholash mumkin:

1. Etarli darajadagi aniqlik va ishonchlik.
2. Etarli darajadagi mustahkam tuzilmaga ega bo'lish, turli nosozliklarning bo'lmasligi.
3. Mexanizmning ishlash jarayonida tekshiriluvchiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan holatlarning yo'qligi;
4. Tadqiq etilayotgan hodisani avtomatik tarzda qayd etib borish imkoniyatining qulay va osonligi.

Ayrim psixologik tadqiqotlarni maxsus apparaturalarsiz olib borish mumkin emas. Masalan, sezgi, idrok, hissiyotning ifodalanishi va boshqalar. Ba'zi tajribalar uchun esa apparaturalarning bo'lishi shart emas yoki ular ikkinchi darajali ahamiyatga ega. Masalan, eksperimentator savollariga og'zaki javob berish kerak bo'lsa, apparaturaga zarurat sezilmaydi.

Har qanday psixologik tadqiqot echilishi lozim bo'lgan muammoni shakllantirishdan boshlanadi. Muammoning to'g'ri shakllantirish uchun shu fan bilan yoki uning shu muammoga taalluqli bo'lgan bo'limi bilan yaxshi tanish bo'lishi kerak.

Eksperimental tadqiqot natijalarini ma'lum bir statistik metodlar orqali tavsiflanishi mumkin. Har bir holatda qaysi statistik metoddan foydalanish qo'llaniladigan o'lchov shkalasi tipiga bog'liq bo'ladi.

Birinchi navbatda natijalarni taqsimlash tushunchasi mohiyatini ochib berish kerak. Tasavvur qiling: juda ko'p tekshiriluvchilarga 20 ta vazifani echish topshirilgan. Natijalar "echdi", "echmadi" tarzida ajratiladi. Tekshiriluvchidan faqat ayrimlarigina 20 ta vazifaning hammasini echishsa, ayrimlari esa 1 ta ham echa olmaydilar. Natijalarni tahlil qilish avvalo 1 ta vazifa echganlarni, keyin 2 ta, so'ngra 3 ta va hokazo ajratishdan boshlanadi.

Vazifani to'g'ri echgan kishilar sonini bildiruvchi hajm chastota deb ataladi va f bilan belgilanadi. Olingan chastotalar yig'indisi dastlabki natijalarni taqsimlanishini tashkil etadi. (bizning misolimizda vazifani to'g'ri echgan kishilar soni).

Eksperimental tadqiqotlarda tanlanma tushunchasi ham qo'llaniladi. Tanlanma eksperimentda qayd etilgan o'zgaruvchilar hajmini bildirib, N bilan belgilanadi.

Agar 10 kishiga 15 tadan topshiriq berilgan bo'lsa, u holda $Nq_{10 \times 15} = 150$ bo'ladi.

Quyidagi misol bilan tanishib chiqaylik. Bir xil yoshda bo'lgan 1000 ta o'smirlar (500 ta o'g'il bolalar, 500 ta qiz bolalar) bilan qaysi janrdagi adabiy asarlarni sevib o'qishlarini aniqlash maqsadida so'rovnoma o'tkazilgan. Ular faqat bittadan janrni tanlashi kerak. Natijalar quyidagicha hisoblanadi va jadval shaklida ifodalanadi.

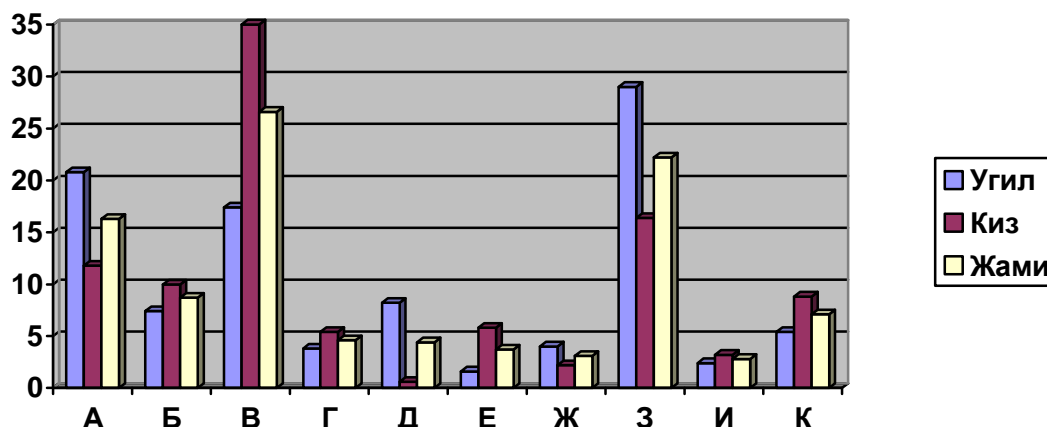
O'smirlar tomonidan asar janrini tanlash chastotasi (f).

Asar janri	O'g'il bolalar	Qizlar	Barcha tanlanmalar
A	104	59	163
B	37	50	87
V	87	179	266
G	19	27	46
D	41	3	44
E	8	29	37
J	20	11	31
Z	145	82	227
I	12	16	28
K	27	44	71
f	500	500	1000

Tanlash chastotasining % da ifodalanishi.

Asar janri	O`g`il bolalar		Qizlar		Barcha tanlanma	
	Absolyut	%	absolyut	%	absolyut	%
A	104	20,8	59	11,8	163	16,3
B	37	7,4	50	10,0	87	8,7
V	87	17,4	179	35,0	266	26,6
G	19	3,8	27	5,4	46	4,6
D	41	8,2	3	0,6	44	4,4
E	8	1,6	29	5,8	37	3,7
J	20	4,0	11	2,2	31	3,1
Z	145	29,0	82	16,4	222	22,2
I	12	2,4	16	3,2	28	2,8
K	27	5,4	44	8,8	71	7,1
f	500	100,0	500	100,0	1000	100,1

Ko`pincha birlamchi natijalarni jadval bilan bir vaqtda grafik shaklida ham aks ettiriladi:

Bu **ustunsimon diagramma** deb ataladi. Xuddi shu natijalarni gistogramma shaklida ham ifodalash mumkin.

Gistogramma tuzishda x o`zgaruvchi nol' bo`lishi mumkin. SHuning uchun dastlabki natijalarni guruhlariga ajratish talab qilinadi. Guruhlashtirish deganda, x o`zgaruvchining bir nechta qiymatini 1 ta umumiy razryadga birlashtirish tushuniladi. Guruhlashtirish faqat eksperimental ma`lumotlar juda ko`p bo`lganda qo`llaniladi. Guruhlashtirishni tushuntirish uchun misolga murojaat qilaylik. Bizga shunday sonlar qatori berilgan: (psixologik testni to`g`ri echgan kishilar soni).

25	33	35	37	55	27	40	33	39	29
34	29	44	36	22	51	29	21	28	29
33	42	15	36	41	20	25	38	47	32
15	27	27	33	46	10	16	34	18	14
46	21	19	26	19	17	24	21	27	16

Bu ko`rsatkichlarni guruhlashtirish uchun unda eng maksimal (55) va minimal (10) qiymatini topib, ular o`rtasidagi taqsimlash ko`lamini topamiz, (55-10q45) 10 tadan kam bo`lmagan sonlar guruhini tashkil qilish uchun bizning misolimizda, sinflar ko`lami 5 tadan kam bo`lmasligi kerak. Bu guruhlashtirish quyidagicha ko`rinishga ega:

Guruhlash tirish sinfi	Sinf chegarasi	Sinflarning aniq chegarasi	Sinfning markazi	Dastlabki taqsimlash	uchrash chastotasi
10	55-59	54,5-59,5	57	1	1
9	50-54	49,5-54,5	52	1	1
8	45-49	44,5-49,5	47	111	3
7	40-44	39,5-44,5	42	1111	4
6	35-39	34,5-39,5	37	111111	6
5	30-34	29,5-34,5	32	1111111	7
4	25-29	24,5-29,5	27	1111111111	12
3	20-24	19,5-24,5	22	11111	6
2	15-19	14,5-19,5	17	1111111	8
1	10-14	9,5-14,5	12	11	2
					f q 50

Psixologik tadqiqot natijalarini tahlil qilishda ko`pincha o`rtacha arifmetik qiymat (M) va mediana (Me) dan foydalaniladi. Dastlabki natijalar uncha ko`p bo`lmaganda guruhlashtirish talab etilmasa, ularning o`rtacha arifmetik qiymati quyidagicha aniqlanadi: dastlabki qiymat (x) lar yig`indisi dastlabki berilganlar (N) yig`indisiga bo`linadi.

$$M = \frac{\sum x}{N}$$

Misol uchun: $\frac{57 + 52 + 141 + 168 + 222 + 224 + 324 + 132 + 136 + 24}{50} = \frac{1480}{50} = 29,60$

M q 29,60.

Markaziy an`analar o`lchovining ikkinchi o`lchovi mediana deb atalib, u o`lchov shkalasining shunday nuqtasi, undan yuqorida ham, pastda ham kuzatishlarning teng yarmi joylashgan bo`ladi. Bundan ko`rinib turibdiki, mediana o`lchov shkalasidagi nuqta, u alohida o`lchov ham, kuzatish ham emas. YUqoridagi jadvalga asosan medianani hisoblab topamiz:

1. Berilganlar ichidan kuzatishlarning yarmini topamiz $\frac{N}{2}$

50 : 2 q 25.

2. Guruhlashtirishning eng minimal sinfidan boshlab chastotalar yig`indisini hisoblaymiz. Bu hisob bizda o`rtacha arifmetik qiymat joylashgan guruhgacha amalga oshiriladi. 2Q8Q6Q12q28. Bundan ko`rinib turibdiki, mediana 4-guruhga joylashgan, uning chegarasi 24,5-29,5.

3. Medianani topish uchun u mavjud bo`lgan sinfgacha kuzatishlar sonini aniqlaymiz. Oldingi uchta guruhdagi chastota 16 ga teng. YA`ni mediana mavjud sinfdan ungacha yana 9 kerak (25-16q9).

4. Mediananing aniq joyini topish uchun uning shkaladagi oraliq (interval) qismini hisoblaymiz. Agar bunda 12 ta kuzatish bo`lsa, u holda 9G`12x5q3,75.

5. Olingan natijani mediana joylashgan guruhlashtirilgan sinfning eng kichik chegarasiga qo'shamiz.

$$24,5Q3,75q28,25 \quad Me \text{ q } 28,25.$$

Medianani topish uchun quyidagi formula ham mavjud:

$$Me = l + \frac{\frac{1}{2}NF_{\theta}}{fp} \cdot i$$

Fv- guruhlashtirilgan sinfning quyi aniq chegarasi.

l - pastdagi sinflar chastotasi yig'indisi.

fr - mediana joylashgan sinfdagi chastotalar yig'indisi.

N - kuzatishlar soni.

i - guruhlashtirilgan sinflar kengligi.

Ko'rinib turibdiki, mediana o'rtacha arifmetik qiymatga teng emas.

$$29,60 \neq 28,25.$$

Natijalarning o'zgaruvchanligini topish, uning o'rtacha arifmetik qiymatdan qanday darajada taqsimlanganligini bilish uchun, interval va munosabat shkalari uchun o'rtacha kvadratik chetlanish (δ) dan foydalaniladi. Guruhlashtirilmagan ma'lumotlar uchun standart chetlashish «S» hisoblanadi. Ko'pincha amaliyotda standart chetlashish (S) - o'rtacha kvadratik chetlashish (δ) ning sinonimi sifatida qo'llaniladi.

Uni quyidagicha topamiz:

1. O'rtacha arifmetik qiymat M ni topamiz.

2. Har bir o'lchash natijasining (x) o'rtacha arifmetik qiymatdan qanday chetlashganini, (x)ni topamiz x q $X-M$.

3. Olingan natijani kvadratga ko'taramiz: x^2

4. Barcha natijalarning yig'indisini topamiz $\sum x^2$.

5. Chetlanishlar kvadratlari yig'indisini umumiy kuzatishlar soniga bo'linadi va dispersiya hosil qilinadi.

$$D = \frac{\sum x^2}{N}$$

6. Dispersiyadan kvadrat ildiz chiqarib, standart chetlashish yoki o'rtacha kvadratik chetlanishni topamiz.

$$s = \sqrt{D} \quad \text{yoki} \quad \delta = \sqrt{D}$$

Guruhlashtirilgan ma'lumotlar uchun dispersiya quyidagicha aniqlandi:

$$D = \frac{\sum f \cdot (x_i - M)^2}{N}$$

bu erda f - guruhlashtirilgan sinflar chastotasi. X_i - guruhlashtirilgan sinf markazi. M - o'rtacha arifmetik qiymat, N - kuzatish soni.

Korrelyatsiya koeffitsienti ikkita o'zgaruvchi o'rtasida o'zaro bog'liqlik va uning qay darajada yaqinligini aniqlash kerak bo'lganda foydalaniladi.

Korrelyatsiya koeffitsienti Q_1 va-1 oralig'ida bo'lib, u taqqoslanayotgan ikkita o'zgaruvchi o'rtasidagi o'zaro aloqani aks ettiradi. Agar natija 0 bo'lsa, o'zaro aloqa mavjud bo'lmaydi. Korrelyatsiya koeffitsienti birga yaqin bo'lsa bu aloqaning qalinligidan dalolat beradi.

Tartib shkalasi bo'yicha solishtirilganda CH.Spirman bo'yicha (p) interval qiymati uchun K. Pirson (r) bo'yicha korrelyatsiya koeffitsienti hisoblandi.

Masalan: X va U so'rovnomalari bo'yicha 15 ta tekshiriluvchidan savollarga "ha" yoki "yo'q" degan javoblar olingan. (Nq15). Natijalar X va U so'rovnomalariga "ha" deb bergan javoblarining yig'indisiga qarab ajratilgan. Har ikki so'rovnoma natijalari o'rtasidagi o'zaro aloqani aniqlash maqsadida korrelyatsiya koeffitsienti hisoblanadi: Spirmanning tartib korrelyatsiya koeffitsienti (r) quyidagi formula bilan hisoblanadi.

$$P = 1 - \frac{6\sum d^2}{N(N^2 - 1)}$$

bu erda N - solishtirilayotgan juft ikkita o'zgaruvchi qiymat soni, d^2 - ushbu qiymatlar o'rtasidagi farqlar (rang) tartib raqami kvadrati.

Bu hisobni amalga oshirish uchun birlamchi natijalarni jadvalga joylashtirish kerak. 1-ustunga tekshiriluvchining tartib raqami, 2-3 ustunlarga x va u metodikalar bo'yicha to'plangan ballar, 4-ustunga R_x - x so'rovnomasi bo'yicha to'plangan ballariga ko'ra ranjirovka amalga oshiriladi. eng ko'p ball to'plagan 1-rang, undan keyingisi - 2, va hokazo. Agar ikkita tekshiriluvchining bali teng bo'lsa, u holda har ikkisini nomerining o'rtachasi yoziladi, ya'ni 12,13-rang o'rniga 12,5 deb olinadi. 5-ustunga R_u - shunday tartibda yoziladi.

6-ustunga x va u lar ranjirovkasi orasidagi farq - $dqR_x - R_u$ joylashtirib chiqiladi.

7-ustunga - d^2 - x va u juftlari ranglari - ayirmasining kvadrati yoziladi. Natijalarning yig'indisi $\sum d^2$ oxirgi qatorga yozib qo'yiladi. CH.Spirman bo'yicha korrelyatsiya koeffitsientini hisoblash uchun birlamchi natijalar jadvali:

No	X	U	R _x	R _u	d	d ²
1	47	75	11.0	8.0	3.0	9.00
2	71	79	4.0	6.0	-2.0	4.00
3	52	85	9.0	5.0	4.0	16.00
4	48	50	10.0	14.0	-4.0	16.00
5	35	49	14.5	15.0	-0.5	0.25
6	35	59	14.5	12.0	2.5	6.25
7	41	75	12.5	8.0	4.5	20.25
8	82	91	1.0	3.0	-2.0	4.00
9	72	102	3.0	1.0	2.0	4.00
10	56	87	7.0	4.0	3.0	9.00
11	59	70	6.0	19.0	-4.0	16.00
12	73	92	2.0	2.0	0.0	0.00
13	60	54	5.0	13.0	-8.0	64.00
14	55	75	8.0	8.0	0.0	0.00
15	41	68	12.5	11.0	1.5	2.25

$\sum d^2$ q 171,00

$$P = 1 - \frac{6\sum d^2}{N(N^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \cdot 171}{15(15^2 - 1)} = 1 - \frac{1026}{3360} = 1 - 0,305 = 0,695$$

shunday qilib, har ikki so'rovnoma orqali olingan ma'lumotlar bir-biri bilan bog'liq, lekin ular aynan bir xil emas, ya'ni o'xshash bo'lmagan alohida shaxs xususiyatlarini o'rganishga xizmat qiladi.

K.Pirson formulasi bo'yicha korrelyatsiya koeffitsienti quyidagicha aniqlanadi:

$$r_{xy} = \frac{\sum x \cdot y}{N\delta_x\delta_y}$$

bu erda x - X birlamchi natijaning M_x o`rtacha qiymatdan chetlashish xajmi,  $u$ - $U$ - $M_u$  o`rtacha arifmetik qiymatdan chetlashish, $\sum x \cdot u$ - x va u chetlashishlarining algebraik yig`indisi,  $N$ -taqqoslanayotgan dastlabki natijalar juftliklari tanlanma xajmi,  $\delta_x - x$  natijalar uchun o`rtacha kvadratik chetlanish, $\delta_y - y$ natijalar uchun o`rtacha kvadratik chetlanish.

Misol, x o`zgaruvchi - tizza refleksi "bo`shashtiring" degan buyrukdan keyingi santimetrda o`lchovli natijalari,  $U$ -o`zgaruvchi - mushaklarni «buking» degan ko`rsatmadan keyingi natijalar. Bunda tizza reflekslari o`zaro bog`liqlikka ega emas, degan farazni isbotlash kerak.

Pirson bo`yicha korrelyatsiya koeffitsienti (r) ni hisoblash:

No	X	U	x	u	x^2	u^2	$x \cdot u$
1	10	7	Q2,5	-1	6,25	1	-2,5
2	8	9	Q0,5	Q1	0,5	1	Q0,5
3	6	11	Q1,5	Q3	2,25	9	-4,5
4	6	3	-1,5	-5	2,25	25	Q7,5
5	13	11	Q5,5	Q3	30,25	9	Q16,5
6	5	7	-1,5	-1	6,25	1	Q2,5
7	12	14	Q4,5	Q6	20,25	36	Q27,0
8	10	11	Q2,5	Q3	6,25	9	Q7,5
9	3	6	-4,5	-2	0,5	4	Q9,0
10	2	1	-5,5	-7	30,25	49	Q38,5
Σ :	75	80	0,0	0,0	124,50	144	102,0
M:	7,5	8,0					

shunday qilib:

$$r_{xy} = \frac{\sum x \cdot y}{N \delta_x \delta_y} = \frac{102,0}{10 \cdot 3,53 \cdot 3,79} = \frac{102,0}{133,78} = 0,76$$

bu hisobni bosqichma-bosqich quyidagicha amalga oshiriladi:

1

$$M_x = \frac{\sum x}{N}$$

$$M_y = \frac{\sum y}{N} \text{ va}$$

bizning misolimizda M_x q 7,5; M_u q 8,0.

2. x va u ni topish uchun X va U dan M_x va M_u ni ayriladi.

Masalan. 10-7,5q Q2,5 yoki 7-8 q -1 (4 va 5 ustun)

3. x va u ni kvadratga ko`tarib 5 va 6 ustunga yoziladi.

4. δ_x va δ_u o`rtacha kvadratik chetlanishni formula bo`yicha hisoblanadi.

$$\delta_x = \sqrt{D} = \frac{\sum x^2}{N} \quad D = \frac{124,50}{10} = 12,45$$

$$\delta_x = \sqrt{12,45} = 3,53 \quad \delta_y = 3,79$$

5. $x \cdot y$ - har bir chetlanishning ko`paytmasi hisoblab, 8 - ustunga yoziladi.

6. Pirson formulasi bo`yicha natijalar hisoblanadi.

r_{xu} q 0,76.

Bunda tizza reflekslari bir-biri bilan bog`langan degan, xulosaga kelish mumkin.

Meta-analiz

Statistik tadqiqotlarda meta-analiz bir nechta bir-biriga yaqin tahminlarga ega tadqiqotlarning natijalarini o`z ichiga qamraydi. Ilmda birinchilardan bo`lib meta-analiz Karl Pirson (Karl Pearson) tomonidan 1904 yilda o`tkazilgan. U barcha tadqiqotlarni jamlab, katta xajmdagi tadqiqotlarning natijalarini chiqarishdagi muammoni echishni maqsad qilib qo`ydi. Bunday tadqiqotlarning natijalarini o`rganib, u meta-analizing tadqiqot natijalarining aniq chiqishiga yordam beradiganligini isbotladi. Meta-analiz xozirgi vaqtda epidemiologiya va tibbiy tadqiqotlarda natijali qo`llanilmoqda. Meta-analiz qo`llanilgan tadqiqotlar 1955 yilgacha hech erda nashr qilinmadi. 1970-yillardan ta`lim tadqiqotlarida anchagina murakkabroq bo`lgan tahlil metodlari qo`llanila boshladi, bular Glass, Shmidt va Xanter ishlarida o`z aksini topadi.

1976 yili bu termin Glas tomonidan Anglichan tilining Oksford lug`otiga kiritiladi. Bu metodning statistik nazariyasi bir qator olimlar mehnatlarida yaxshi yoritib berilgan, bular: Rajdu, Xedjes, Kuper, Olkin, Xanter, Koen, Chalmers va Shmidt.

Chunki, ko`plab tadqiqotlarda statistik tadqiqotlarning natijalari har xil o`zgaruvchilar bo`lib, ular har xil o`lchamlarda o`lchanadi, meta-analizda esa umumiy o`zgaruvchilar ma`lum bir o`lchamda standartlashtiriladi.

Shu bilan birga meta-analiz, natijalarini korrelyatsiya koeffitsentida ko`rsatib beradigan tadqiqotlarda ham qo`llaniladi. Masalan: intellekt va oilaviy munosabatlar o`rtasidagi korrelyatsiyani o`rganishda. Bunday holatda korrelyatsiya o`z-o`zidan o`lchashning standartlashtirilgan o`lchamiga aylanadi.

Masalan: «Shokolad dori sifatida» degan British Medical Journal ida chop etilgan tadqiqot natijasiga nazar tashlaymiz. Unda shokolad eyish yurak-qon tomir tizimi, yurakning ishemik kasalliklari va qandli diabet kasalligi bilan kasallanish ehtimolini kamaytiradi deyilgan. Meta-analiz, Buyuk britaniyaning Kembridj universiteti tomonidan o`tkazilgan 7 ta mustaqil tadqiqotda 100 mingdan ortiq kishiga kakao istemol qilishlari aytiladi. Buning natijasida xoxlovchi sinaluvchilar ichida kakao qabul qilganlari yurak-qon tomir tizimi kasalliklarini 37% ga, diabetni 31% ga, insul`tni 29% ga kamaytirgan.

Masalan: Jahon sogliqni saqlash tashkilotlari ma`lumotlariga ko`ra 2030 yilga kelib yurak-qon tomir tizimining buzilishi natijasida 23600 ming kishi hayotdan ko`z yumodi ekan.